

T.C.

BARTIN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

J. BRANT, H.C. BARKLEY, H.F. TOZER, H.F.B. LYNCH VE J.G.
TAYLOR'A GÖRE 19. YÜZYILDA DOĞU ANADOLU'DA
ERMENİLER

GÜLER ORUÇ

DANIŞMAN

DOÇ. DR. MELEK SARI GÜVEN

BARTIN-2022

T.C.

**BARTIN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**J. BRANT, H.C. BARKLEY, H.F. TOZER, H.F.B. LYNCH VE J.G. TAYLOR'A
GÖRE 19. YÜZYILDA DOĞU ANADOLU'DA ERMENİLER**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Güler ORUÇ

BARTIN-2022

BEYANNAME

Bartın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre Doç. Dr. Melek SARI GÜVEN danışmanlığında hazırlamış olduğum “J. BRANT, H.C. BARKLEY, H.F. TOZER, H.F.B. LYNCH VE J.G. TAYLOR’A GÖRE 19. YÜZYILDA DOĞU ANADOLU'DA ERMENİLER” başlıklı yüksek lisans tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

16/12/2022

Güler ORUÇ

ÖNSÖZ

19. yüzyılda Doğu Anadolu'da yaşamış olan Ermenilere dair bilgilere ulaşmak için o dönemde bölgeyi ziyaret etmiş olan Avrupalı seyyahların gezi notları oldukça önemlidir. Bu yüzyılda Doğu Anadolu'yu gezen Avrupalı seyyahların sayısı oldukça fazladır. Bu sebeple erişimi en kolay olan beş İngiliz seyyahın notlarına ulaşılmış ve tez çalışması bu notlara dayandırılmıştır. Birinci el kaynak niteliği taşıması açısından oldukça önemli olan bu seyahatnamelerde çeviri yapılırken tarafsız ve bilimsel bir dil kullanılması hususuna oldukça dikkat edilmiştir. Seyyahların gezdiği yerlerin coğrafi isimleri çok eski tarihlerde kullanılan isimler olması sebebiyle çevirilerine oldukça özen gösterilmiş ve günümüz isimlendirilmeleri dikkate alınmıştır. Bazı coğrafi isimler ise seyahatnamede geçtiği gibi orijinal haliyle bırakılmıştır. Bu tezde seyahatnameler incelenerek, 19. yüzyılda Doğu Anadolu'daki Ermenilere dair bilgilerin aktarımı sağlanmıştır. Tezde verilen bilgilerin tümünün kaynağı bu beş seyahatname ve diğer kaynak eserlerdir. Tez sürecinde destekleriyle yanımda olan tez danışmanım Doç. Dr. Melek SARI GÜVEN'e teşekkürü bir borç bilirim. Maddi manevi desteklerini benden esirgemeyen biricik aileme de minnettarım. Aynı zamanda çalışma sürecimde yardımlarını benden esirgemeyen arkadaşlarıma da destekleri için teşekkür ederim.

Güler ORUÇ

Bartın, 2022

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

**J. BRANT, H.C. BARKLEY, H.F. TOZER, H.F.B. LYNCH VE J.G. TAYLOR'A
GÖRE 19. YÜZYILDA DOĞU ANADOLU'DA ERMENİLER**

Güler ORUÇ

Bartın Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Melek SARI GÜVEN

Bartın-2022, Sayfa: 109

Seyahatnameler gezip görülen yerlerin coğrafi, fiziki, ekonomik ve toplumsal yönlerini ortaya çıkaran önemli kaynaklardır. Seyahatnameleri kaleme alan kişilere ise seyyah denilmiştir. Seyyahlar bu yerleri her ne kadar kendi istekleriyle ve biraz da merak duygularıyla gezmiş olsalar da kaydetme ve bilgi edinme de onların amaçları arasındadır. Seyyahlar gezileri sırasında çeşitli notlar alarak gezilerini ölümsüzleştirmişlerdir. Böylelikle bu bilgileri okuyucuya ve gerekli birimlere sunmuşlar ve gezilen yerler hakkında diğer insanlar da bilgi sahibi olabilmişlerdir. Osmanlı Devleti'ne Avrupa'dan ve diğer kıtalardan seyyahlar gelmiştir. 19. yüzyıla gelindiğinde ise bu seyyahların sayısı artmıştır. Bu çalışmada, Doğu Anadolu'ya gelen seyyahların gözlemleri incelenmiştir. Seyyahların bu gezileri yapabilmelerine yönelik düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaç doğrultusunda belli kurumlardan yazılı bir belge olarak geziye çıkılmıştır. Bu belgelere de mürur tezkereleri denilmiştir. Çalışmada, 19. yüzyılda Anadolu'ya seyahat eden beş İngiliz seyyahın gözlemleri doğrultusunda Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilerin durumları aktarılmıştır. Çalışma sonucunda, seyyah raporlarına dayanarak Ermenilerin durumlarına ve yaşamlarına dair bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Seyyah, Seyahatname, Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu, Ermeniler.

ABSTRACT

M.Sc. Thesis

**J. BRANT, H. C. BARKLEY, H.F. TOZER, H.F.B. LYNCH AND J.G.
ACCORDING TO TAYLOR, ARMENIANS IN EASTERN ANATOLIA IN THE
19TH CENTURY**

Güler ORUÇ

**Bartın University
Institute of Graduate Education
History Department**

Thesis Advisor: Assoc. Prof. Dr. Melek SARI GÜVEN

Bartın-2022, Page: 109

Travelogues are important sources that reveal the geographical, physical, economic and social aspects of places visited. The people who wrote the travelogues were called travellers. Although the travelers have visited these places voluntarily and with a bit of curiosity, recording and obtaining information are among their purposes. Travelers immortalized their trips by taking various notes during their trips. In this way, they presented this information to the reader and the necessary units, and other people could have information about the places visited. Travelers from Europe and other continents came to the Ottoman Empire. In the 19th century, the number of these travelers increased. In this study, the observations of the travelers who came to Eastern Anatolia were examined. Arrangements were needed for travelers to make these trips. In line with this need, a written document was obtained from certain institutions and a tour was taken. These documents are also called murur memorandums. In the study, the situation of the Armenians living in Eastern Anatolia was conveyed in line with the observations of five British travelers who traveled to Anatolia in the 19th century. As a result of the study, information about the situation and life of the Armenians was given based on the traveler's reports.

Keywords: Traveler, Travelogue, Ottoman State, Eastern Anatolia, Armenians.

İÇİNDEKİLER

SAYFA

KABUL VE ONAY.....	Error! Bookmark not defined.
BEYANNAME	iii
ÖNSÖZ	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	ix
KISALTMALAR.....	x
1.GİRİŞ.....	1
2. 19. YÜZYILDA OSMANLI TOPRAKLARINDA SEYAHAT.....	3
2.1 Seyyah ve Seyahatname Kavramları	3
2.2 Mürur Tezkereleri	8
2.2.1 Modern Devletin Ortaya Çıkışı ve İlk Pasaport Uygulamaları.....	8
2.2.2 Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat Belgeleri ve Mürur Tezkereleri	13
2.2.3 Mürur Tezkerelerinin Geliştiği Siyasi Ortam	16
2.2.4 İktisadi Açından Mürur Tezkereleri	18
3. 19. YÜZYILDA DOĞU ANADOLU'YA GELMİŞ AVRUPALI SEYYAHLAR... 20	
4. 19. YÜZYILDA AVRUPALI SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN DOĞU ANADOLU'DA ERMENİLER.....	26
4.1 19. Yüzyıl Öncesinde Doğu Anadolu'yu Ziyaret Eden Avrupalı Seyyahların Gözlemleri.....	29
4.2 19. Yüzyılda Doğu Anadolu'yu Ziyaret Eden Avrupalı Seyyahların Gözlemleri	33
4.2.1 James BRANT'A Göre Ermeniler.....	34
4.2.2 Henry Charles BARKLEY'E Göre Ermeniler.....	48
4.2.3 Henry Fanshawe TOZER'A Göre Ermeniler	59
4.2.4 Henry Fennis Blosser LYNCH'E Göre Ermeniler	71
4.2.5 John George TAYLOR'A Göre Ermeniler	86
5. YÖNTEM	98
6. BULGULAR	98
7. SONUÇ VE ÖNERİLER	99

KAYNAKLAR	103
ÖZGEÇMİŞ	Error! Bookmark not defined.

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil No	Sayfa No
2.1: Friedrich Nietzsche'ye Ait Pasaport Belgesi	10
2.2: Kubilay Han'ın Danışmanının Kimlik Madalyonu	11
2.3: Osmanlı Devleti Mürur Tezkeresi Örneği.....	15
4. 1: İngiliz Konsoloslğu çatısından Erzurum: Ortada Kale ve arkada Eyerli Dağ	38
4.2: James Brant'ın 1838 yılında ziyaret ettiği bölgeleri gösteren harita (Mavi çizgi ile gösterilen güzergâh Brant'a aittir)	42
4.3: Akdamar Adası.....	46
4.4: Ermeni gençleri	50
4.5: Ermeni kızları.....	53
4.6: Bir Ermeni ailenin beş kuşağı	57
4.7: Misyonerlerin yaz kampı: Sindiyan Dağı/Bitlis.....	65
4.8: 1889 sonbaharı, Bitlis.....	67
4.9: Bir Ermeni tüccarının Van'daki evi.....	73
4.10: Khaskeui Ermeni köyü, Muş Ovası.....	81
4.11: Erzurum Çifte Minare	85
4.12: J.G. Taylor'ın 1866 yılındaki seyahat güzergahını gösteren harita	90

KISALTMALAR

Akt.	: Aktaran
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa Sayısı
vd.	: Ve Diğerleri
Yay.	: Yayın
yy.	: Yüzyıl

1.GİRİŞ

Farklı etnik yapıları bünyesinde barındıran Osmanlı toplumunda Yunan, Ermeni, Bulgar, Macar, Arap, Kürt gibi farklı kültürlere ait gruplar yaşamıştır. Fakat Ermeniler bu toplumlar içinde daima farklı bir konumda yer almışlardır. Ermenilerin Osmanlı'da yaşayan diğer toplumlardan farklı meslekleri ve ilgi alanları vardır. Ermeniler edebiyat, tiyatro, mimarlık gibi alanlarda büyük başarılar elde ederken tıp, mühendislik, zanaatkarlık, kuyumculuk ve sarraflık mesleklerinde başarılı kişiler yetiştirmişlerdir. Ermenilerin Osmanlı toplumundaki yükselişi 19. yüzyılda zirveye ulaşmıştır. Osmanlı'da baskın nüfusu Türk halkı oluştursa da belirli bölgelerde Ermeniler yoğun olarak yaşamışlardır. Bu çalışmanın kapsamı gereği Osmanlı'daki Doğu Anadolu Ermenilerinin toplumsal görünüşleri ortaya konulacaktır. Batılı seyyahların gözlemleri ve aktarımları doğrultusunda bu konuda daha önce akademik bir çalışma yapılmaması gerekçesiyle bu tez oluşturulmuştur.

Doğu Anadolu'daki Ermenilerin yaşadıkları şehirler; Ağrı, Ardahan, Bingöl, Elâzığ, Iğdır, Kars, Tunceli, Van, Erzurum, Erzincan, Hakkâri, Bitlis, Muş, Diyarbakır, Malatya olmuştur. Çalışmanın amacı Ermenilerin bu şehirlerdeki kültürel hayatı, yaşayış biçimi, insan ilişkileri, örf-adetleri, eğitim ve ekonomisi gibi konularla ilgili bilgileri aktarmaktır. Bu aktarım 19. yüzyılda Osmanlı topraklarına seyahat etmiş beş Batılı seyyahın ziyaretleri çerçevesinde yapılmıştır. Osmanlı topraklarına gelen seyyahlar içinde İngilizlerin sayısı oldukça fazladır. Bu çalışma kapsamında yer verilmiş olan seyyahlar (doğum tarihleri sırasıyla); James Brant, Henry Charles Barkley, Henry Fanshawe Tozer, Henry Fennis Blosser Lynch ve John George Taylor'dır. Bu seyyahların Ermenilerle ilgili gözlemleri her birinin yazmış olduğu seyahatnamelerde bulunmaktadır. Bu seyahatnameler çalışma için ana kaynak değeri taşımamasından dolayı öncelikli olarak başvurulacak kaynaklar arasında olmuştur. Bu sebeple, 19. yüzyılda Doğu Anadolu'daki Ermenilerin yaşayışları, kültürleri, ekonomisi ve eğitimi gibi durumları yukarıda sayılan beş İngiliz seyyahın seyahatnamesinden faydalanılarak aktarılmıştır. Daha sonra ise 19. Yüzyıldaki Ermeniler, seyahatname ve seyyah kavramını anlatan kitap, makale, tez gibi eserlerden yararlanılmıştır. Kaynaklardan faydalanırken öncelikli olarak seyyah ve seyahatname kavramlarının ne anlama geldiği incelenmiştir. Daha sonra ise Ermenilerin Doğu Anadolu'daki yaşayışları seyyahların gezi notları değerlendirilerek analiz edilmiştir. Bu seyyahların notları Ermenilerin Osmanlı toplumundan olmayan bir bakış açısından nasıl değerlendirildiklerinin tespit edilmesi açısından önemlidir. Çalışmada bu seyyahların gezi notlarına yer verirken aynı zamanda

seyyahlarla ilgili bilgilere de yer verilmiştir. Bu doğrultuda çalışma hem Doğu Anadolu Ermenilerine dışardan bir bakış açısı oluşturması hem de 19. yüzyılda Osmanlıya seyahat eden Avrupalı seyyahların genel bir profilini çıkarması bakımından oldukça önemlidir.

Çalışmanın kapsamı belirlenirken 19. yüzyıl Batılı seyyahların Doğu Anadolu'daki Ermenilerle ilgili izlenimleri çerçevesinde konu içeriği oluşturulmuştur. Yani seyyahların Doğu Anadolu'daki gezileri sırasında Ermenilerle ilgili özellikle üzerinde durdukları konular anlatılmıştır.

Bu çalışma kapsamında konu, üç ana başlık ve bunlara bağlı alt başlıklar şeklinde ele alınmıştır. "19. Yüzyıl'da Osmanlı Topraklarında Seyahat" isimli konuya hazırlık niteliğinde düşünülen birinci bölümde seyyah ve seyahatname kavramları, seyahatlerin neden yapıldığı, seyahatlerin sonucunda neler olduğu, bu seyahatlerin ne işe yaradığı ve seyahatin gerçekleşmesi için gerekli olan izin belgeleri anlamına gelen Osmanlı'daki mürur tezkereleri hakkında bilgiler verilmiştir.

"19. Yüzyılda Doğu Anadolu'ya Gelmiş Avrupalı Seyyahlar" isimli ikinci bölümde çalışmada yer verilmiş olan Doğu Anadolu'ya seyahat etmiş beş İngiliz seyyahın biyografik bilgileri yer almıştır. Burada belirtmek istenen önemli bir husus da gözlemleri anlatılan seyyahlarla ilgili şahsi bilgilerin Türkçe ve İngilizce kaynaklarda yok denecek kadar az olmasıdır. Buna rağmen, ulaşılabilen biyografik bilgilerle seyyahların hayat hikayeleri mümkün olduğunca anlatılmaya çalışılmıştır.

"19. yüzyılda Avrupalı Seyyahların Gözünden Doğu Anadolu'da Ermeniler" isimli son bölümde ise öncelikli olarak konu bütünlüğünün sağlanması amacıyla 19. Yüzyıl öncesinde Doğu Anadolu'yu ziyaret eden farklı seyyahların gözlemlerine kısa bir şekilde yer verilmiştir. Daha sonra ise biyografileri verilen beş seyyahın Doğu Anadolu'ya dair gözlemleri, yazdıkları seyahatnameler üzerinden anlatılmıştır. Bu seyyahlar ve eserleri şu şekildedir: James Brant- "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", "1838 Yazında Kürdistan'ın Bir Bölümünde Bir Yolculuğun Notları". Henry Charles Barkley-*A Ride Through Asia Minor and Armenia*. Henry Fanshawe Tozer- *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*. Henry Fennis Blosse Lynch- *Armenia Travels and Studies*. John George Taylor- "Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan and Upper Mesopotamia with

Notes of Researches in the Deyrsim Dag, in 1866". Son olarak ise sonuç ve çıkarımlara yer verilerek çalışma tamamlanmıştır.

2. 19. YÜZYILDA OSMANLI TOPRAKLARINDA SEYAHAT

2.1 Seyyah ve Seyahatname Kavramları

Bir yazarın gezip gördüğü yerlerden ulaştığı bilgi ve gözlemlerini aktardığı eserlere seyahatname denir (T.D.K., 1988). Seyahatname sözcüğü Arapça “gezmek, gezi” anlamındaki seyâhat ile (aslî siyâhat) Farsça nâme (risâle, mektup) kelimelerinin birleşiminden oluşmuştur. Buna Fars edebiyatında sefer-nâme adı da verilir (Yazıcı H. , 2022).

Seyyah ise bu bilgi ve gözlemlere ulaşan gezgin kişiye denir (T.D.K., 1988). Bu kişi yurt içinde ve yurt dışında gittiği yerlerin dikkat çeken farklı yönlerini içten bir anlatımla kaleme alır (Maden, 2008:147). Seyyahlar gezdiği gördüğü yerleri gönüllü olarak topluma aktarırlar. Bu aktarım gerçekleşirken seyyahlar arasında ise bir uyum söz konusudur. Aynı yerde seyahat eden iki seyyah bu karşılaşmayı gizlemeyi tercih ederdi. Bir seyyah diğer seyyahdan daha iyi bir anlatım yaparsa diğer seyyah için bu durum sorun olabilirdi. Seyyahlar bilgili eğitilmiş ve maddi durumu yerinde insanlardır. Seyyahların yaptıkları bu seyahatler uzun yıllar süren maddi anlamda da giderin ortaya çıktığı yolculuklar olabiliyordu. Bu sebeple bu seyyahların maddi anlamda durumlarının iyi olması gerekiyordu. Hatta bazı seyyahlar kendilerine yardımcı olmaları amacıyla yanlarında yardımcılarıyla seyahat etmişlerdir (Tavernier, 2006: 29).

Avrupa'dan gelen seyyahlar Osmanlı Devleti'ne uzun yıllar boyunca seyahatlerde bulunmuşlardır. Seyyahların yaptığı seyahatlerin amacı farklılık gösterebilir. Bu seyyahların içinde yeni yerler görmek amacıyla gelenlerin dışında Ülkelerini temsil etmek, savaşlarda esir alınmış veya sığınma talebinde bulunmuş askerler, ticaret amacı ile gelenler hacılar ile din adamları, devlet hizmetinde çalışmak için gelenler, arkeolojik kazılar gibi bilimsel sebepler yüzünden gelenler, kültürel zenginlikleri gözlemlemek, toplumsal zaafı ve üstünlükleri tespit etmek ve misyonerlik faaliyetlerinde bulunmak amacıyla gelenler de olmuştur (Şahin , 2007).

Avrupa’da eğitim amacıyla seyahatler de yapılmıştır. Bunun için gidilebilecek yerler araştırılmıştır. Bu özel seyahatler için hazırlıklar yapılmıştır. Yeterince hazırlık yapmadan gitmiş gibi gözüken Theodor Schuchardt bu hazırlığın önemine dikkat çekmiştir:

“İşin doğrusu oraya yapacağı ilk büyük seyahatte hiç kimsenin benimki gibi kısıtlı bir zamanı ve parası olmamasını öğütlemeyi istiyorum. Seyahat pratiği olarak isimlendirmek istediğim belirsiz bir şeydir ve mümkün olduğu kadar ayrıntılı bir hazırlık, tarih bilgisi, coğrafi çalışmalar, istatistiksel, doğabilimsel ve etnografik münasebetler, başka hiçbir yer için Doğu’ya yapılan bir seyahatte olduğundan daha fazla lüzumlu değildir” (Kartın, 2016).

Avrupalı seyyahlar seyahatlerinin sonucunda evlerine döndükleri zaman bilgilerine bilgi katmış ve kendilerini geliştirmişlerdir. Ve bu gelişimi kendi toplumlarına da aktarmışlardır (Şahin , 2007). Örneğin Marco Polo’nun uzak doğu ile ilgili seyahatnamesi dönemin Avrupa’sına gelişmiş Doğu ve Asya topluluklarını anlatmış, buralardan getirdiği barut ve pusula Avrupa’nın gelişmesinde ve uzak denizlere açılmasında önemli bir yer tutmuştur (Avşaroğlu, 2018).

Seyyahlar gözlemlerini kaleme alırken yalnızca kendi düşüncelerini aktarmakla kalmazlar. Bunun yanında farklı kaynakların ve diğer seyahatnamelerin verdiği bilgilerden de faydalanırlar. Yani seyyahlar eserlerini oluştururken kendilerini önceden yazılmış eserlerden soyutlayamazlar. Bu durumu Howard’ın ifadesi de destekler: *“Seyyah, yolculuğunda istediği ve beklediği şeyi görür; görmek istediklerini de çoğu kere daha önce okudukları belirler”* (Aksoyak, 2012).

Gerçekleşen bu seyahatler insanların merak duygusundan kaynaklanmıştır. İlk çağlardan itibaren insanların merak duygusunu karşılayan en önemli unsur seyahatnameler olmuştur. Bu seyahatlerde Doğu’nun özel bir yeri vardır. Doğu, her zaman keşfedilmeye değer mistik bir imgedir; gücü, kudreti, ihtişamı, sarayları, haremeleri, efsaneleri, rivayetleri ve kimi zaman esrarengiz topluluklarıyla bir masal dünyası kadar gizemlidir (Uygur, 2015).

Seyahatname türlerinde seyyahlar gittiği yerin gelenek göreneklerini yaşayış şekillerini kendi dikkat ettiği ve okuyucunun da dikkatini çekeceği oranda anlatmaya özen göstermişlerdir. Seyahatnameler gidilen coğrafyanın o günkü sosyal, ekonomik ve eğitim özelliklerini yansıtmalarıyla tarihi (hatta yer yer manzara betimlemeleriyle de coğrafi), yazarın büyük bir dikkatle yeni yerlerin maddi ve manevi özelliklerini, yaşantılarının özgün yönlerini içten ve anlaşılır bir dille anlatması ile de edebi bir özellik taşırlar. Seyahatnameler aynı zamanda bir iletişim aracı olarak önem kazanmıştır. Seyahatnameler, iletişim

imkânlarının kısıtlı olduğu dönemlerde bilimsel ve kültürel gelişmelerin habercisi olmuşlardır (Avşaroğlu, 2018).

Seyyahlar seyahatnamelerini kaleme alırken bazen eseri okuyucunun dikkatini çekmek için bazen orada fark edilmeyen bir durumu bazen de mübalağaya başvurmuşlardır (Kütükoğlu, 1998) .

Seyahatname türünün yerini günümüzde Türkçe bir kelime olan gezi yazısı almıştır. Yani seyahatnameler, gezi hatıraları kitabıdır. Gezi yazısı ve seyahatnameler arasında küçük farklılıklar vardır. Gezi yazıları, sadece gezilen görülen yeri olduğu gibi tanıtma amacıyla değil, o yerin tarihi ve fiziki özellikleriyle ilgi odağı olmasını sağlamak için yazılmaktadır. Seyahatnameler ise gerçek ya da hayalî bir yolculuğa dayanır. Bir seyyahın gezip gördüğü yerlerle ilgili veya başka bir seyyahın görüşlerinden faydalanarak verdiği bilgileri içerir. Gezginin yolculuğundan ve kendisinden söz ettiği bu gezi notları, yalın ve samimî bir üslûpla verilir (Gözütok, 2010).

Gezi notları genel itibariyle seyahatnameler, özel seyahat notları, türlü makaleler, gezi yazılarından meydana gelmektedir. Seyahatnameler, Osmanlı toplumu ve İslam kültürüne yönelik Batı insanında bilgi birikimi ve idrak yaratan önemli kaynaklardır ancak kişisel seyahat notları oldukları ve sübjektif bakış açısıyla kaleme alındıkları unutulmamalıdır. Seyyahın fikirleri doğrultusunda yazıldığı için seyyahın bakış açısınca seyahat edilen yere ilişkin bilgi verirler. Bilgi verme işlevleri muhakkak yadsınamaz ancak arşiv belgeleri, resmi tutanaklar gibi belgeler kadar tamamen doğru oldukları da varsayılmamalıdır. Seyahatnameler gezen ve notlar aktaran seyyahın gözünden gezi yerlerini aktarsalar da Avrupalı seyyahların seyahatnameleri Osmanlı gündelik yaşamı, sosyal hayatı ve kültürel dokusuna ilişkin önemli içerikler barındıran eserlerdir. Özellikle resmi evrakların barındıramayacağı detayları içermeleri onları son derece önemli kılmaktadır. Osmanlı kroniklerinin, arşiv belgelerinin, kanunnamelerin, kadı sicillerinin kısmen eksik kaldığı alanlarda seyyahların hatıratları, mektup ve günlükleri büyük boşlukları önemli biçimde doldurmaktadır (Haşim, 1969).

Seyahatname kaleme almanın pek çok sebebi vardır. Bunlar; önemli veya kutsal kabul edilen yerleri tanıtma, gurbette görülen veya yaşanılanları okuyucuyla paylaşma, bir medeniyet, devlet, bölge veya şehir hakkında okuyucuya yanlı veya objektif bilgiler sunma, önem verilen bir kişinin sefer veya seyahatini anlatma sayılabilir (Aksoyak, 2012).

Seyahatnameler, hakkında çok fazla bilgi bulunmayan yerleri anlatması açısından önemlidir. Çünkü bu sayede birbiriyle ilgili bilgisi bulunmayan ülkelerin karşılıklı değerlendirme yapımları kolaylaşmıştır. Bu durum sonucunda iki farklı bölgenin toplumsal ve kültürel özellikleri karşılaştırılmıştır. Hatta bilimsel araştırmalar ile gündelik hayattan edinilen izlenimlerin birbirine karıştığı örnekler bile görülmüştür. Belirtilen tarzda bir eser vermiş olan Eduard von Hoffmeister, aklına gelen bir fikir vasıtasıyla seyahate çıktığını belirtmiştir:

“Bir zamanlar öncekilerden geniş tutulmuş bir seyahatim sebebiyle o an aklıma, Doğu’da doğa ve folklorun geçmişi ve bugünü üzerine yıllarca süren çalışmalarımın yazarlık açısından değerlendirilmesi amacıyla, oldukça hareketli bir hayattan edinilen izlenimleri de ekleyerek, bir tasvirleme, bir çeşit seyahat filozofisi oluşturmak geldi.” (Kartın, 2016)

Tüm bunlar arasında en önemli sebep ise Avrupa dışındaki bölgelerin hala yeteri kadar tanınmama olgusudur. Örneğin; 1860 yılında Heinrich Karl Brugsch'a bir baron tarafından İran’a giden maiyetinde bulunma teklifi geldiği zaman, o zamanlar İran’ın az bilinen bir ülke olması Brugsch’un teklifi kabul etmesinde önemli rol oynamıştır (Kartın, 2016).

Tarih yazıcılığının ilk örneğini teşkil eden Herodotos’un “Historia” adlı çalışmasının, seyahatname türünün ilk örneğidir (Karadağ, 2006).

Seyyah ve seyahatname kavramları üzerine olan düşünceler ve tanımlamalar Haçlı Seferleri’ne kadar uzanmaktadır; Haçlı Seferleri sırasında seferin kendisi yol, sefere katılan kişiye ise yolcu denmiştir. Bu sözcükler zamanla içerik ve biçim değiştirerek devam etmiştir. Haçlı Seferleri’nin 14. yy. sonuna kadar devam ettiği düşünülecek olursa, “yol, yolcu” kavramları da bu döneme kadar kullanılmıştır. Kavramların içerik ve biçim değiştirerek devam eden uzun tarihsel süreci aynı zamanda Türkler üzerine birebir gözleme dayalı olarak Avrupa’ya aktarılan bilgilerin ortaya konduğu bir süreç de olmuştur (Pınar, 2001).

Seyyah, seyahat etmek ve seyahatname kavramları 19. yüzyıl boyunca da devam etmiştir. Bu yüzyılın sonunda ise seyyah yerini jeolog, coğrafyacı, arkeolog, tarihçi vb.ne bırakmış, seyahatnameler bilimsel verilere, ampirik gözlemlere dayalı eserler olarak özgünleşmiş ve çeşitlenmiştir (Çetin, 2013).

Seyahatnameler batılılaşma sürecinde tarihimizi aydınlatacak bir belge niteliğindedir. Dolayısıyla seyyahlar Türklerin batılılaşma yolundaki çabalarını ortaya çıkarırlar (Yüksel, 2012).

Batı; coğrafi keşiflerle başlayan süreç içerisinde sadece ekonomik değeri olan bölgelere itibarla yetinmemiş, buna ilave olmak üzere dünyayı tanıyarak stratejik noktaları da ele geçirmeye çalışmıştır. Bu çalışmalarda Sanayi İnkılabının getirdiği teknik üstünlüğü de kullanan batılı seyyahlar, dünyanın birçok ülkesi ve bölgesine pek çok seyahatler düzenlemiştir. Bu çerçevede Anadolu ve Orta Doğu coğrafyasına da birçok seyahat düzenleyen bu kimseler, kendi ülkeleri için sömürü düzenini de burada inşa etmenin yollarını aramışlardır. Burada özellikle belirtmek gerekir ki: batılı seyyah denildiği vakit bu insanların kimliklerinde asker, diplomat, arkeolog, tüccar gibi birtakım unvanlar bulunmaktadır. Dolayısıyla burada açıklanmaya çalışılan konular ve bölgelere ait izlenimler; bu görevliler tarafından kaleme alınan eserlerden mürekkeptir. 19. yüzyıla gelindiğinde ise seyahatnameleri yayımlanmış Avrupalı seyyahların sayısı bir hayli fazlalaşmıştır (Asiltürk, 2000).

Bu artışın sebebi ulaşım konusunda yapılan yenilikler olmuştur. Bu yenilikler sonucunda Avrupa'dan Osmanlı Devleti'ne yapılan seyahatler giderek daha az zahmetli ve daha az tehlikeli hale gelmiştir. Örneğin önce Osmanlı topraklarında yol alan gemileri işleten Tuna Buharlı Gemi Seyahat Şirketi'nin temellerinin atılması ve hemen sonrasında Akdeniz'deki Avrupalı buharlı gemi hatlarının düzenlenmesi, Osmanlı Devleti'ne ulaşımı kolaylaştırmıştır (Allom). Mathilde Weber, yeni gemi hatları ve demiryolu hatları sayesinde, uzak ülkelerin onlar için artık “çok yakın bir yerde” durmakta olduklarını belirtmiştir (Çalıkbaşı, 2004). Ulaşım konusunda sağlanan yenilik seyahatnamelerde artışı sağlamıştır. Bunun yanında Doğu toplumları ve onların kültürlerinin öne çıkması üzerine seyahatnameler dışında da sosyal, kültürel ve ekonomik konuları içeren pek çok bilimsel makale ve kitap yayımlanmıştır. Hem öğrenme hem de zevkli vakit geçirme isteğiyle “Doğu'nun yeniden keşfi” amacındaki bilimsel heyetlere iştirak edenlerin sayısında sürekli bir artış yaşanmıştır (Allom).

Sonuç olarak seyyahların kaleme aldığı seyahatnameler ele alınan yerlerin toplumların gelenek göreneklerini, ekonomilerini, tarımlarını, birbirleriyle olan sosyal ilişkilerini aktarmıştır. Seyahatnameler sayesinde bazı seyyahlar kendi gözlemlerinin yanında diğer seyyahların gözlemleriyle birlikte karşılaştırma yapmışlardır. Seyyahlar kendi gönül rızalarıyla gezi notları tutmuşlardır. Bu notları aktarırken de mübalağa ve gerçekliği dengelemişlerdir. Seyahatnamelerin ortaya çıkmasının birçok sebebi vardır. Bunlar arasında en önemlisi Avrupa dışındaki bölgelerin hala yeteri kadar tanınmama olgusudur. Seyahatnameler batılılaşma sürecinde tarihimizi aydınlatacak belge niteliğindedir.

Avrupa'dan Osmanlı'ya yapılan seyahatler ulaşım konusunun iyileştirilmesiyle artmıştır. Son olarak seyyah, seyahat etmek ve seyahatname kavramları 19. yüzyıl boyunca kullanılmıştır. Bu yüzyılın sonlarına doğru ise seyyah yerini jeolog, coğrafyacı, arkeolog, tarihçi vb.ne bırakmıştır. Seyahatnameler ise bilimsel gözlemlere dayalı eserler şeklinde özgünleşmiştir (Kartın, 2016).

2.2 Mürur Tezkereleri

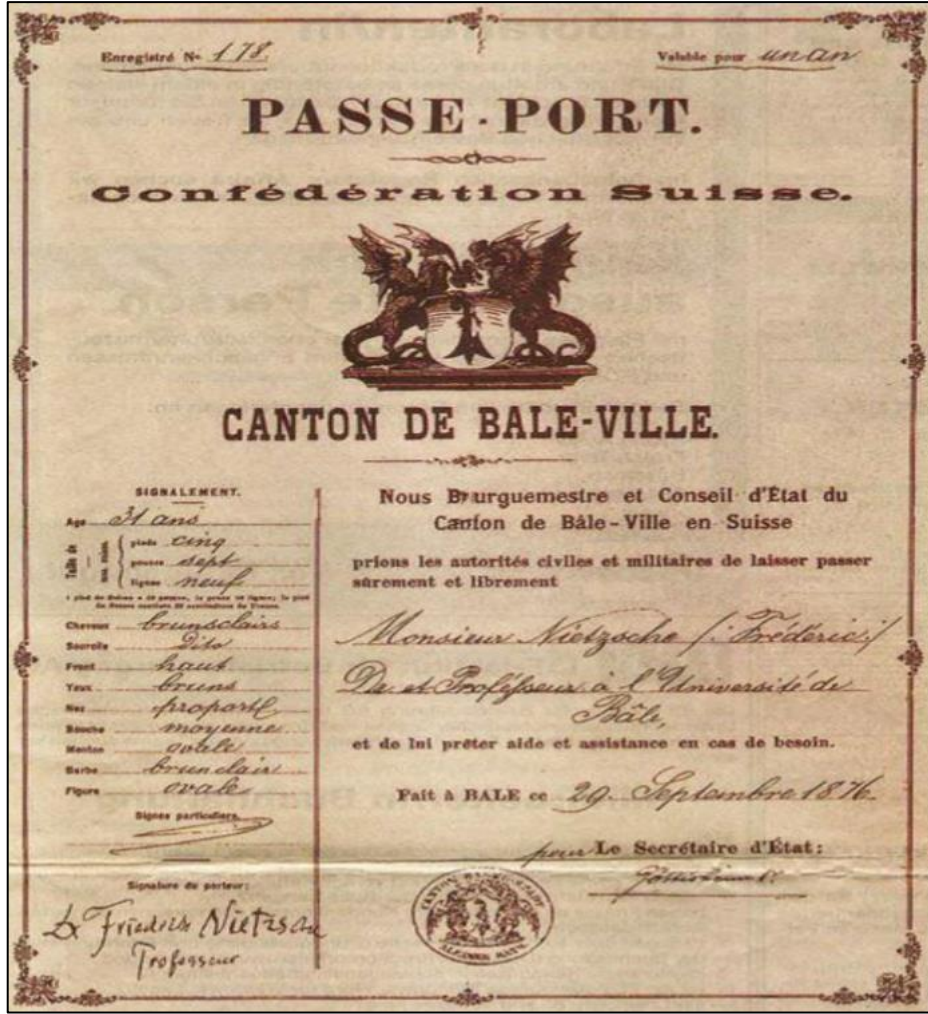
2.2.1 Modern Devletin Ortaya Çıkışı ve İlk Pasaport Uygulamaları

Dünya uzun süre farklı yönetim biçimlerine sahne olmuştur ve derebeylikler bu yönetim biçimlerinden biridir. Yöneten ile yönetilen arasında çok katı sosyal, ekonomik ve siyasi ilişkileri ön gören bu sistem, ülkeler arası seyahatler konusunda halkı destekleyebilecek bir yönetim biçimi olmamıştır (Sezer, 2003). Fatih Sultan Mehmet'in 1453 yılında İstanbul'u Osmanlı topraklarına katmasıyla yıkılmaya başlayan bu sistem 16. yüzyıl ile neredeyse tamamen yok olmuştur. Derebeyliklerin ortadan kalkmasıyla birlikte merkezi yönetim anlayışı kuvvet kazanmaya başlamıştır. Her devletin tek merkezden yönetilmesi yaşam şekillerini değiştirmeye başlamış ve dünyada yeni çağ başlamıştır (Bay, 2017). Bu yeniliklerden biri de devletlerin belli belgelerle vatandaşlarının hareketlerini kontrol etmek istemeleridir. Vatandaşların hareketlerini denetlemeye ve takip etmeye yarayan bu belgeler, bir tür kimlik belgesi işlevi görmüştür. Günümüzdeki pasaporta denk gelen bu belgelerin düzenlenmesi ise her devlet ve ülkede farklılık göstermiştir. Her ülke kendine özgü bir pasaport belgesi düzenleyerek hareketleri denetlemiştir (Sezer, 2003).

16. yüzyıl Anadolu ve Osmanlı için en parlak yüzyıllardan biriyken Avrupa için yüksek işsizliğin yaşandığı ekonomik değişimin yüksek olduğu dönemlerdir. Değişen ekonomik koşullar ve yüksek işsizlik Avrupalı devlet yöneticilerini belli tedbirler almaya mecbur bırakmıştır. Prusya İmparatorluğu Polis Dairesi, 1548 yılında "Pass" adlı bir belge düzenlemiştir. Öz itibarıyla bu belgenin amacı tüm vatandaşların hareket kabiliyetini denetlemek değil toplum düzeni ve güvenliği için tehlikeli olan kesimlerin hareketini sınırlamaktır. İşsiz kişiler, çingeneler, göçle gelen ve toplumu aşağıya çeken insan grupları gibi toplumsal kesimlerin hareket kabiliyetini sınırlamak adına Prusya böyle bir önlem geliştirmiştir. 16. yüzyıl Avrupa şehirlerinde yaşanan işsizlik ve ekonomik kıtlık öylesine yoğun olmuştur ki halkın devlet tarafından denetlenmesi ihtiyacını elzem kılmıştır (Sonyel,

1991). Avrupa'da bireysel haklar konusuna giren bu Prusya hamlesi Magna Carta'ya değinmeyi gerekli kılar. Prusya'nın bu hamlesinden önce İngiltere'de kabul edilen Magna Carta ile kısmi bir bireysel hak ve özgürlük ortamı tayin edilmiştir ancak yine de 1381 yılında bazı tüccar ve askerlerin seyahat edebilmesi izin belgesine bağlıdır. Seyahat belgesi ya da izin belgesi olmayan bazı asker ve tüccarların yer değiştirmesi yasa dışı sayılmıştır (Özkan, 2014).

16. yüzyıl, derebeyliklerin ortadan kalkması, Avrupa'daki engellenemez işsizlik ve ekonomik kıtlık ile devletlerin halkı destekleme ihtiyacını doğurmuş ve toplum için tehlike arz eden bireylerin hareket kabiliyetini hem kısıtlamak hem de denetlemek için izin belgesi/seyahat belgesini ortaya çıkarmıştır. 17. yüzyılda ise bir önceki yüzyıldaki şartlar Avrupa açısından iyileşmemiş ve hatta daha da kötüye gitmiştir. Kontrol edilemeyen göç dalgalarına ve sınırlar arası insan hareketliliğine işsiz ve çingeneleri aratan unsurlar dahil olmuştur. 16. yüzyılda yaşayabilmek için yer değiştiren işsiz ve çingenelerin yerini 17. yüzyılda seyahat amaçlı gezenler ile dini sapkınlar almıştır (Serbestoğlu, 2013). Bu durum elbette ki yalnızca Avrupa için değil her devlet ve toplum için tehlike arz eder niteliktedir. Toplumunu korumak adına sınırlar arası insan hareketliliği Avrupalı devletler tarafından kontrol altına alınmak ve denetlenmek istenmiştir. Seyahat belgelerinin kökenini bu tarihlerde ilk düzenlenmeye başlayan belgeler oluşturmaktadır (Yılmaz, 2020). Kuzey kanadında ise Rusya, seyahat ve izin belgesini gündeme getirmiştir. Deli Petro yönetimindeki 18. yüzyıl Rusya'sında devlet yöneticileri ikamet belgeleri ve seyahat izinlerini gündeme getirmiştir. Tarihi kaynaklara göre Rusya, bu belgeleri toplumu korumak, sınırlar arası insan hareketliliğini denetlemek gibi amaçlarla değil devletin devasa büyüklükteki ordusuna asker sağlamak için yapmıştır. Rusya ordusu çok büyüktür ve bu büyüklükteki bir askeri güç, sistematik asker yetiştirmeye ve edinmeye ihtiyaç duymaktadır (Doğan M. , 2020). Bu ihtiyaçlar doğrultusunda 1719 senesinde Rusya, izin belgelerini zorunlu kılmıştır. Bu düzenlemeye göre bir köyden ve/veya kasabadan diğerine gitmek isteyen vatandaş, devletten izin belgesi almak zorunda bırakılmıştır (Kanar, 2006). Anlaşıldığı üzere farklı coğrafyalarda farklı istek ve beklentilerle izin ve seyahat belgeleri düzenlenmiştir. Her devletin ihtiyacı ve gerekçesi farklı olsa da ortaya çıkan sonuç aynı olmuştur ve insanlar ülke, coğrafya değiştirirken belli kurumlardan yazılı bir belge alarak hareket etmek durumunda kalmıştır.

Şekil 2.1: Friedrich Nietzsche'ye Ait Pasaport Belgesi (Serlin, 2006)

Pasaportlara benzeyen ve ilk örnekleri kabul edilen bu belgelerden önce ise benzer uygulamalar tarihte mevcuttur. Sivil vatandaşlar için değilse de özellikle başka ülkelere seyahat eden elçilere devlet yöneticileri tarafından imzalanmış fermanlar, yazılı buyruklar verilmiştir. Hatta yazılı kâğıt belgelerden evvel üzeri işlenmiş kağan buyruğu yazılı madalyonlar elçilerin boynuna yerleştirilmiştir. Bu tür levhaların ilk bilineni Kubilay Han'a ait danışman madalyonudur.

Şekil 2.2: Kubilay Han'ın Danışmanının Kimlik Madalyonu (URL, 2022)

Kubilay Han'ın danışmanı olan keşiş Phagspa, kimliğinin kanıtı olarak 11 cm boyutundaki bu madalyonu taşımıştır. Bir tehlike ile karşılaşması durumunda bu madalyon onun kimliği olmakta ve kolay bir av gibi öldürülmesini engellemektedir. Bu madalyondaki metinde ise şu bilgiler yer almaktadır (Yılmaz, 2020):

“Ebedi Cennetin gücü ile, İmparator'un bir fermanı. Saygısı olmayan ölür...”

Görüldüğü üzere insanlık tarihi içerisinde insanların yer değiştirmesine ilişkin belli düzenlemelere türlü ihtiyaçlar kapsamında da olsa gerek duyulmuştur. Günümüzdeki anlamıyla pasaport belgelerine ise Ulus devletler gelişkin formlarını veren yapılar olmuştur. Ulusçuluk akımını meydana getiren Fransa'da ilk pasaport örneklerine XIV. Louis döneminde (1643-1715) insanların bir tür iç pasaport bulundurmaları zorunda oldukları belgelerle rastlanır. Aslında bu uygulama Fransa'ya özgür bir ilk pasaport uygulaması değildir. Geç orta çağ dönemlerinde devlet Yahudilere ayrımcı politika uygulamış ve “yabancı ve ulusal” olarak vatandaşları ayırmıştır. İç pasaport belgelerinde ülke içi seyahatlerde bu bilgiler yazılıdır ve kişi bu belgeyle hareket eder. Yerel dini otoritelerin getirdiği bu uygulamalar pek çok farklı unsura işaret edebilir fakat bir iç güvenlik sağlama çabası olduğu aşikardır (Bilici, 2011). Devrim öncesinde iç pasaportlar artık günlük yaşamın

bir kontrol prosedürü haline dönüşmüştür. Devrimcileri rahatsız eden bu uygulama devrim sonra ulus devletinin de vaz geçmediği bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Fransız Devleti devrim sonrası yeniden inşa edilmiş ve zorunlu askerliğin yaşamın olağan bir parçası olmasıyla birlikte ikamet ve pasaport belgeleri önem kazanmıştır (Sezer, 2003). Devrimcilerin yoğun protestolarına rağmen bu uygulama bir süre devam etmiş fakat sonrasında 1791 senesinde kabul edilen anayasa ile kaldırılmıştır. Bireylerin seyahat etme özgürlüğünü kısıtlama gerekçesiyle kaldırılmış olsa da kısa süre sonra pasaport belgesi sistemi yeniden getirilmiştir (Arslan, 2014).

19. yüzyıla gelindiğinde ise kapitalizm ve ulus devletlerin sonuçları ortaya çıkmaya başlamış ve pasaport, devletin halkı denetleme ve kontrol etmesinde önemli ve tarihi bir araç olmuştur. Artan uluslararası rekabet ve kızırgan küresel şartlar merkezi yönetimin güçlü olmasının önemli olduğunun altını çizmiştir ki bu vurgulama yöneticileri halkı kontrol altında tutmaya daha fazla itmiştir. Bu kontrol isteğiyle halkların sınırlar arasında hareket etmesi konusunda yöneticiler belirleme yetkisini yaratmış bulunmaktadırlar. Seyahat özgürlüğü gerek 19. yüzyılda gerekse bugün 21. yüzyılda sıkça konuşulan bir gündem olsa da seyahat özgürlüğünün olduğu kabul edilse de günümüz prosedürleri insanlık tarihi içerisindeki en yoğun kontrol uygulamalarına tabidir (Doğan M. , 2020). Seyahat özgürlüğü bir söylem olarak kalmıştır çünkü Amerika Çinlilerin ülkeye göçünü engelleyen bir yasa çıkararak kuyuya ilk taşı atmıştır. Ardından 1901 yılında İtalya pasaport kanununu kabul etmiş, Fransa kimlik belgesi sistemine geçmiş ve Almanya pass sistemini geliştirmiştir (Yazıcı, 2022). Nihayetinde seyahat özgürlüğü tartışılmasın ülkeler çoktan hamlesini yapmıştır. I. Dünya Savaşında geçici uygulanan pasaport uygulamalarının kaldırılmaması ise pasaportu kalıcı olarak insan yaşamına katmıştır. En azından günümüze değin kalıcı olabilmişlerdir. Kimi zaman esnek kimi zaman katı uygulansa da pasaport uygulamasının amacı -gerek tarihi gerek bugün- insan hareketliliğini kontrol altında tutmak ve denetlemektir. 20. yüzyılda iki dünya savaşı yaşayan dünya, esnemek yerine sınırları daha da vurgulamak yönünde tepki vermiştir. Bu yüzyılda iyice sistematik düzen kazanan pasaport uygulamaları bilgisayarın insan yaşamına dahil olmasıyla iyiden iyiye baskıcı bir kontrol mekanizmasına dönüşmüştür. İkamet belgesi, seyahat izin belgeleri, adrese dayalı nüfus sayımları, pasaportlar, vizeler hepsi insanlar üzerinde devlet kontrolünü artıran kayıtlardır. Özellikle pasaport ile gelen vize uygulaması uluslararası siyasi arenada politik koz olarak dahi kullanılabilir. Pasaporttan ziyade seyahate vizeler etki etmektedir ve

çok sıkı prosedürler izlenmektedir. Dünyanın bir an evvel seyahat özgürlüğüne saygı duyması ve insan yaşamının, doğanın gereği olarak sınırları kaldırması gerekmektedir.

2.2.2 Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat Belgeleri ve Mürur Tezkereleri

Osmanlı Devleti'nde merkezi yönetimin gücü her zaman yüksek seviyede seyretmiştir. Geniş sınırlara ve farklı halklara ev sahipliği yapan Osmanlı, toplumsal düzeni sağlamak ve güvenliği tesis etmek konularında Avrupalı devletlere nazaran her zaman daha yüksek tehlikelerle yüz yüze gelmiştir. Başa çıkması daha güç bu tehlikeler Osmanlı'ya 19. yüzyıldan çok önce de pasaport uygulamasına benzer belgeler düzenlemiştir. Avrupa'da insanları toprağa bağlayan sistem serflik olmuştur. Bu toprak sistemi bozulmaya başladığında ise köylerden kentlere büyük göçler yaşanmış ve kentler işsiz, evsiz, dilenci insanlarla dolmuştur (Doğan M. , 2016). Osmanlı'da benzer toprak düzeni Tımar Sistemi ile sağlanmıştır. Köylü toprağında kalsın diye toprağını bırakanlara devlet yüksek vergiler ve cezalar uygulamıştır. Köyden kente göç eden kişiler gittikleri şehirlerde genel olarak işsizlikle yüz yüze gelirken evsiz kalmışlar ve şehir halkı için de tehdit oluşturmuşlardır. Anadolu ve Rumeli halkı köylerden gelen göçlere karşı endişeli yaşamaya başlamıştır. Ancak köylerde artan kıtlık, türlü ekonomik sıkıntılar köylüleri kente göçmeye mecbur bırakmıştır (Turna, 2019).

Osmanlı içerisinde 19. yüzyıldan önce yaşanan bu durumlar pasaport benzeri uygulamaları da Osmanlı içerisinde 19. yüzyıldan önce getirmiştir. Batı Anadolu'ya ve özellikle başkent İstanbul'a yapılan büyük göç dalgaları şehrin gelişimini ve güvenliğini zan altında bıraktığı için türlü izin belgesi uygulamaları gelişmiştir. Şehrin güvenliğini sağlamak ve büyük göçlerin İstanbul'a kontrolsüz gelişini önlemek amaçlarıyla kefilsiz kişilerin şehre girişlerine izin verilmemiştir. Böylece işsiz, evsiz, dilenci gibi kimselerin İstanbul'a girmelerinin önüne geçilmiştir. Osmanlı sınırları içinde yer değiştirecek kişiler, yol hükmü adı verilen belgeyi bulundurmaları zorundadır. Daha sonra adı mürur tezkeresi olarak değiştirilen bu belgeler, Osmanlıdaki ilk seyahat izin belgeleri, pasaportlar olarak değerlendirilebilmektedir (Turna, 2013).

19. yüzyılda adı mürur tezkeresi olan yol hükümleri, 1831 yılına kadar kaza ve kasabalarda kadı ve naiplerden alınarak seyahatler gerçekleştirilmiştir. Osmanlı ülkesi içinde seyahat edecek vatandaş önce mahallesindeki imama giderek nereye, hangi sebeple ve ne kadar süreliğine

gideceğine dair bir belge alır. Ardından naip ya da kadıya giderek ücreti ödedikten sonra bu belgeyi yol izin belgesine/mürur tezkeresine dönüştürür. Mahallelerde muhtarlık teşkilatı kurulana kadar bu görevi imamlar yerine getirmiş muhtarlık teşkilatı geldiğinde ise yazılı pusula verme yetkisi muhtarlara devredilmiştir. Seyahatlerde seyahat izin belgesi sonraki adıyla mürur tezkeresi bulundurmaya zorunludur. Osmanlı'nın merkezi otoriteyi kuvvetlendirme ve halkın üzerindeki kontrolü artırma çalışmalarının 19. yüzyıldan çok öncesine dayandığı açıktır. On dokuzuncu yüzyılda yalnızca daha detaylı bir düzenleme ile adı değişmiştir ki uygulama eski bir uygulamadır (Quataert, 2004). Osmanlı'da ilk seyahat belgesi örneklerine ise Fatih Sultan Mehmet döneminde yani 15. yüzyılda rastlanmaktadır. Sultan'ın fetihten on yıl sonra 1463 yılında Franco Bobaniç adlı gayrimüslim bir şahsın Osmanlı topraklarına yerleşebilmesi için yazdığı metin ilk seyahat belgesi örneğidir. Bu belge ile Venedik elçisinin güvenli biçimde seyahat etmesi amacıyla Fatih, yetkililere hitaben bir yazı yazmış ve bu belgeyle elçinin güvenliğini sağlamak adına önlem oluşturan emirler vermiştir (Çadircı, 1993).

Fatih zamanında düzenlenen izin belgeleri “Îl-cân-nâme” ya da “îl-cân mektubu” adıyla anılmıştır. Her yüzyılda bu belgenin Osmanlı içinde adının değiştiği görülmektedir. 15. yüzyıl Fatih Osmanlısında “Îl-cân-nâme” ya da “îl-cân mektubu” olan belge 16. ve 17. yüzyılda “izn-i şerif”; 18. yüzyılda emr-i şerif ve 19. Yüzyılda mürur tezkeresi olarak adlandırılmıştır (Balsoy, 2013). Aynı zamanda komşu iki devlet arasında geçerli olan pasavan adlı belge de seyahat belgesi olarak kullanılmıştır. *“Yabancı elçilikler tarafından talep edilen bu belgeler, seyahat edecek kişinin yolculuk esnasında uğrayacağı ve en son varacağı yerdeki yetkililere hitaben hazırlanan; yolcunun güvenliğini sağlamaya, ihtiyaçlarını temin etmeye ve herhangi bir keyfi uygulamayla karşılaşmasını engellemeye yönelik hazırlanan belgelerdir.”* (Gürer, 2010)

Seyahate izin veren belgenin adı hemen her yüzyılda değişmiştir çünkü içeriğindeki bilgiler de kısmen değişmiştir. Osmanlı seyahat belgeleri içinde en gelişkin olanın 19. yüzyıl mürur tezkereleri olmasındaki sebep bu belgelerin eşkâle dayalı kimlik tespiti yapabilmesidir. İster ülke sınırları içinde seyahat edilecek olsun isterse yabancı ülkelerden Osmanlı topraklarına gelinecek olsun mürur tezkeresi her seyahatte zorunlu tutulmuştur (Karadağ, 2006).

Şekil 2.3: Osmanlı Devleti Mürur Tezkeresi Örneği (BOA, 2000)

Osmanlı için seyahat belgesi Avrupa'dakine benzer kökler taşımamaktadır. Avrupa devletleri seyahat edenden toplumu korumaya çalışırken Osmanlı, seyahat eden kişiyi korumak amaçlı belge düzenlemiştir. Osmanlı içinde genellikle tüccarlar, din adamları ve elçilik çalışanları için bu belgelerin düzenlenmesi bu savı daha da kuvvetlendirir. Bu kişilerin geçtikleri güzergâh boyunca görevli memurlar tarafından kötü muameleye tabi tutulmamaları, can ve mal güvenliklerinin sağlanması, keyfi süreçlere tabi tutulmamaları gibi amaçlarla düzenlenmiştir. Mürur tezkereleri taşıyan kişiye gittiği pazarda kendi parasıyla ihtiyaç temin etme olanağı verir ve bir yıl süre ile düzenlenir. Belge içeriğinde; hangi devletin vatandaşı olduğu, ikamet yeri, çıkış ve varış noktası, sahibinin yaşı, boyu, sakalı, bıyığı, silahlı olup olmama durumuna ilişkin bilgiler el yazısıyla girilmiş olarak yer alır ve matbu olarak düzenlenir. Aynı zamanda salgın hastalık bölgelerinden geçen kişilerle ilgili mürur tezkerelerine kişinin salgın hastalıktan etkilenmediği ve sağlıklı olduğuna dair notlar yazılabilmıştır (Yüksel, 2012).

Mürur tezkereleri Osmanlı vatandaşları ve yabancılar için Osmanlı topraklarında seyahat etmede zorunlu tutulmuştur. 1908 yılına kadar kullanılan mürur tezkereleri II. Meşrutiyet'in ilanı ile kaldırılmış ve yerini "Tezkere-i Osman" belgesi almıştır. Bu belge öz itibarıyla bir kimlik belgesidir ancak kullanımlarının yayılması mürur tezkerelerine olan ihtiyacı sonlandırmıştır. Ülke içinde Tezkere-i Osman, ülke dışında ise dış pasaport uygulamaları kullanılmıştır. İlerleyen yıllarda ise "seyahat varakaları" ortaya çıkmış ve seyahat izin belgesi olarak bunlar kullanılmıştır. Varaka uygulamaları güvenilir olmamakla eleştirilmiş ve I. Dünya Savaşı sonrasında asayiş sorunlarına neden olmuştur ancak yine de kullanılmaya devam edilmiştir. 1920 yılında İstanbul işgal edilene kadar seyahat varakaları kullanılmıştır ki bunlar Osmanlı'nın son seyahat belgesi örnekleridir (Özdemir E. , 2010). Sonrasında Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuş ve seyahat iznine ilişkin prosedürler de kökten değişmiştir.

2.2.3 Mürur Tezkerelerinin Geliştiği Siyasi Ortam

15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar izlenen seyahat izin belgesi prosedürünün hangi siyasi ortamda hangi ihtiyaca yönelik uygulandığı önceki bölümlerde açıklanmıştır. 19. yüzyılda ise seyahati düzenleyen belgenin hem adı değişmiş hem içeriği hem de tabii olduğu şartlar değişmiştir. Mürur tezkeresini meydana getiren siyasi ortam, Osmanlı ülkesinde seyahati açıklayan önemli değişkenlerden biridir. Mürur tezkereleri ortaya çıktıkları dönem itibarıyla Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine denk gelir. Bu dönemde mürur tezkerelerini ortaya çıkaran ve seyahat izin belgelerinin içeriğini değiştiren siyasi hava ise oldukça karışıktır. 1789 yılında Napolyon Mısır'ı işgal etmiştir, Arap Yarımadasında Vahhabilik akımı güç kazanmış ve özellikle Balkan bölgesinde ayanlar otoriteye aykırı biçimde hareket etmişlerdir. Tüm bu çoklu olumsuz durumlar imparatorluğun merkezi otoritesini zayıflatmışken otoriteyi sağlamak için gerekli olan askeri güç, Yeniçeri Ocağı ise çoktan bozulmuş durumdadır. III. Selim döneminden başlayarak bozulmalar gösteren Yeniçeri Ocağı, çoktan etkinliğini kaybettiği gibi ülkenin iç ve dış güvenliğini de tehdit eder şekilde hareket etmektedir (Doğan G. , 2008). Dört yandan çevrilmiş olan Osmanlı kuzeyde ise Batıya ilerlemek için Osmanlı topraklarına girmeye çalışan Rusya ile mücadele etmektedir. Nitekim 1804 yılında Rusya Anadolu'nun doğusu ile Azerbaycan topraklarını işgal ederek Anadolu için büyük bir tehdit unsuruna dönüşmüştür. İçerde ve dışarda çokça düşman ile mücadele halinde olan Osmanlı Devleti sürekli ataklarla mücadelesini korumuştur. III. Selim Yeniçeri Ocağı yerine Nizam-ı Cedid ordusunu kurmaya kalkışmış ve Kabakçı Mustafa Paşa

İsyanı patlak vermiştir. Bu isyan, padişahın ölmesine ve reform hareketinin ertelenmesine neden olmuştur (Kızılcıca, 2013). Osmanlının reform yapmakta dahi zorlandığı bu yıllarda II. Mahmut'un tahta çıkmasıyla birlikte reformalar hız kazanmıştır. Kimi tarihçilere göre hezimet kimi tarihçilere göre zorunluluk olarak yorumlanmış olan Sened-i İttifak ayanlarla padişah arasında imzalanmıştır. Böylece Tepedenli isyanı bastırılmış, Yeniçeri Ocağı kaldırılmış ve yeni bürokratik alanlar oluşturulmuştur (Turna, 2020).

Mürur Tezkerelerinin içeriğine etki eden büyük siyasi olaylardan biri de Tanzimat Fermanıdır. Bu fermanla devlet ile vatandaş arasındaki ilişkiyi tanımlayan ve düzenleyen içerikler mevcuttur ki seyahat hakkı ve izin belgesi de tam olarak bu kapsamdaki prosedürlerden biridir. Tüm tebaanın can, mal ve namusunu güvence altına alan bu ferman tüm vatandaşları kanun önünde eşit kabul etmiştir. Rüşvet yasaklanmış, müsadere usulüne son verilmiş iltizam kaldırılmıştır. Gelen tepkiler üzerine ise iltizama sistem şeklinde geri dönülmüştür (Şentürk, 2021). 1853-1856 Kırım Savaşı sonrasında Türklerin yaşadıkları yerlere Ortodoks Hristiyanların yerleştirilmesi gibi nedenlerle Anadolu'ya çok büyük göçler gerçekleşmiştir. Kırım göçlerini Kafkas göçleri izlemiş ve ardından da 1877-1878 Rus Savaşıyla Balkan göçleri gerçekleşmiştir. Dört yandan göç alan Anadolu'ya gelen kişilerin genelini Müslümanlar oluştursa da kültürel çatışmalara bağlı olarak anlaşmazlıklar halk içinde yayılmıştır. Anayurt bildikleri topraklarda Hristiyanlar tarafından baskı, yıldırma, işkence ve toplu ölümlere maruz kalan halkın milliyetçilik, ayrımcılık gibi değerleri hassasiyet kazandığı için geldikleri Anadolu topraklarında da anlaşmazlıklara neden olmuşlar, kimlik bunalımı yaşamışlar ve asayiş sorunları meydana gelmiştir (Bozkurt, 2021).

Ülke içinde ve dışında yaşanan gelişmelerden anlaşıldığı üzere 19. yüzyıl Osmanlı ülkesi tam bir ateş hattıdır. Kendi toplumsal unsurlarının ayaklanması ve gelen göçlerle ortaya çıkan kimlik buhranları Osmanlı toplumunu derinden etkilemiştir. Tüm bahsi geçen bu şartlar altında ise ülke için seyahat için ayrı bir düzenlemenin zaruri olduğu çok açıktır. İç pasaport sistemini zorunlu kılan gelişmeler ile devlet Mora İsyanını gerekçe göstererek ve Avrupa uygulamalarını örnek vererek Rumları sayıma tabi tutmuştur. Ülkeye gelecek kesimleri kontrollü alabilmek, Yeniçeri Ocağının kaldırılışıyla sürgüne gönderilenleri yeniden yurda sokmamak gibi hayati güvenlik gerekçeleriyle mürur tezkeresi uygulamasına geçilmiştir. İhtisab Ağalığı Nizamnamesi ile kuralları belirlenen mürur tezkerelerinin 1841 Men-i Mürur Nizamnamesi ile de kuralları sabitlenmiştir. 1844 ve 1887 senelerinde çıkarılan

nizamnameler ile iyice pekişen uygulama hem güvenlik hem iktisadi açıdan önemli olmuş ve Osmanlı'ya uzun süre hizmet etmiştir (Ertaş, 2017).

2.2.4 İktisadi Açıdan Mürur Tezkereleri

Mürur tezkerelerinin ana işlevi seyahat izni sağlamaları olsa da güvenliği sağlama işlevlerinin yanında vergilendirme konusunda da devletin bir aracı olduğu anlaşılmaktadır. Mürur tezkereleri aynı zamanda bir vergi konusunda baskı aracıdır çünkü borcu olan kişiye mürur tezkeresi düzenlenmemektedir. Kişi önce borcunu öder veya ileri tarihte ödeyeceğini taahhüt eden yazılı bir belge bırakır ve daha sonra gerekli ücreti ödeyerek mürur tezkeresi edinebilir. Hem bir vergi aracı hem de devlete olan diğer borçların tahsili için yaptırım/baskı aracı olarak kullanılan mürur tezkereleri halk nezdinde büyük tepkiler de doğurmuştur. Her yönüyle halkı zorlama potansiyeli olan bu belgeler özellikle iş bulmak isteyenler, geçici işçiler, ameleler gibi seyahat etme zorunluluğu olan kişileri ciddi düzeyde zorlamıştır. Hali hazırda geçim vesilesiyle iş bulmak adına seyahat etmesi gereken borçlu kişinin borcunu kapatmak sözüyle mürur tezkeresine ulaşması halkı ciddi düzeyde zorlamıştır. Ayrıca tezkereyi elde etmek için ödenmesi gerekli harcın yüksekliği de halkı zor duruma düşürmüştür (Aygün, 2015).

Devlete aynı zamanda bir gelir de sağlayan mürur tezkerelerinin iktisadi yönüne bu husus da dahildir. Mürur tezkeresi harçlarıyla belge giderleri tahsil edilirken tezkere sürecinde yer alan memurların da maaşlarının bir kısmı ödenmektedir. Dönem belli olaylara bağlı olarak mürur tezkeresi harç ücretlerine zam yapılmıştır. Devletin mürur tezkerelerinin iktisadi araç olma fonksiyonunu kullanarak mali istikrar sağladığı bu dönemlerde halkın tepkileri daha artmıştır. Aynı zamanda hac veya farklı amaçlarla gelen turistlerden de harç alınmıştır (Bağış, 1983). Sultanın izni olmadan hiçbir hareket gerçekleştiremeyen Osmanlı halkı için mürur tezkerelerinin iktisadi sonuçları ayrı uygulama sonuçları ayrı sorun olmuştur. Sultanın izni olmadan yurt dışına çıkmak isteyenlerin başvuruları çoğunlukla onaylanmazken çok kısa seyahatlerde dahi tezkere istenmesi hem maliyet açısından hem de prosedür açısından sorunlar ortaya çıkarmıştır. Çok kısa seyahatlerde bile on kuruşluk tezkere istenmesi insanları çokça maliyete katlanmak zorunda bırakmıştır. Diğer yandan 50-100 kilometrelik yollarda dahi tezkere istenmesi uzun başvuru süreçlerine, başvuru sonucunu çokça beklemeye ve sonuç olarak hayatın aksamasına neden olmuştur (Bostan, 2003).

Osmanlının halkını denetlemesi, türlü şekillerde korumak istemesi gibi gerekçelerle ortaya çıkardığı mürur tezkereleri 15. yüzyıldan itibaren kullanılmıştır. 19. yüzyıla gelene kadar farklı içeriklerle kullanılsa da ana işlevi hep aynı olmuştur. 19. yüzyıl ise Osmanlı açısından çok önemli ve farklı bir yüzyıl olmasına bağlı olarak mürur tezkerelerinin kapsamında da değişimler olmuştur. Mürur tezkerelerinin içerik, biçim, uygulama ve uygulanma gerekçeleri oldukça farklılık göstermiştir. Osmanlının kendine özgü toplumsal yapısı, işleyişi ve kültürel dokusu kendine özgü sorunları doğurduğundan mürur tezkeresinin ve daha geniş kapsamda seyahat belgelerinin serüveni de Osmanlıya özgü olmuştur. Sonuç itibarıyla bir şekilde işlevini korumaya çalışan mürur tezkereleri I. Dünya Savaşından sonra tamamen etkinliklerini yitirmiş ve Osmanlının çöküşüyle kullanımları son bulmuştur.

Seyyahların Osmanlı Devleti'nde seyahatlerini nasıl güvenle gerçekleştirebildiklerini anlatabilmek için mürur tezkereleri konusuna değinilmiştir. Bu doğrultuda Avrupa devletleri seyahat edenden toplumu korumaya çalışırken Osmanlı Devleti ise seyahat eden kişiyi korumak amaçlı belge düzenlemiştir. Osmanlı sınırları içinde yer değiştirecek kişiler seyyahlar yanlarında yol hükmü adı verilen belgeyi bulundurmak zorundadır. Daha sonra bu belgelerin adı mürur tezkeresi olarak değiştirilmiştir. Osmanlı seyahat belgeleri içinde en gelişmiş olanın 19. yüzyıl mürur tezkereleridir. Bundaki sebep bu belgelerin eşgale dayalı kimlik tespiti yapabilmesidir. Osmanlı devleti sınırları içerisinde yapılan seyahatlerde ve Avrupa'dan Osmanlı topraklarına gelecek seyyah, tüccar, elçilik çalışanları ve din adamlarının yanlarında mürur tezkeresi bulundurması zorunlu tutulmuştur. Seyyahlar ve diğer görevliler Osmanlı topraklarında gezerken bu belgeyi yanlarında bulundurmak zorundadırlar. Böylelikle geçtikleri güzergâh boyunca görevli memurlar tarafından kötü muameleye tabi tutulmamaları, can ve mal güvenliklerinin sağlanması, keyfî süreçlere tabi tutulmamaları gibi amaçlarla düzenlenmiştir. Mürur tezkereleri taşıyan kişiye gittiği pazarda kendi parasıyla ihtiyaç temin etme olanağı verir ve bir yıl süre ile düzenlenir. Belge içeriğinde; hangi devletin vatandaşı olduğu, ikamet yeri, çıkış ve varış noktası, sahibinin yaşı, boyu, sakalı, bıyığı, silahlı olup olmama durumuna ilişkin bilgiler el yazısıyla girilmiş olarak yer alır ve matbu olarak düzenlenir. Aynı zamanda salgın hastalık bölgelerinden geçen kişilerle ilgili mürur tezkerelerine kişinin salgın hastalıktan etkilenmediği ve sağlıklı olduğuna dair notlar yazılabilmektedir. Sonuç olarak seyyahlara mürur tezkereleri sayesinde kolaylıklar sağlanabiliyordu.

3. 19. YÜZYILDA DOĞU ANADOLU'YA GELMİŞ AVRUPALI SEYYAHLAR

19. yüzyılda Avrupalı birçok seyyah Anadolu topraklarına seyahat amaçlı gelmiştir. Bölgeye gelen seyyahlar Alman, İngiliz ve Fransız olmakla birlikte çoğunlukla İngiliz seyyahlardan oluşmaktadır. Bu sebeple çalışma kapsamında yoğunluk İngiliz seyyahlara verilmiş ve kaynakların çokluğu sebebiyle de beş seyyah ile sınırlı tutulmuştur. Araştırmalar sırasında Brant, Barkley, Tozer, Lynch ve Taylor ele alınmıştır. Bu seyyahların ele alınmasındaki ilk sebep Doğu Anadolu üzerine yaptıkları seyahatler olmasıdır. Diğer sebep ise, bölgede bulunan Ermeniler hakkında oldukça fazla bilgi vermeleridir. Brant ve Taylor'ın Anadolu'daki görevi farklı yıllar aralığında İngiliz konsoloslugu görevini yürütmektir. Diğer seyyahların asıl mesleklerine bakılacak olursa Barkley bir İngiliz mühendisi, Tozer bir öğretmen ve Lynch ise bir tüccardır. Brant ve Taylor'ın seyahatnameleri makale şeklinde "The Journal of the Royal Geographical Society" adlı dergide farklı ciltlerde yayımlanmıştır. Diğer üç seyyahın seyahatnameleri ise kitap halinde yayımlanmıştır. Böylelikle bu beş seyyah incelenmeye değer bulunmuştur. Sonuç olarak bu beş seyyahı ve seyahatnamelerini inceleyerek kısa ve öz bir bilgi vermek amacıyla beş seyyah tercih edilmiştir.

James BRANT

James Brant 17 Haziran 1789'da Londra'da doğmuştur. 23 Temmuz 1789'da Newgate'deki St Sepulchre'de vaftiz edildi. Babası Richard Brant (1760-1822) ipek tüccarıydı ve annesinin adı ise Maria Lee'nindi. Yedi kardeşten oluşan kalabalık bir aileye mensuptur (Oxford DNB, 2013).

Brant, 1835 yılında İngiltere'nin Trabzon konsolos yardımcılığı görevinde bulunmaktadır. Seyyah bu görevi sırasında Anadolu gezilerine başlamıştır. Anadolu'ya yaptığı gezide Erzurum'dan yola çıkarak Diyarbakır-Malatya-Sivas-Yozgat güzergâhından geri dönmüş, dönüşte Tokat-Niksar-Karahisar-Şiran-Gümüşhane-Trabzon güzergâhını takip etmiştir. Bu gezdiği yerleri "Journey through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835" adıyla Temmuz 1836 tarihinde "The Journal of the Royal Geographical Society" adlı derginin 6. cildinde yayımlanmıştır (Brant, 1836).

Brant'ın daha sonra 1836'da rütbesi yükseltilerek Erzurum'a konsolos olarak tayin edilmiştir. İngiltere'nin Erzurum konsolosluğu görevine devam eden Brant, 1838 tarihinde buradaki izlenimlerini "Notes of a Journey Through a Part of Kurdistan, In The Summer of 1838" başlığı altında 93 sayfalık bir makale ile ortaya koymuştur (Kartın, 2016). Bu makalesi 1840 yılında "The Journal of the Royal Geographical Society" adlı derginin 10. cildinde yayımlanmıştır. Bu makale A. Celil Kaya tarafından çevirisi yapılmış ve kitaplaştırılarak yayımlanmıştır. Kitap *1838 Yazında Kürdistan: İngiltere'nin Erzurum Konsolosu James Brant'ın Kürdistan Seyahati Notları* adıyla Rupel Yayınları tarafından yayımlanmıştır. Kitabın ilk baskısı 2014'te, ikinci baskısı ise 2018 yılında yayımlanmıştır (Sadîni, 2019). James Brant İngiliz Kraliyet Donanması'ndan Bay Adam Gifford Glascott ve kendi doktoru olan Dr. Edward Dalzel Dickson ile Kürdistan'ın bir kesimini dolaşarak araştırmalarda bulunmuşlardır. Seyyahın Erzurum'daki yolculuğu Pasinler ilçesinden başlayarak Erzurum'dan Hınıs'a, Hınıs'tan Muş'a, Muş'tan Kulp'a, Kulp'tan Hani'ye, oradan Maden, Elâziğ, Palû, Bingöl ve Solhan'dan sonra tekrar Muş'a, Muş'tan Bitlis, Tatvan, Gevaş, Eğin, Van, Ardahan, Erciş, Adilcevaz, Ahlat, Diyadin, Kars, Doğubayazıt, Kara Kilise, Eleşkirt'e devam eder; oradan da Pasin Ovası ve tekrar Erzurum'a geri dönerler bu şehirlerdeki gözlemlerini ayrıntılı bir şekilde raporlarına aktarmıştır. (Sadîni, 2019).

Erzurum konsolosluğu görevi 1852 yılında son bulan Brant'ın notları Türkçeyi iyi biliyor olması sebebiyle önem arz etmektedir. Görevi süresince İngiltere'nin bölgedeki çıkarlarını korumaya gayret göstermiştir. Rus faaliyetlerini takip etmiş ve gördükleriyle ilgili raporlarını hazırlamıştır. Brant notlarında gezdiği yerlerin kalelerini detaylı bir şekilde betimleyerek o dönemin mimari yapısıyla ilgili fikir sahibi olmamızı sağlamıştır. Onun gözlemleri kazı çalışmalarına yönelik bilgiler sunması amacıyla önem arz etmiştir (Şen & Gencer, 2019) . Diğer yandan bu notlar yerel üretim maddeleri, günlük kullanılan eşyalar, süs eşyaları, lüleler ve ticareti yapılan malzemeler hakkında bilgiler vermesi yönüyle de önemlidir. Ayrıca yer ve kişi adları indeksi yanında o döneme ait James Brant'ın gezdiği yerleri gösteren bir harita da yer almaktadır (Kartın, 2016).

Henry Charles BARKLEY

Henry Charles Barkley 1837-1903 yıllarında yaşamıştır. Demiryolu Mühendisi olan Barkley Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk demiryolları inşasında çalışmıştır. 19. yüzyıl gezginlerinden olan Barkley 1857-1876 yılları arasında Bulgaristan'da bulunmuştur. Bu

yıllarda Balkan milletlerinin ayaklanmaları, bağımsız bir devlet olma arzuları Avrupa'nın Osmanlı'nın iç işlerine karışması gibi durumlar yaşanıyordu. Barkley bu kargaşa içerisinde Balkanlar üzerinden Anadolu'ya seyahat etmiştir ve buralarda günlük tutmaya başlamıştır. Seyyah oluşturduğu bu gezi notlarını *A Ride Through Asia Minor and Armenia* isimli eserinde toplamıştır. İngiliz hükümetinin Anadolu coğrafyasına yoğun ilgisinden dolayı eserin yayınlanması için seyyaha yoğun teklifler gelmiştir. Eser 1891 yılında Londra'da basılmıştır (Barkley, 1891).

Müslüman ve Hıristiyan sakinlerinin karakterlerinin, görgü kurallarının ve geleneklerinin bir taslağını veren önemli bir kitaptır. 1870'lerin sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yaşamın canlılığını yansıtması yönüyle önemli bir eserdir. Seyyah seyahatleri boyunca yerler, halklar, gelenekler hakkında yorumlarda bulunur ve başka yerlerde pek fazla ele alınmayan birçok konuda gözlemlerde bulunmaktadır. İngiliz seyyah başta İstanbul olmak üzere pek çok Anadolu kentini gezmiştir. Tuttuğu notlarla gezdiği yerler ile ilgili detaylı bilgiler sunmuştur (Toruk, 2021). Barkley'in *A Ride Through Asia Minor and Armenia* isimli eseri Osmanlı'nın 1870'li yıllarda nasıl bir panoramaya sahip olduğunu merak edenler için önemli bir eserdir. Seyyahın eserindeki gözlemleri güvenilir olmakla birlikte gittiği yerlerde gördüğü eksikleri belirtmekten de kaçınmamıştır. Bu eser aynı zamanda Anadolu insanının merkezi otoriteyi nasıl algıladığına da yer vermektedir. Eser Batılı bir seyyahın Doğu İslam kültürüne nasıl baktığını göstermesi açısından önemlidir. Seyyah gözlemlerinde gezdiği yerleri eleştirirken hem Türkleri hem de Gayrimüslimleri eleştirmiştir. Eser genel olarak 1850- 1880 yılları arasında Balkanlarda ve Anadolu coğrafyasında günlük yaşam ve sosyal hayata ilişkin bilgiler sunmaktadır. Bu eser 1891 yılında çıkarılan ilk baskısından sonra 2007 yılında Nil Demir tarafından çevirisi yapılmış ve bu çeviri *Anadolu ve Ermenistan'a Yolculuk* adı ile Kesit Yayıncılık tarafından yayınlanmıştır (Barkley H. C., 2007). *A Ride Through Asia Minor* isimli eser 1878 yılı ağustos ayı sonlarına doğru Bükreş'ten başlayarak İstanbul, Mudanya, Bursa, Kirmasti (günümüzde Mustafa Kemal Paşa ilçesi), Eskişehir, Sivrihisar, Ankara, Kırşehir, Kayseri, Adana, Urfa, Siverek, Diyarbakır, Ergani Maden, Harput, Dersim Dağları, Erzincan, Erzurum ve Trabzon seyahatleri sırasındaki gezi notlarını kapsamaktadır. Barkley eserinde sık sık yer verdiği kardeşim diye adlandırdığı G isimli kişi ile gezilerini yapmıştır. Seyyah bu kişinin ismini tam olarak söylemeyip yalnızca G diye belirtmiştir. Seyyah Londra'dan sonra Bükreş'e geçmiştir. Daha sonra buradan Rusçuk ve Varna'ya sonra da Eylül 1878'de İstanbul'a geldiğini bildirmektedir (Barkley H. , 1891). Seyyah 1878 yılında G diye isimlendirdiği kişi ile Anadolu'ya ziyaretini gerçekleştirmiştir.

Seyyahın G diye isimlendirdiği arkadaşının isminin tamamını neden vermediği ile ilgili bilgiler net değildir. Bu durumun tahminen o dönemde İngiltere ve Osmanlı arasındaki siyasi ilişkilerle alakalı olabileceği düşünülmüştür (Toruk, 2021).

Henry Fanshawe TOZER

Henry Fanshawe Tozer 1829-1916 yılları arasında yaşamış İngiliz bir seyyahdır (Kuş, 2016). Coğrafyacı ve klasik bilim adamı olan Tozer 18 Mayıs 1829'da Plymouth'ta, Kaptan Aaron Tozer ve Mary Hutton of Lincoln'ün tek oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Kendisinin ise bir kızı vardır (Oxford DNB, 2013). İngiltere Oxford'daki Exeter Koleji mezunu olan Tozer, aynı üniversitede öğretim görevlisi olarak da bulunmuştur. Tarih, edebiyat ve coğrafya üzerine birçok eser yayımlamıştır. Özellikle Yunanistan ve Osmanlı coğrafyasına dair yaptığı gezileri derleyerek kaleme almıştır. Oxford Üniversitesi'nin üyesi olan seyyah, seyahat deneyimlerine İtalya, Sicilya ve Yunanistan'a yaptığı bir ziyaretle başlamıştır (Saylan, 2015). Daha sonra ise Balkan yarımadası ve Küçük Asya'nın girintilerine yayılmıştır. Tozer seyahatleri sırasında Ege Denizi, Erciyes Dağı gibi yerlerde de bulunmuştur. Seyyah 1874 yılında Anadolu'ya gelmeyi planlamasına rağmen Anadolu'da yaşanan kıtlık ve devamında yaşanan 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sebebiyle bu planını iki kez ertelemiştir. Seyyah bu seyahati ancak 1879 yılında gerçekleştirmiştir. Seyahatine İstanbul'dan başlayarak 1879 yılının yazında Muş, Erzurum, Elâzığ, Malatya, Bingöl, Ağrı, Bitlis, Tatvan, Ahlat ve devamında Van'a geçmiştir. Seyyah güzergahı boyunca gördüklerini, izlenimlerini ve yaşadıklarını kaleme alarak seyahatnamesini oluşturmuştur. Daha sonra bu gezi yazısını kitaplaştırmıştır (Kuş, 2016). *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor* adlı bu çalışmasını 1881 yılında Londra'da yayımlamıştır (Saylan, 2015).

Seyyahın gezdiği yerlerle ilgili coğrafi bilgilerini yazdığı eserleri şöyledir: Türkiye Yaylaları (1869), Yunanistan Coğrafyası Üzerine Dersler (1873), Klasik Coğrafyanın Öncüsü (1877), The Islands of the Aegean (1890), Eski Coğrafya Tarihi (1897) (Stein, 1916).

Henry Fennis Blosser LYNCH

Henry Fennis Blosser Lynch, 1862 yılında İrlandalı bir ailenin çocuğu olarak Londra'da dünyaya gelmiştir (Kuş, 2016). Eğitimini Cambridge'de tamamlamıştır (Kartın, 2016). Lynch'in ailesi "Lynch Brothers" olarak tanınmaktadır. Ticaretle uğraşmaları sebebiyle İran

ve Mezopotamya coğrafyasının tamamını gezmişlerdir (Saylan, 2015). Bu bölgelerle alakalı olarak Lynch oldukça geniş bilgilere sahiptir. Çünkü ailesinin mesleği sebebiyle bu yerleri daha önceden gezmiştir (Kuş, 2016). Lynch ticaret işiyle uğraşırken ticarete kolaylık sağlaması amacıyla yeni yolları keşfetme düşüncesiyle hareket etmiştir. Buna yönelik İran'ın güneybatısındaki Karun Irmağı'nı ve Bahtiyârî Dağlarını boydan boya geçerek İsfahan'a ulaşılması amacıyla bir ticaret güzergahı belirlemiştir. Böylece "Lynch Rotası" adı verilen yeni bir ticaret yolunun açılmasını sağlamıştır. Lynch 1890 yılında Kraliyet Coğrafya Cemiyeti'ne (Royal Geographical Society) üye oldu. Bu cemiyetin aylık dergisinde gezdiği yerlerle ilgili bilgilerini "Luristan'dan İsfahan'a" başlığıyla yayımladı (Öntürk, 2017). Ailesinin mesleğini devam ettiren Lynch 1896'da Bağdat'ta ticari bir firma kurmuştur. Burada Mezopotamya'ya ticari malların ihracını yapmıştır (Kartın, 2016). Lynch kuzey ve doğu Anadolu bölgesinde 1893, 1894 ve 1898 yıllarında Trabzon, Batum, Ani, Kars, Van, Bitlis, Muş, Erzurum, Malazgirt, Ahlat, Nemrut Gölü, Bingöl, Bayburt gibi bölgelere seyahat etmiştir. Bu Seyahatleriyle ilgili bilgilerini ise *Armenia, Travels And Studies* isimli kitapta anlatmıştır. 2 cilt halinde yayımlanan bu kitap 1901'de İngilizce 1902'de ise Ermenice olarak Londra'da basılmıştır. Ermenice olan tercümesi 1913'te İstanbul'da tekrar basılmıştır. Lynch bu eserinde gezdiği yerlerdeki Ermenilerle ilgili bilgilere yer vermiştir. Bu bilgilerini bir coğrafyacı üslubuyla anlatmasının yanında bu yerlerin mimari dokusuna ait de geniş bilgiler sunmuştur. Lynch eserinde gezdiği yerlerde ilgisini çeken insan profillerinin ve mimari yapılarının fotoğraflarına ve gezdiği yerlerin planlarına da yer vermiştir (Kuş, 2016). Lynch bu seyahatlerinin yanında 1906 yılında milletvekilliği görevini üstlenerek İngiliz parlamentosuna hizmet etmiştir (Saylan, 2015). Lynch 1913 yılında vefat etmiştir (Kuş, 2016).

John George TAYLOR

1861-1866 dönemlerinde Küçük Asya'da bulunan Taylor İngiltere'nin Diyarbakır'daki İngiliz konsoloslugu görevini yürütmekteydi. Taylor 1861 ve 1863 yılları arasında Anadolu bölgesine üç defa seyahat düzenlemiştir. Anadolu'da Diyarbakır, Batman, Siirt, Mardin, Bingöl, Muş, Bitlis ve Şırnak gibi şehirleri gezmiştir. Bu gezdiği yerlerle ilgili gözlemlerini ise 1865 yılında "Travels in Kurdistan with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris and Ancient Ruins in their Neighbourhood" isimli makalesinde anlatmıştır. Taylor makalesinde gezdiği yerlerde yaşayan Ermeniler ile ilgili bilgilere de yer vermiştir. Ermenilerin yaşadığı toprakların oldukça verimli ve su kaynakları açısından da zengin

olduğunu söylemiştir. Taylor milattan önceden başlayan ve 1800'lere kadar gelen süre içerisinde Meyyafarikin (Diyarbakır-Silvan'ın eski ismidir), Arzen (Erzurum), Zak, Botan Su, Midyat ve Mardin gibi bölgelere kimler tarafından hükmedildiğinden buralara ait kalıntıların nerelerde olduğundan ve bunların ayrıntılı planlarından bahsederek gezilerinin amacını açıklamıştır. Taylor gezi yazısında Siirt Batman ve Bitlis bölgelerine ait izlenimlerinde Hasankeyf bölgesine ayrı bir yer vermiştir. Seyyah bu bölgede Ermenilerin Müslümanlarla birlikte birbirlerine karşı saygılı bir şekilde yaşadıklarını söylemiştir. Taylor'un bu söylemi Brant'ın Ermenilerle ilgili vermiş olduğu bilgilerle eşdeğerdir (Taylor J. , 1865).

Taylor Britanya'nın Erzurum konsolosluğu görevini de üstlenmiştir. Bu görevi yaptığı sıralarda Erzurum, Erzincan, Gümüşhane, Giresun, Sivas, Malatya, Elâzığ, Tunceli, Diyarbakır, Şanlıurfa ve Mardin gibi Ermenistan ve Mezopotamya bölgelerine seyahat etmiştir. Bu seyahatleriyle ilgili izlenimlerini ise 1868'de Londra'da yayımlanan "Journal of the Royal Geographical Society of London" adlı derginin 38. cildinde "Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan, and Upper Mesopotamia with Notes of Researches in the Deyrsim Dag in 1866" isimli makalesinde anlatmıştır. Taylor bu eserinde 5 Ağustos 1862 yılında yaptığı gezi güzergahının haritasına da yer vermiştir. İngiliz Konsolos J. G. Taylor, 1866 yılındaki seyahatinde Kelkit, Erzincan, Dersim (şimdiki Tunceli), Malatya, Sivas ve Yozgat arasındaki bölgeleri gezmiştir. Taylor, seyahatinde öncelikle Kuzucan (şimdiki Pülümür) Dağları ile Tercan arasında yer alan ve Tercan ilçesine bağlı köyleri anlatmaktadır. Bu köylerin sıralanışı şu şekildedir: Kuzucan Dağları eteklerinde Veyrin Kar (Hastarla) Çayı Pulk (Balıklı) Suyuna, Pulk (Balıklı) Suyu da Karasu'ya akar. Pulk (Balıklı) Suyu üzerinde ise Şoğbeg (Yeşilyaka), Sosinga (Eşmepınar), Gülabagdı (Yaylakent) gibi köyler bulunmaktadır. Ayrıca Karasu, Başköy, Karahisar gibi bölgelerdeki kalıntıların karakalem çalışmasına yer vermiştir. Böylece okuyucunun Bizans dönemine ait kalıntıları görmesiyle Anadolu'nun tarihi zenginliğini ortaya çıkarmaya çalışmıştır (Taylor J. , 1868).

Yukarıda hayat hikayeleri verilen beş seyyahın eserlerinde Ermenilerin sosyal, siyasal ve gündelik yaşamına dair bilgiler verilerek, seyyahların eserlerinden zaman zaman alıntılar da yapılarak sunulacaktır.

4. 19. YÜZYILDA AVRUPALI SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN DOĞU ANADOLU'DA ERMENİLER

19. yüzyıl başlarından itibaren Avrupa’da farklı kültürleri tanımak maksadıyla yapılan seyahatler artmıştır. Ulaşım alanında yaşanan gelişmeler de bu ilgiyi olumlu yönde desteklemiştir. Zaman içerisinde daha fazla bilim insanı ve seyyah Osmanlı topraklarına ziyarette bulunmuşlar; Batılı seyyahlar zamanla Osmanlı Devleti’ne ilgi duymaya başlamışlardır. 19. Yüzyıldan önce deniz seyahatleri yapılırken 19. yüzyılda ise kara üzerinden seyahatler yapılmaya başlanmıştır. Dünyanın her köşesine giden Batılı seyyahlar 19. yüzyılda Doğu Anadolu’ya da gitmişlerdir. Buralardaki gözlemlerini seyahatnamelerinde toplamışlardır. Osmanlı İmparatorluğu Avrupalılar tarafından birçok şekilde adlandırılmıştır. Bunlar “Yakın Doğu”, “Küçük Asya” ya da “Türk Asya’sı” şeklinde ifade edilmiştir (Verheij, 2017). Ermeniler Osmanlı Devleti’nde 19. yüzyılda hemen her vilayette belirli bir nüfus oranına sahip olmuşlardır. Doğu Anadolu bölgesinde yer alan illerden Ağrı, Ardahan, Bingöl, Bitlis, Elâzığ, Erzincan, Erzurum, Hakkâri, Iğdır, Kars, Malatya, Muş, Tunceli ve Van’da Ermeniler nüfusça yoğunluk göstermiştir (Ertaş K. , 2019). Ermeniler Doğu Anadolu kasabalarında tarım, hayvancılık, çiftçilik, yöresel endüstri ve orta düzeyde ticaretle uğraşmışlardır. Ermeniler Doğu Anadolu’da kendi topraklarını işleyerek tarım yapmışlardır. Doğu Anadolu’nun şehir merkezinde yaşayan Ermeniler ise iç-dış ticaret, bankerlik, kuyumculuk, sarraflık, mültezimlik, müteahhitlik gibi işlerle ilgilenmişlerdir. (Veziroğlu, 2016). Osmanlı döneminde ve özellikle İstanbul fethedildikten sonra İstanbul başta olmak üzere Osmanlı topraklarına seyahatler artmıştır. Seyyahların geliş nedenleri ise birbirinden oldukça farklıdır (Nalçacı, 2010):

“Kimisi esir düşmüş, (Baron Wenceslaw Wratislaw J. Schiltberger, H. U. Krafft, Pedro, B. Georgievic vs..) kimisi elçilik görevini ifa etmek için gelmiş (O. G. de Busbecq, K. Mikes, Hans Dernschwam, Olivier, d’Ohsson) kimisi de hayallerini süsleyen şehri görmek ve tanımak (J. Thenevot, G. de Nerval, E. Amicis), kimisi ticaret faaliyetleri, casusluk, antik eserleri aramak ve tanımak veya Batıda Türkler aleyhinde olan iddiaların gerçekten hakikat olup olmadığını anlamak için gelmişlerdir.” (Tunç, 2010)

19. yüzyılda Doğu Anadolu’ya yapılan geziler ise genellikle Osmanlı hakkında bilgi toplamak amacı taşımıştır. Osmanlı toplumunu tanımak, kültürü incelemek, coğrafyayı araştırmak gibi türlü siyasi amaçlarla 19. yüzyılda Doğuya gelen seyyahların çoğu eğitim

düzeyi yüksek kişilerdir ve yazdıkları metinlerin içeriği kültür, toplum, coğrafya analizlerini yoğun ölçüde barındırmaktadır. Bin Bir Gece Masalları adıyla bilinen Ezop'un derlemesi olan kitabıyla Doğu kültürlerinin dilden dile aktardığı masallar yazılı hale gelmiştir. Bu kitabın Antoine Galland tarafından 18. yüzyılda Fransızcaya çevrilmesi ise Doğuya duyulan ilgiyi artırmıştır. Doğuya ilgi duyulması muhakkak kültürel zenginlikle alakalıdır ve Doğu kültürleri için faydalıdır ancak bu yoğun ilgi, beraberinde fantastik yaklaşımları da getirmiştir. Özellikle 19. yüzyılda herkes Doğuya seyahat tutkusuyla dolmuştur. Bu fantastik seyahat tutkusu kimilerini Doğuyu gezmeye iterken gelemeyenleri ise masalsı Doğu tasvirlerine itmiştir. Gelemeyip fakat Doğu üzerine yazanlar ise seyyahların notlarını kullanmıştır. Kendi kafalarında oluşturdukları Doğuyu gerçekmişçesine yazıya aktarmaları ve/veya seyyahların kafalarında fantastik atıflarla seyahatleri gerçekleştirmeleri sonucu ortaya çıkan yanlış yaklaşımlar Doğu kültürlerine ilişkin doğru olmayan bilgi ve ön yargıları da gündeme getirmiştir. Kafasındaki Doğu tasvirini gerçekte bulamayan gezginlerin hayal kırıklığına bağlı olumsuz hisleri, fantastik Doğu tutkusunu başka gezginlerin notlarını okuyarak doyurmaya çalışanların gerçek dışı Doğu tasvirleri ve anlam yüklemeleri gibi unsurlara bağlı olarak türlü ön yargılar ortaya çıkmıştır. Daha talihsizi ise bu ön yargılar gerek yazı notlarıyla gerekse zihinsel olarak günümüze değin aktarılabilmıştır. 1898 senesinde Osmanlı topraklarını ziyaret eden Norveçli Knut Hamsun'un şu satırları bahsi geçen ön yargıya açık bir örnek teşkil etmektedir (Hamsun, 2020):

“Türk'ün ne yapacağını heyecan içinde bekliyoruz. Merhamet eder mi acep? Yoksa sonumuz geldi mi? Bu kibar ihtiyarlar bize Fransızca soru sormaktan başka bir şey yapmıyorlar. Türkler adam yemekten(!) vazgeçeli beri, burada bulunmanın bir tehlikesi kalmamış artık. Gümrük memurlarından birine en son bana baksın diye rüşvet olarak bir sigara uzatıyorum sigaramı alıyor ve bana karşılığında kendi sigarasından ikram ediyor. Bu meyanda Fransızca kibar sözler teatisinde bulunuyoruz. Vahşi bir Türk ile anlaşmak bile mümkünmüş demek, diye düşünüyorum. Ayağını Türk toprağına basmış olmak bile büyük bir başarı değil mi zaten? Var mı herkeste bu cesaret? Tamam, Türkler adam yemiyor artık. Lâkin hepten dışsız olduklarını kim iddia edebilir. Benden başka Norveçli bir yazar bu memlekete gelme cesareti gösterebilmiş mi? Goethe bir zamanlar Weimardan İtalya'ya kadar gitmişti. Türkiye'yi ziyaret etti mi acep?”

19. yüzyılda seyyahların ziyaret ettikleri yerler devletin etkisinin çok az hissedildiği yazılı kültürün neredeyse olmadığı bölgelerdi. Bunun yanında seyyahların ilgi alanları genelde

farklı olmuştur. Bu farklılıklar resmi bilgilere önemli katkılar sağlamışlardır. Seyahatnamelerde seyyahların ilgi alanlarına göre sınıflandırma yapılmıştır (Çetin, 2013).

Kültürel, dinsel, tarihsel, arkeolojik, antropolojik ve sosyolojik yoğunlukta olmak üzere yazılan seyahatnameler doğu kültürünü batıya yakından tanıtmak gayesi gütmüşlerdir. Bu bağlamda seyahatnameler doğu kültürlerine özgü bazı unsurları batıya taşıyarak batı toplumlarını hiç bilmedikleri öğelerle tanıştırmışlardır. Osmanlı Anadolu'suna çeşitli nedenlerle seyahat eden gezginlerin Osmanlı toplumuna ve toplum unsurlarına bakış açıları zaman içerisinde değişiklik göstermiştir. 14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlı ülkesine gelen seyyahların bakış açıları daha fantastik iken 16. yüzyıldan itibaren daha gerçekçi bir bakış açısına doğru yaklaşmışlardır. 14. yüzyıldan beri Osmanlı ülkesine seyahat eden seyyahlar, ülkenin, toplumun ve devletin türlü yanları üzerine çok ve çeşitli sayıda kitaplar yazmışlardır. Osmanlı ülkesine en yoğun ilgiyi ise Venedik, Fransız ve İngiliz seyyahlar göstermişlerdir (Toker, 2000). Osmanlı topraklarına seyahat eden seyyahlar ağırlıklı olarak politika, ticaret ve askerlik alanlarını inceleseler de yaşam biçimlerine ve insan ilişkilerine de oldukça yer vermişlerdir (Hınçer, 1959).

19. yüzyılda Doğu Anadolu'ya yapılan seyahatlerde yazar bakış açılarında oryantalizm ve sömürgecilik etkileri ağırlıklı ve açık biçimde görülür. Bu iki etmenin baş rol olduğu 19. yüzyıl seyyahları Doğunun kendine has unsurlarını vurgularken aynı zamanda kendi uygarlıklarını bu coğrafyalara nasıl getireceklerinin hayallerini de kurmuşlardır. Bu nedenle 19. yüzyıl seyahatnameleri okuyucuyu cezbeden egzotik tasvirlerin yanında siyasi mesajları da yoğun biçimde taşırlar. Bu mesajlar şu şekildedir:

“19. yüzyıldaki seyahatnamelerde siyasi mesajlar daha çoktur. Osmanlı İmparatorluğunun güç kaybı, siyasi güç dengelerinin değişimi ve O dönemin sömürgeci yaklaşımını, seyyahların yapıtlarında da görmek mümkündür. Türk dostu olarak bilinen Lamartine bile Türklerin iyi insanlar olmalarına karşın iyi yönetici olmadıklarını vurgulamış ve onların egemenliği altında olan toprakları, örneğin günümüz Suriye'sini Fransızların çok daha iyi yöneteceklerini yazmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan bir öykü gezginlerin politik görüşünü çok iyi yansıtmaktadır. Söylenene göre İstanbul'daki zengin Türkler Asya yakasındaki büyük mezarlıklara gömülmek isterler çünkü bir gün Türklerin Avrupa'ya Hıristiyanlara bırakıp Asya'ya döneceklerine inanırlar. Renouard, Müslümanların Asya'ya gömülmeyi tercih ettiklerini, çünkü eski bir kehanete göre, Avrupa'dan kovulacaklarını

düşündükleri için kemiklerini kâfirlerin elinde bırakmak istemediklerini yazmıştır” (Tunç, 2010).

Seyyahlar Anadolu'yu daha iyi tasvir etme gayretinde bulunmuşlardır ve günlük yaşamdan kesitleri, yazıları, çizimleri ve resimleri de eserlerine eklemiştir. Sosyal hayatın daha canlı tasviri için zaman zaman gezilen çarşı ve pazarda karşılaşılan Müslüman, Rum veya Ermeni esnafının tutum ve davranışları bazen de sokaktaki çocukların veya geleneksel kıyafetleri ile dolaşan kadınların tasvir edilmesi şeklinde belirmektedir. Burada halkın yaşamına ilişkin, misafir olunan evdeki gündelik hayat, halkın toplu olarak bulunduğu kahvehane gibi toplu mekânlar, bayram ve şenlik yerleri gibi toplumsal yaşamın en iyi gözlemlenebileceği yerler tercih edilmektedir. Bu bağlamda seyyahların üzerinde durduğu bir diğer nokta da toplumsal hayatı etkileyen mühim hadiselerdir. Bu zaman zaman siyasi ve askeri gelişmeler ve buna bağlı olarak yaşanan sorunlar olabileceği gibi veba ve kolera gibi salgınlar ve bunların şehirlerde neden olduğu yıkımlar hakkında da önemli bilgilere ulaşmak mümkündür. Salgınlar gibi şehirler üzerinde derin etkiler bırakan yangın ve depremler gibi olaylar da seyyahın notlarında aktardığı konulardan bazılarıdır (Saylan, 2015).

4.1 19. Yüzyıl Öncesinde Doğu Anadolu'yu Ziyaret Eden Avrupalı Seyyahların Gözlemleri

16. ve 17. yüzyılda Kudüs, seyyahların Doğu coğrafyasında her zaman merak ettikleri bir yer olmuştur. Anadolu'dan Kudüs'e giden seyyahlar ise Doğu Anadolu üzerinden geçerek yollarına devam etmişlerdir. Bu seyyahlardan Tavernier, Kudüs yolculuğunu Anadolu üzerinden gerçekleştirmek amacıyla yola çıkmış, Erzurum şehrine uğramış fakat Kudüs'e gitmeden Anadolu'da seyahatine devam etmiştir. Erzurum'un verimli topraklarından, türlü güzelliklerinden, barış içindeki Türk-İran ilişkilerinden bahsetse de yoğun biçimde Doğu Anadolu Ermenileri üzerinde durmuştur. Anadolu'nun pek çok şehrini gezen seyyah genel olarak tüccar, zanaatkar ve esnaflardan çok az bahsetmiş olmasına rağmen Ermeniler hakkında epey detaylı bilgiler işlemiştir. O dönemdeki Erzurum Ermenilerine yönelik satırları ise şöyledir (Tavernier, 2006):

“Tokat ilinden Erzurum istikametine doğru iki bin adım uzaklıkta Şarlıköy'e bir iki mil uzaklıkta, Hıristiyanların ibadet ettiği bir kaya içinde oyulmuş bir oda bulunan bir ziyaret

yeri var ve iki yanı uçurum bu yüksek dağlardan geçerken üç Ermeni'nin burada hırpalandığını gördüm. Üç Ermeni ise sabahleyin epey içtiklerini kervandan ayrılıp başlarına gelebilecekleri düşünmeden atları ile öne geçtiklerini ve atlıların saldırılarına uğradıklarını söylediler. Eşkıyalar önce atları ve Ermenilerin taşıdıkları malları ele geçirdiler. Yani ona göre burada tedbirsiz davranan Ermenilerdir. Tabi bu sözleri nerede nasıl olursa olsun hırsızları hiçbir şekilde korumamaktadır. Ama duruma göre tedbir alınması şarttır. Türkiye'nin İran tarafındaki sınır kenti Erzurum, güzel köylerle dolu büyük bir ovanın sonunda kurulmuş ve yüksek dağlarla kuşatılmıştır. Evleri kötü inşa edilmiş, yalnızca tahta ve toprak kullanılmış, başka bir düzenlemeye gerek görülmemiştir. Burada eski Ermenilerden kalma birkaç kilise kalıntısına ve yapıya rastlanmaktadır, bunlara bakılarak kentin pek güzel bir yanı olmadığı yargısına varılabilir Erzurum eskiden Ermenistan'ın başlıca kentlerinden biriydi. Bugün de hala sur dışı mahallelerde, özgürce ibadet eden birçok Ermeni yaşıyor.”

Tavernier seyahatnamesinin bu bölümünde aynı zamanda Erzurum bölgesinde Müslüman ve gayrimüslim ayrımına yönelik notlara da yer vermiştir. Ermeni kenti yıkıntısı olan Ani Kenti yakınlarındaki Aras ve Kars ırmaklarının olduğu bölgeleri ziyaret eden seyyah, benzer ırmakların kenarlarında başka ülkelerde de hep Hristiyanların yaşadığına dikkat çeker ve Müslümanların bu konudaki tutumlarından bahseder (Tavernier, 2006):

“Bu ırmakların Hristiyanlarca kirletilerek pislendiğine inandıkları için, hiçbirinden su içmezler, hiçbirinin suyuyla yıkanmazlar. Onların kuyuları ve sarnıçları var ve Hristiyanların bunlara yaklaşmasına izin vermezler. İşte bu bölgelerin Müslümanlarında buna benzeyen birçok boş inanca rastlanıyor. Ancak bölgede yaşayan Ermeniler de aynı şekilde ayırım yaparak Müslümanların yıkandığı suda yıkanmak istemiyor ve Müslümanların öldürdüğü hayvanların etlerinden yemek istemiyorlar.”

19. yüzyıldan önce Osmanlı topraklarından Anadolu'ya gelen bir diğer seyyah Tournefort isimli seyyahdır. Doğu Anadolu bölgesine ulaşana kadar Ankara, Trabzon gibi şehirlerden geçmiş Erzurum iliyle Doğu Anadolu bölgesine girmiş ancak Kars şehrine gelene kadar detaylı bilgilere yer vermemiştir. Kars şehrine yönelik satırları ise şu şekildedir (Tournefort, 2013):

“Kars Türklerin Acem adını verdikleri İran sınırındaki son Türk yerleşimidir. Beylerbeyi yanında bir gün bayağı sıkıntı çektim. Beylerbeyi bir gün bana Fransa da Acem İmparatoru için ne düşünüldüğünü sordu. Neyse ki Cornuti'nin yapıtında İran Leylağına Acem Leylağı denildiğini anımsadım böylece Acem sözcüğünün İran anlamına gelmesi gerektiğini kavradım. Kente gelecek olursak, kent Erzurum'dan hemen hemen yarım kat daha büyük. Kars Kalesi kentin iyice yukarısındaki bir kayanın üzerinde sarp konumda. Surlar oldukça iyi görünüyor ama kuleleri harap. Kars yalnızca haydutlar için tehlikeli bir kent değil, buradaki Türk yetkililer yabancılara sık sık büyük hakaretlerde bulunur ve sızdırabildikleri kadar para sızdırırlar.”

Ermeni yaşamına yönelik değilse de Kars şehrinin geneline yönelik bilgiler içeren bu satırlardan Ermeni nüfusun yoğun yaşadığı bir şehrin genel durumuna yönelik değerlendirmeler bulunmaktadır. Osmanlı'nın 19. yüzyılda bozulmuş olan idari sistemlerine yönelik daha 17. yüzyıldaki seyyah notlarında çok açık ifadelerin yer aldığı görülmektedir. İdareci profili açıkça görülürken liyakati tamamen göz ardı eden rüşvete ve adam kayırmaya dayanmış 19. yüzyıl Osmanlı devlet sistemlerinin o son durağa nasıl yolculuk ettiklerine yönelik apaçık bilgiler görülmektedir. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında Ermenilerin ve Anadolu halkının bozulan sistemlerden yaşadıkları yıpranmaya yönelik seyyah notlarına rastlanmaktadır. Bu bağlamda bozulan sisteme ilişkin Tournafort'un bu satırları çalışma bakımından önem taşımaktadır.

Anadolu'ya seyahat eden bir diğer seyyah da Ermeni Simeon'dur. Anadolu'da gezmedik Ermeni köy ve kasabası bırakmayan seyyah, Muş'tan sonra Diyarbakır'a geçmiştir ve bu şehrin bir din ve irfan merkezi olduğunu, birçok âlim piskoposların, Vardapet'lerin ve okumuş papazların buradan yetiştiğini bildirmiştir. Diyarbakır ile ilgili notları şöyledir (Kılıç, 2013):

“Şehirde, piskoposluk dairesi ve okul binaları ile, “Surp Kiragos” ve “Surp Sargis” adlarını taşıyan iki büyük taş Ermeni kilisesi var ve bin hanelik bir Ermeni nüfusu yaşıyor. Darphane, gümrük, hanlar, aşçılar, kebabçılar, ekmekçiler, bakkallar ve kasaplar gibi işler Ermenilerin elinde, Pazar ve yortu günleri Ermeniler iş yerlerini açmadıkları için şehrin ıssızlaşıyor. Sivas'ta olduğu gibi buradaki Ermeniler de din adamlarına saygılı ve ibadetlerini yerine getirmede hassas davranıyorlar. Bir gün Surp Kiragos kilisesine gittim,

kilisenin beş mihrabının önünde ayrı ayrı ayin yapıldığını gördüm, Vartabed, keşiş ve piskoposlardan başka yirmi beş papaz saydım.”

Simeon kendisinin de Avrupalı bir Ermeni olmasından kaynaklı olarak Anadolu'daki tüm Ermeni yaşam yerlerini ziyaret etmiştir. Bu ziyaretlerden bir diğeri ise Malatya şehrine yaptığıdır. Simeon, Malatya'ya bağbozumu zamanında vardığından şehirde bekçilerden başka kimseleri görememiş ve bu durumundan yakınmıştır. Surlarla çevrili ve bolca meyve üretilen bu şehirle ilgili Surp Losavoriyç adlı büyük taştan bir kiliseden ve şehirde çok fazla bolluk olduğundan bahseden notlar yazmıştır. Malatya'ya gelecek bir kervanı beklediği için 30 hane Ermeni bulunan köyde üç hafta kaldığını söyler. Bu cümledeki vurguda bile Ermeniler için Anadolu'yu gezdiği aşıkardır. Üç haftanın sonunda Malatya'dan ayrılır ve Harput'a doğru yola çıkar. Harput Ermeni halkından ve manastırlardan bahseden seyyah, dağ eteğindeki Surp George, Surp Abdülmesih, Garmir adlarındaki manastırlardan bahseder. Babası tarafından kurban edilen çocuğun kanı ile boyanmış kutsal bir taş olan Abdülmesih'i anlatır. Şu sözlerle Ermeni ailelerini özetler:

“Şehirdeki evlerin hepsi çok büyüktür ve içleri sevgi doludur. Bütün Süryaniler Ermenice konuşur. Vardapet'ten büyük bir hüsnü kabul gördükten sonra ayrılırken burası Kürdistan'dır beygirini sakın yanına alma ve giysilerini de çıkar çul giy diye nasihat aldıktan sonra şehirden ayrıldım Tokat'a doğru yol aldım (Andreasyan, 1999).”

Erzurum ve Mardin şehirlerine de uğrayan Simeon, “Erzurum Çingenelerin diyarı olduğu gibi Mardin de Şemsilerin merkezidir” der. Mardin yaşantısına yönelik ise şu satırları not etmiştir (Andreasyan, 1999):

“Şemsilerden haberdar olan bir beylerbeyi onları yanına çağırarak kendi ibadetlerini sürdürmelerini yasaklamış daha sonra da bunların namazlarının olmadığını, Ermeni, Yahudi, Rum mezheplerinden hiçbirisi olmadıklarını ve yalnızca Ermenice konuştuklarını anlayınca yeniden yanına çağırarak hangi mezhepten olduklarını sorar onlara, onlar ise Ermeni olduklarını söyleyince beylerbeyi: “Öyle ise ya Ermeni kilisesine ya da camiye devam edin aksi halde hepinizi kılıçtan geçiririm” diye tehditte bulunur. Şemsiler yalvararak ve rüşvet vererek Ermeni kilisesine gideceklerine söz vererek salıverilmişlerdir. Ağır emirlerden dolayı çoğu İran'a, Tokat'a, Merzifon'a ve daha başka yerlere dağılmışlardır. Burada kalanlarsa ya rüşvetle Ermenileri kiliseye yollamışlar ya da nöbetleşe kiliseye

gitmişlerdir. Ermeni yazarlarının Arevortik (güneş oğulları) biçiminde andıkları bu tarikat, 5. asırdan beri Ermeniler arasında görünen Pavlikyan, Borborit, Tondraklı vs. adlarla bilinen tarikatların bir çeşit devamıdır. Eski İran kökenli olup dışarıdan Hıristiyanlığa bağlı bulunan bu tarikatlara karşı 5. yüzyıldan beri şiddetle edilmesine rağmen XI. yüzyılda tekrar ortaya çıkmış. Patrik M. Ormanyan'a göre (Azkabadum, I, s. 818) zamanımızdaki Yezidi tarikatının devamı olduğu zannedilmektedir.”

16. ve 17. yüzyılda Osmanlı topraklarını ve özellikle Anadolu'da Doğu Anadolu'yu ziyaret eden seyyah notlarından görülmektedir ki çoğu oldukça yanlı ve sübjektif bakış açılarından yazılarını kaleme almışlardır. Örneğin yalnızca Ermenilerin yaşam bölgelerini ziyaret etmeye gelmiş bir seyyah, yalnızca bu fikir odağında gözlem yaparak notlar aktaracaktır ki sadece Ermeni köy ve kasabalarını gezmesi onların yaşantılarına odaklanması ve Anadolu yaşantısını bilemeyeceği anlamına gelir. Tüm Anadolu'nun nasıl yaşadığını bilmeden yaşanan Ermeni hayatını ise yalnızca kendi sınırlı bilgisi ve hayal gücü ile tamamlayarak aktaracaktır. Pek çok arşiv belgesi, Ermeni Patrikhane evrakları gibi yasal belgede 16. ve 17. yüzyıl Ermenileri, Anadolu'da en çok gelir getiren mesleklerle ilgilenmektedir, çoğunluğu şehir merkezlerinde yaşamaktadır. Geniş bir hürriyet-hak sahibi olma durumları söz konusudur. Buraya kadar incelenen seyyah yazılarının hiçbirinde ise bunu vurgulayan bir ifade bulunmamaktadır. Beyin Şemsileri yönlendirmesine paragraflarca yer veren seyyah, Ermenilerin esnaflık, tüccarlık gibi meslekleri icra ettiklerini birkaç satırda yazmıştır.

4.2 19. Yüzyılda Doğu Anadolu'yu Ziyaret Eden Avrupalı Seyyahların Gözlemleri

XIX. yüzyılın başından Osmanlı Devleti yıkılıncaya kadar geçen zaman içinde İngilizler başta olmak üzere çok sayıda Alman, Fransız, Amerikalı ve Rus seyyah doğuya uğramıştır. XIX. yüzyılın başlarında İngiliz seyyahlar belli bir amaç doğrultusunda, gerekli talimatları alarak bölgede araştırmalar yapmışlardır. İngiliz seyyahların seyahatnameleri incelendiğinde belli bir misyon eşliğinde bölgeye geldikleri ve neyi, nerede, nasıl araştıracaklarını çok iyi bildikleri görülmektedir. Hatta bu konuda Asia Minor olarak isimlendirdikleri Anadolu coğrafyasını keşfe çıkacak İngiliz seyyahlara yönelik 1838 senesinde bir talimatname yayınlanmıştır (Özdemir & Tekinsoy, 2016). Bu talimatname şu şekildedir:

“...Misyon (Anadolu'daki araştırma görevi) Majeste Kraliçenin tavsiye ve takdim mektubu ile donatılacak, (seyyahların) Küçük Asya'daki Türk bölgelerinde iyi kabul görmeleri için

gerekli fermanları almaları sağlanacaktır. ... Mümkin olan tüm yerlerin özellikle yüksek düz alanların ve tepelerinin irtifası, göllerin derinliği ve geçilen belli rotalar kayda geçirilecektir. ... Yer isimlerinin, dağların, nehirlerin, köylerin vb. yerel yazım imlasına dikkat edilerek kayıt altına alınmasına özel önem verilecektir. Geçilen yerlerde konuşulan farklı lehçeler kaydedilecek, özellikle Yunanca yazıtlar tam bir doğrulukla kopyalanacaktır. ... Bu çalışmalarınızda Hıristiyan Kültürünü Geliştirme Topluluğu tarafından destekleneceksiniz ve gerekli nakdi kaynaklara ulaşabileceksiniz. ... Bölgenin maden kaynakları ve Dicle boyunca buralarda elde edilecek objelerin nakliyesi için gerekli şartlar araştırılacaktır. ...On binlerin Dönüşleri esnasında kullandıkları güzergâh titizlikle araştırılacak ve kayda geçirilecektir. ...Araştırmalarınız esnasında yanınızda, irtifa ölçer, sekstant, pusula, termometre, küçük teleskop, cep pusulası, meyil ölçme aleti, gerekli kitaplar, haritalar, astronomik tablolar, deniz yıllıkları gibi tüm gerekli ekipman bulunacaktır.”

Bahsi geçen talimatname doğrudan seyyahlara yönelik değildir. Ancak 1830’larda Anadolu’da Royal Geographical Society’nin gönderdiği araştırmacılara yöneliktir ve fakat İngilizlerin Anadolu keşfine ne derece önem verdikleri ve bu konuda seyyahlara nasıl bir işlev biçtikleri açıkça görülmektedir. İngiliz halkı içinde böyle bir genel kabule işaret etmektedir ki gelen İngiliz seyyahların odaklandıkları konular da talimatnamenin amaçlarını doğrulamaktadır. Bu bilgi şu bakımdan önemlidir ki Anadolu Ermenilerine yönelik seyyah yazıları ve özellikle İngiliz seyyah yazıları -ki İngiliz seyyah yoğunluğu oldukça fazladır- Anadolu’da siyasal faaliyetlerin bir parçasıdır ve bu bakış açısından bir derlemeyle yazılmışlardır. Bu çalışmada da seyyah notlarının bu yanlılığı hesaba katılarak bir bakış açısı izlenmektedir.

4.2.1 James BRANT’A Göre Ermeniler

J. Brant, “Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835” adlı makalesinde Küçük Asya olarak adlandırdığı Doğu coğrafyasının verimli topraklarından söz etmiştir. Devamında şu bilgilere yer vermiştir: Küçük Asya, doğu ve batıdan uzanan geniş ve verimli ovalar dizisini oluşturan büyük bir araziye kaplayan yüksek bir dağ kütesinden oluşmaktadır. Seyyah, en yüksek kısımlarda ise Ermenistan, Anadolu ve Mezopotamya’nın büyük nehirlerinin Gürcistan’ın tamamını sulayan ve Kafkaslardan çok sayıda kol alıp Kur

nehriine yükselir. Brant devamında ise nehrin Basra körfezine düşene kadar ki güzergahını anlatır (Brant, 1836).

Seyyah gezisine ilk olarak Karadeniz'den başlayıp devamında Doğu Anadolu Bölgesiyle birlikte seyahatini tamamlamıştır. Brant seyahatiyle ilgili şu bilgileri vermektedir:

“1500 millik bu yolculukta konsolos olarak seyahat ettim ve padişahın bir fermanla donatıldım. Benim süitim bir drogoman, bir tatar ve iki hizmetçiden oluşuyordu ve genellikle iki rehberinkiyle birlikte on iki atım vardı. Sevkiyat uğruna yükler hafifti. Seyahat hızım günde on ila on altı saat sonraydı; 30 ila 48 mil.” (Brant, 1836: 195)

Seyyah gezisine devam ederken Kars paşalığına bağlı Çoruk Su ilçesinde konaklamak için bir Ermeni'nin evinde kendisine yer verildiğini ve ona çok iyi davrandıklarını aktarmıştır. Seyyah Çoruk Su'dan ayrılırken güzergâhıyla ilgili gözlemlerini anlatmıştır:

“Alçak çayırları geçtim, dar bir ormandan geçtim ve güzel ama vahşi bir dağ geçidi olan Khino vadisinden tırmanmaya başladım. Orman manzarası hayal edilebilecek kadar muhteşemdi, ağaçlar Lazistan'dakilerle aynı tanımda, ancak çok daha büyük boyutlardaydı. İlk gece, evleri birlikte toplanmayan, ormanın arasına dağılan Jaghat adlı bir köyde geçti. Burada buğday yetiştirilmez, ancak Hint mısırı, darı ve biraz pirinç yetiştirilir: kışlar şiddetli değildir, ancak yazlar ve sonbaharlar yağışlıdır ve buna rağmen hasat genellikle başarısız olur.” (Brant, 1836: 196)

Batum'dan yaklaşık altmış mil uzaklıkta olan Külâh, Karslı Ahmed Paşa'nın mülkiyetine aittir. Seyyah Külâh'ın vadideki başlıca yer olduğunu ve yakın çevresiyle birlikte yaklaşık altmış ev ve yirmi dükkanlı bir çarşı içerdiğini aktarır. İklimin iyi olmasından dolayı üzümler kolayca olgunlaşır ve şarap yapılır buna rağmen yukarı vadide hiçbir asma bulunmaz (Brant, 1836: 197).

Geceyi, Pskov Sancağı Beyinin oturduğu Digor köyünde geçiren Seyyah; oradan ayrıldıktan sonra Kura nehrinin suladığı zengin Ardahan ovasına inmiştir. Nehrin üst kısımları bataklıktır bu kısım ancak büyük sığır sürülerinin otlanmasına hizmet eder. Nehrin alt kısmı ise iyi ekili ve üretkendir. Ardahan eskiden 300 ev içeriyordu, ancak Ruslar tarafından işgal edilip yıkıldıktan sonra sadece 70 aile barınabilmektedir (Brant, 1836: 198).

Brant, Kars'a vardığında şehir ile ilgili durumu şu şekilde aktarmaktadır:

“Kars eskiden büyük bir kasabaydı ve 6000 veya 8000 aileyi barındırabilirdi; bir kısmı surlarla çevrilidir ve bir kalesi vardır, ancak Arpaçay’ı nehrinin geçtiği derin ve dar bir vadinin karşı tarafında, tüfek menzili içindeki yükseklikler tarafından komuta edilir. İki taş köprü, nehrin iki bölümünü birleştirir. Nehir tarafından bölünen şehir, şehrin surlarla çevrili kısmını üç taraftan çevreliyor. Kasaba şimdi 1500 veya 2000'den fazla aileyi içermeyen bir harabe yığınının biraz daha iyi durumdadır. Rus işgali sırasında Türk nüfusunun büyük bir kısmı burayı terk etti ve tüm Ermeniler Rusların geri çekilen ordusuyla birlikte göç etti, birçok terk edilmiş köy ve geriye çok sayıda işgal edilmiş topraklar bırakıldı.” (Brant, 1836: 199)

Seyyah Kars Türklerinin her zaman çalkantılı ve kötü bir insan ırkı olarak kabul edildiğini söylemiştir, ancak Paşa'nın onlara karşı üstünlük sağladığını ve artık kötü davranışlarını göstermeye cesaret edemeyeceklerini söylemiştir.

Brant seyahatnamesinde Kars'ın iklimini ele alarak devam etmiştir. İklimin çok şiddetli olduğunu fakat buna rağmen verimli ovaların olduğunu bol miktarda buğday ve çeşitli tahıllar üretildiğini söylemiştir. Ürünlerin fazlasının ise Gürcistan'a ihraç edildiği bilgisini vermiştir.

Brant, Kars'tan ayrılırken, bereketli otlakları, bol ekili arazileri ve çok sayıda köyü olan zengin ve sulak bir ovadan geçmiştir; bu köylerden sadece birinde Ermeniler yaşamaktadır, diğerlerinde ise Türkler vardır. Dikkate değer derecede büyük ve güzel sığırlardan oluşan çok sayıda sürülerin de olduğunu öğrenmekteyiz (Brant, 1836: 199).

Erzurum konumundan dolayı her zaman önemlidir. Fırat'ın batı kolu veya Kara Su tarafından sulanan, uzunluğu 30 ila 40 mil arasında ve genişliği 15 ila 20 mil arasında olan geniş ve verimli bir ovada yer almaktadır. Erzurum'da yükseliş uzun ve kademelidir ve tahmini yükseklik denizden 5500 fit yükseklikte olabilir; iniş kısa ve hızlıdır. Ayrıca bereketli toprakları Pasin ovasından geçen Aras kıyılarında sona ermektedir. Bu bereketli topraklarda buğdayın on, arpanın da on beş katı olduğu söylenirdi. Çok sayıda Ermeni aileleri Rus ordusuyla birlikte Pasin'den göç etmiştir. Erzurum, Rus işgalinin ardından bu kadar çok çalışkan ve emekçi Ermeni'nin göçüyle içinde bulunduğu yıkıntıdan yavaş yavaş düzelmeye başlamıştır. İşgalden önceki nüfusun 130.000 olarak tahmin edilirken şimdi ise 15.000 olduğu tahmin edilmektedir. Ancak nüfus sayısı sürekli gelen kervanlarla ve giden çok

sayıda yabancı nedeniyle önemli ölçüde dalgalanmaktadır. Erzurum'da köylerin çoğu yarı yerleşimlidir ve geniş toprakların çoğu boştur (Brant, 1836: 201).

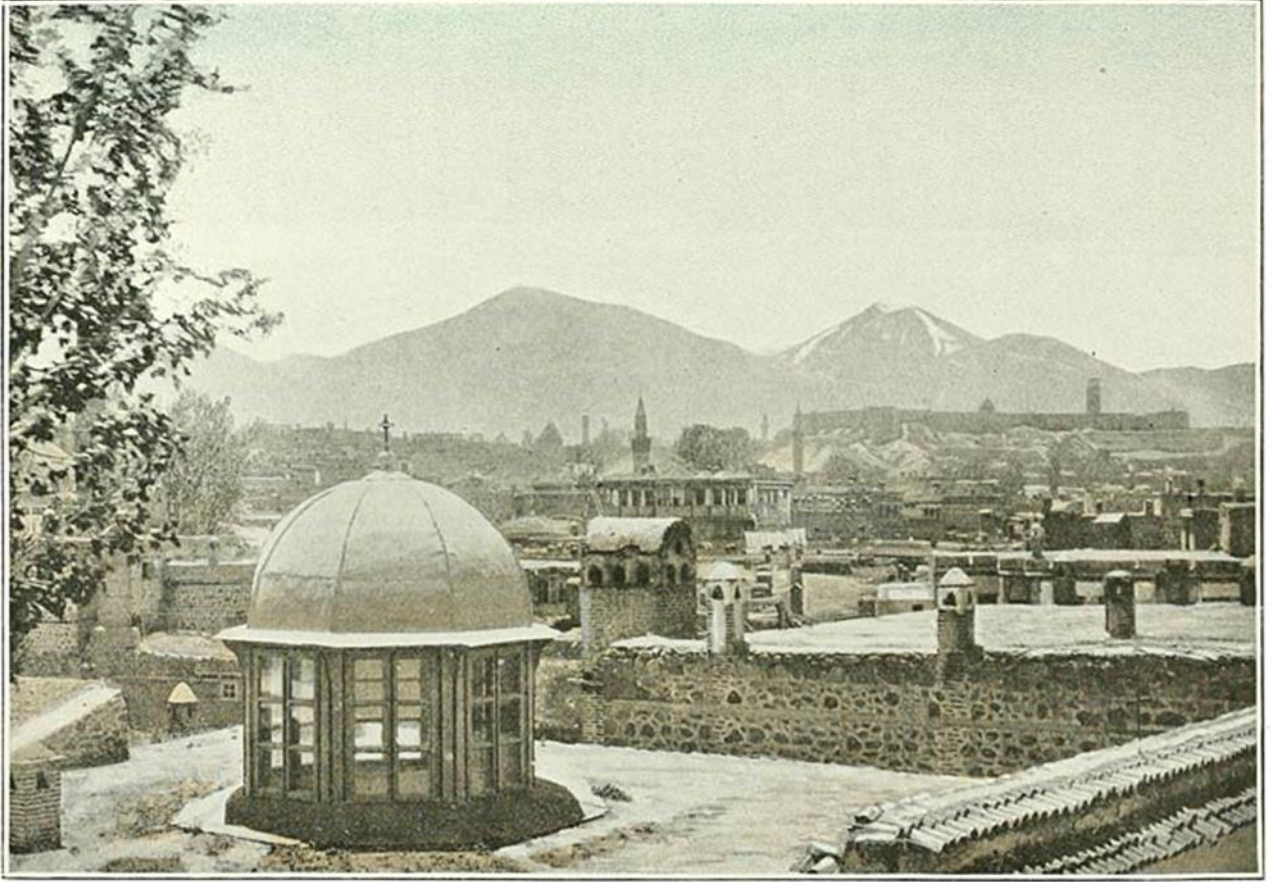
Erzincan'ın Tercan ovasına inen Seyyah ovanın güzel ve iyi sulandığını söylemiştir. Seyyah Tercan ilçesinde birkaç Ermeni'nin bulunduğu ve Türklerin de yaşadığı yaklaşık 40 köy olduğunu aktarmaktadır. Ayrıca seyyah ilçenin verimli topraklarından dolayı Tercan'da daha çok insanın yaşayabileceğini belirtmektedir.

Erzincan'daki hasat durumundan da anlaşılacağı üzere iklim Erzurum'dakinden daha ılımandır. Bu sebeple Erzurum'a kıyasla tahılların daha çabuk olgunlaştığını öğrenmekteyiz. Seyyah Erzincan bina yapılarının her zamanki Ermeni tarzı olan yarı yeraltında olduğunu aktarmaktadır. Brant kış aylarında sığırların otağa gitmesini engelleyecek kadar şiddetli bir soğuk olmadığını söylemiştir (Brant, 1836: 202).

Brant'ın Erzincan nüfusuyla ilgili aktarımı şu şekildedir: *“Erzincan, yaklaşık 800'ü Ermeni ve geri kalanı Türk olan yaklaşık 3000 hane veya aileden oluşan bir kasabadır; bir Bey tarafından yönetilir ve Erzurum'un Paşalığına bağlıdır. Buradaki ve ovadaki tüm köylerdeki evler yer üstünde inşa edilmiştir, bu da onlara Ermenistan'ın diğer bölgelerine göre daha hoş ve neşeli bir görünüm verir. Kasaba, yaklaşık 20 mil uzunluğunda, 7-8 mil genişliğinde güzel ve zengin bir ovanın batı ucunda yer almaktadır.”* (Brant, 1836: 202)

Kemah kasabasına gelen Seyyah kasabada 400 Türk ve 30 kadar Ermeni evi olduğunu söylemiştir. Kasabada ticaret ve imalat yok gibiydi. Kasaba sakinleri yaşamlarını komşu vadileri ekerek ve Keban Maden'e (Keban-Elâzığ ili-) odun taşıyarak sürdürüyorlarmış. Nehrin çoğu yerinde teknelerle gezinmek için yeteri kadar su vardır. Seyyah ancak kanalın temizlenmesiyle birlikte daha sık akarsular, kayalar ve sığılıkların meydana gelebileceğini belirtmektedir. Seyyah sözüne şöyle devam etmektedir:

“Bununla birlikte, Kemah'tan Eğin'e kereste getirme alışkanlığına sahip bir kişi tarafından, böyle bir girişimin önündeki zorlukların hiçbir şekilde aşılmaz olmadığı konusunda bilgilendirildim.” (Brant, 1836: 203).

Şekil 4. 1: İngiliz Konsolosluğu çatısından Erzurum: Ortada Kale ve arkada Eyerli Dağ
(Lynch, 1901)

Seyyah Eğin (Kemaliye- Erzincan) kasabasına ulaşmak için nehri uzun bir tahta köprüden geçerek kasabaya ulaşmıştır. Eğin kasabası Fırat'ın sağ kıyısında ve çok derin bir vadide yer almaktadır. Kasaba 2000'i Müslüman ve 700'ü Ermeni olmak üzere 2700 haneden oluşmaktadır. Köylerin birçoğunda 400 veya 500 hane bulunmaktadır. Düz zemin olmadığı için vadiye çok az tahıl ekiliyor ve tamamı bahçelerle doludur. Ağaçlarda genellikle beyaz dut bulunur; bunları toplayıp kuruturlar ve daha sonra brendi haline dönüştürürler veya aynı şekilde üzümünden elde edilen bir şurup olan pekmezi kaynatırlar (Brant, 1836: 204).

Brant gezisine Malatya'nın Arapgir ilçesiyle devam etmiştir. Arapgir'in iklimi, yüksekliği nedeniyle şiddetlidir ve kışın çok kar yağar. Yazlar ise serindir; hasat yapılıyordu. Arapgir civarındaki arazi verimlidir ve buğdayın on iki kat ürün verdiği söylenir, ancak çok az sayıda

verim vermeyen araziler de bulunmaktadır. Kasaba, meyve ağaçlarıyla dolu bir ormanın ortasında yer alır, içlerinden en yaygını ak dut meyvesidir. Eğin'de olduğu gibi yenilir ve brendi veya pekmez yapımında kullanılır. Eğin'de yaklaşık 6000 ev, 4800 Müslüman ve 1200 Ermeni yaşamaktadır. Eğin halkı ayrıyeten İngiliz ipliğinden pamuklu ürünler üretmektedirler. Yapılan hızlı imalatla işleri büyümüşlerdir ve şu anda 1000'e yakın dokuma tezgâhı çalışmaktadır. Seyyah sonuç olarak Eğin kasabasının diğer kasabalara göre gelişmekte olduğu yorumunu eklemiştir (Brant, 1836: 205).

Seyyah Arapgir'den sonra Keban Maden kasabasına gelmiştir. İklim yazın aşırı derecede sıcak ve kışın dağların yüksekliğinden çok miktarda kar yağmaktadır. Brant, kasabanın dağ geçidinin dar olduğundan dolayı ekim yapılacak yer olmadığını söylemiştir. Bu sebeple kasaba halkının çoğu madende çalışmaktadır. Aynı zamanda Gümüşhane ve Trabzon arasındaki dağların yerlileri olan Rumlar da çoğunluktadır. Seyyah bunun dışında madende bazı Ermeniler ve Türklerin de çalıştığını söylemektedir. Kasabada yaşayan diğer Ermenilerin ise esnaflıkla uğraştığını öğrenmekteyiz. Sonuç olarak Keban Maden kasabasının varlığını madene borçlu olduğu açıktır.

Brant seyahatinin devamında Harput kasabasına gelmiştir. Harput'un bir dağ silsilesinin bitişiğindeki bir yükseklikte yer aldığını söylemiştir. Ancak bu dağ sırasının daha yüksek kısımları Harput'a hükmetmektedir. Bu sebeple güçlü bir askeri yapılanmasının olduğunu söylenemez. Geniş, güzel ve verimli bir ovaya bakan şehirde 1720 aile, 1400 Türk, 300 Ermeni ve 20 Katolik aile yaşamaktadır. Brant'ın Harput'un nüfusuyla ilgili duyumu aşağıda aktardığımız gibidir:

“Bu ovada nüfusun genellikle fazla olduğunu öğrenince şaşırđım, Türkiye'nin başka hiçbir yerinde böyle bir iddia duymadım.” (Brant, 1836: 206)

Ovadan çok miktarda tahıl sağlanmaktadır. Ovanın uzunluğunun otuz altı milden az olmadığı tahmin edilebilir; genişliği ise dört ila altı milden fazla değildir, ancak bazı kısımlardaki genişliği daha fazladır. Bu sebeple elde edilen verim eşit değildir. Harput ovasının merkezi kısmı küçük akarsular tarafından iyi sulandığı için daha verimlidir. Ovanın dağ eteklerine yakın eğimli kenarlarında ise arazi kurak ve taşlıdır. Buğdaydan elde edilen verim on iki ila on altı kat arasındadır. İklim ılımandır, yaz ayları çok aşırı sıcak değildir. Kış ayları ise aşırı soğuk değildir. Topraktan elde edilen ürünler ise tahıl, üzüm, kaliteli şarap, tohum yağı ve pamuktan oluşan ürünlerdir.

Seyyah yerleştiği bir Ermeni köyünde seksen ailenin olduğunu, yalnızca on altısının toprağı olduğu geri kalanının işçi olarak çalıştığını söylemiştir. İş bulamayınca ise iş aramak için başkente veya büyük bir şehre göç ettiklerini veya ailelerini terk ettiklerini söylemiştir (Brant, 1836: 207).

Seyyahın seyahatiyle ilgili ikinci eseri ise “1838 Yazında Kürdistan'ın Bir Bölümünde Bir Yolculuğun Notları” adlı makalesidir. Brant makalesinde, 16 Haziran 1838 yılında İngiliz Kraliyet Donanması'ndan Adam Gifford Glascott ve kendi doktoru da olan Dr. Edward Dalzel Dickson'la çıktığı yolculuğuna değinmiştir. 16 Haziran gününde Erzurum'dan başlayan bu yolculuk 21 Eylül'de tekrar Erzurum ile son bulmuştur.

Seyyah, Hasan Kale (Pasinler-Erzurum ili-) üzerinden Bingöl'e geçmiştir ve Hasan Kale çevresinde 120 köyün olduğunu söylemiştir. Hasan Kale'nin hemen karşısında bulunan köyde iklimin oldukça sıcak olduğu bilgisine yer veren Brant, buradaki sıcaklığın mevsimin en sıcak olduğu dönemde 105 fahrenheit kadar çıktığını ifade etmiştir. Burada yaşayanların çoğunun Müslüman olduğunu şu cümleleriyle aktarmıştır:

“Erzurum'un 30 kilometre doğusundaki Hasankale, Yukarı Pasin Beyi'nin yerleşim merkezidir ve çoğunlukla Müslümanların yaşadığı 120 köyü kapsar. Ermeni Köylülerin bir kısmı Rus Ordusunun Edirne Antlaşması ile birlikte Türkiye'den çekilmesinin ardından Gürcistan'a göç etmiş. Bu göç sonucunda köylerdeki nüfus büyük ölçüde azalırken çok miktarda arazide tarımsal faaliyetten mahrum kalmıştır.” (Brant, 1840: 341)

Seyyah Hasan Kalenin karşısında iklimi sıcak olan bir köyden bahsetmektedir. Bu köyde 2 adet hamamdan bahsetmiştir. Ve bu hamamların Cenevizlilerin ticaret duraklarından biri olduğunu söylemiştir (Brant, 1840).

Brant, daha sonra bu makalesinde Pasinler Ovası'ndan da bahsetmiştir. Seyyah Pasinler ovasının çok verimli bir ova olduğunu, burada bulunan 30 hanede toplam 100-120 kişinin yaşadığını söylemiştir (Brant, 1840).

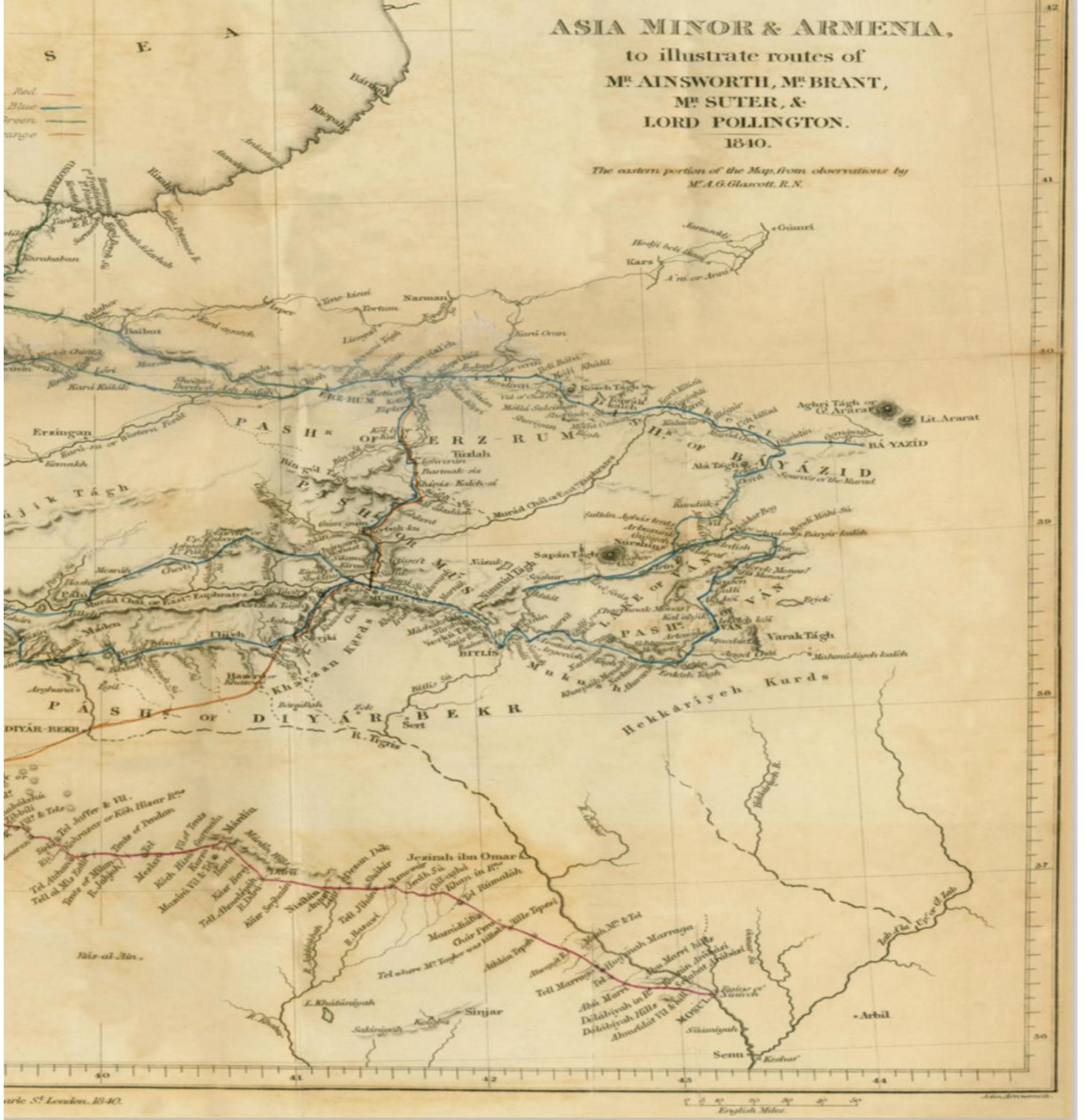
Seyyah seyahatinin devamında Parmaksız köyünün ardından Hınıs'a geçtiklerini söylemiştir. Seyyah Hınıs'ta antik bir kaleden bahsetmiştir. Bu kalenin Muş'ta yer aldığından bahsetmiştir. Daha sonra Murat Çayı adı verilen yerin etrafında 130 evin içinde otuzunun Ermenilere ait olduğunu söylemiştir (Brant, 1840: 346).

Seyyah Erzurum'a yapılan ticaret hakkında da tütün, pamuk sebze ve meyvenin önemli ürünler olduğunu ifade etmiştir. Murat Çayı, Nemrut Dağı etrafında bulunan köylerin durumu hakkında da bilgiler veren Brant, bölgedeki Ermenilerin hane sayılarını seyahatnamesinde vermiştir. Brant, Erzurum Bey'i Selim Bey'den sonra oğlu Emin Bey'in bölgede hakimiyet tesis ettiğini, Emin Bey'in kardeşleri Murat, Şerif, Hurşit beylerin ailecek çok güçlü ve cesur olduklarını bölgedeki hakimiyetlerinden anlaşılabilceğini ifade etmekle bölgedeki dengeleri de betimlemiştir (Brant, 1840: 347).

Seyyah 30 Haziran 1838 tarihinde Muş'a ulaşmıştır. Muş'ta 500 tane Ermeni ailesinin olduğunu ve bazı bölgelerde ise Ermeniler ile Kürtlerin beraber yaşadıklarını belirtmiştir. Bu durumla ilgili şunları söylemiştir;

“Muş ovasındaki köylerde, daha önce de gözlendiği gibi sadece Ermeniler yaşar; fakat ovanın sınırlarının dışında hem Kürt hem de Ermeni köylüler, bazen birlikte aynı köyde, bazen de ayrı köylerde yaşarlar.” şeklinde bilgi vermektedir (Brant, 1840: 353). Bölgede yetiştirilen meyve ve sebzeler hakkında da bilgiler veren Brant burada; üzümün yüksek yerlerde olan bağlarda yetiştirildiğini söylemektedir. Kavun üretiminin de yapıldığını ancak ağaçların sadece birkaç adet göze çarptığı bir doğanın olduğunu kaydetmiştir. Seyyah bölgede seyahat ederken yerel eşrafın ve ağaların yol boyunca kendilerine refakat ettiklerini belirtmiştir.

Brant, Muş üzerinden Diyarbakır'a Şerif Ağa ile birlikte geçmiştir. Brant buradan Kızılağaç'a geldiğinde ise buranın toprağıyla ilgili Ermenilerden 30 kadar kişinin toprak sahibi olduğunu diğer toprakların ise seyyahın yanındaki Şerif Ağa'ya ait olduğunu belirtmiştir. Şerif Ağa'nın bu toprakları her ne kadar verimli olmasa da 300 büyükbaş hayvana ve 600 adet de koyuna sahiptir. Seyyah bu seyahatinde bölgedeki ağaların isimlerini atlı kuvvetlerini bu aşiretlerin ne kadar silahlarının bulunduğunu ve son olarak da köylerde yaşayan Ermenilerin kaç adet hanesinin bulunduğunu anlatmıştır. Brant, Piran (Diyarbakır-Dicle) köyünde 90 Müslüman haneye mukabil, 80 Ermeni ailenin olduğu kaydını tutmuştur (Brant, 1840).

Şekil 4.2: James Brant'ın 1838 yılında ziyaret ettiği bölgeleri gösteren harita (Mavi çizgi ile gösterilen güzergâh Brant'a aittir) (Brant, 1840)

Brant'ın seyahatnamesinde verdiği bilgiye göre Ermeniler iktisadi hayatta oldukça zengin bir halktır. Buna karşılık bazı Ermenilerin ise kırsal bölgelerdeki maddi durumları oldukça kötüdür. Brant bu durumu Darakol (Kıyıköy-Diyarbakır ili-) köyü hakkında bilgi verirken açıklamıştır. Köyün 11'i Ermeni olmak üzere 60 haneden müteşekkil olduğunu belirterek: *“köydeki Ermeniler fakirdir ve Müslümanlara hizmet etmektedirler”* demiştir. Brant, 300 Müslüman ve 150 Ermeni haneden oluştuğunu belirttiği Diyarbakır'ın Hani kasabasındaki Ermenilerin de çok fakir olduklarını kaydetmektedir (Brant, 1840).

Seyyah Palu (Elâzığ) köyü nüfusu hakkında bilgi verirken köyde 600 Müslüman aile, 400 Ermeni ailenin var olduğunu söylemiştir. Bitlis'in nüfusu hakkında bilgi verirken ise toplam 2.000 Müslüman aile ve 1.000 Ermeni aileden oluştuğunu söylemektedir. Bitlis'te 3 adet minareli cami vardır ve 12 adet de tekke bulunmaktadır. Evlerin yapısı ise volkanik kayalar kullanılmak suretiyle taştan inşa edilmiştir (Brant, 1840).

Ermenilerin ticaret ve zanaat alanlarından sonra en çok uğraştıkları iktisadi faaliyet alanı olarak tarım ve hayvancılık gelmektedir. Şehir ve kasabalarda yaşayan Ermenilerin çok az bir kısmının tarım ve hayvancılık ile uğraştıkları bilinmektedir. Ancak kırsal kesimde yaşayan Ermenilerin tarım ve hayvancılık dışında başka bir meslek kolu ile uğraşma imkanlarının çok kısıtlı olduğu açıktır. Bununla beraber Ermenilerin klasik tarla tarımından ziyade ekonomik kazanç boyutu yüksek olan ürünlere yöneldikleri görülmektedir (Brant, 1840).

Palu'da bu konudaki gözlemlerini aktaran James Brant, *“Ermeniler daha ziyade ticaret veya imalatla uğraşmaktadırlar. (...) Bahçe sahipliği ve tarımla uğraşmak sadece Müslümanlara mahsustur; bununla birlikte birkaç üzüm bağı Ermenilere aittir.”* (Brant, 1840) ifadelerini kullanarak yukarıda bahsedilen konuya dikkat çekmektedir.

Brant'ın konu ile ilgili Hani kasabasından da bahsederken aynı hususa vurgu yaptığı görülmektedir. Brant, *“Ermenilerden hiçbiri çiftçi değil, fakat bazılarının üzüm bağları ve bahçeleri var ve meyvelerini satmak için, pusulamız da göre güney batı istikametinde on iki saat uzaklıkta bulunan Diyarbakır'a göndermekte”* ifadeleriyle çok az bir kısmının tarımla uğraştıklarını ve ürünlerini ticaret merkezlerine götürerek buralarda sattıklarını belirtmektedir (Brant, 1840).

Elazığ'da nüfusun Ermeni kısmı, toprağın başlıca yetiştiricileridir. Arpa ve tahıl, sakinlerin tüketimi için yeterince yetiştirilmiyor: Ancak saman ve yakacak odun, komşu dağlardan bolca elde ediliyor. İnek, öküz, manda, koyun ve keçilerden oluşan 1000 baş sığır toplu olarak köylülere aittir. En yoksul kesim dağlarda kitre toplar, keçi yününün yanı sıra Diyarbakır ve Palu'dan küçük tüccarlar da satın almak için buraya gelirler. Komşu dağlardaki meşeler genellikle üç yılda bir man (kudret helvası) mahsulü verir. Bu sezon bekleniyordu, ancak hava elverişli olmasına rağmen man bulunamadı (Brant, 1840).

Seyyah Van ve çevresinde nüfus verilerini, bu insanların ne ile meşgul olduğunu, kaç Ermeni aile ve kaç Kürt aile bulunduğunu tıpkı diğer yerlerde yaptığı gibi burada da gözlemlerine bakarak kaleme almıştır (Kartın, 2016).

Seyyah Van bölgesinden İstanbul'a göç eden Ermenilerin sayılarının son yıllarda Ermeni milletinin reisi tarafından kayıt altına alındığını belirterek söz konusu kayıtlara 31.000 kişinin Van bölgesinden göç ettiğini ifade etmektedir. Brant, İstanbul'a giden bu geçici işçilerin ailelerine bakmalarını mümkün kılan yüksek ücretlerle çalışıp, tasarruflu bir şekilde yaşayarak para biriktirdiğini ve birkaç yıl sonra memleketine dönerek parası tükenene kadar ailesiyle birlikte yaşadığını aktarmaktadır. Brant, söz konusu kişilerin, paraları bittikten sonra tekrar para kazanmak için İstanbul'a gittiklerini ifade etmektedir (Brant, 1840).

Ermenilerin önemli yortularından birisi Surp Asdvadzadzin/Meryem Ana yortusudur. Hristiyanlar, Meryem Ana'nın vefat ettikten sonra göğe yükselişinin yıldönümünde bazı kutlamalar düzenlemektedirler. Ağustos ayının ortalarına denk gelen pazar günü kutlanan bu yortu ile ilgili James Brant birtakım gözlemler sunmaktadır (Brant, 1840).

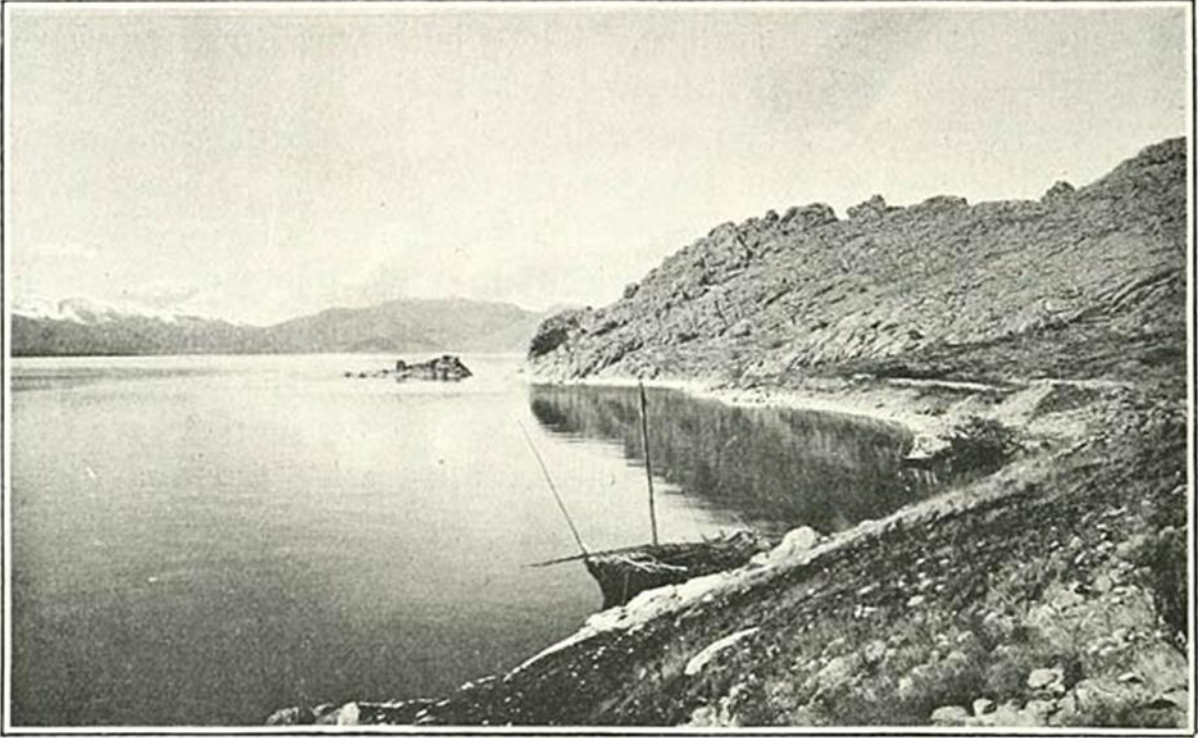
Van'a bağlı Mirek (Ermişler) köyünde kutlanan Surp Asdvadzadzin yortusuna katılan Brant, buradaki kutlamaları tasvir etmeye çalışmıştır. Brant, yortunun tüm çevre köylerdeki insanları cezbedtiğini; kadın, erkek ve çocuk çok sayıda insanın yortuya katıldığını ifade etmektedir. Kadınların ve erkeklerin ayrı yerlerde toplanarak eğlendiğini belirten seyyah, tamamı kırmızı elbiseler giyip, başlarına da bellerine kadar inen beyaz pamuklu bir örtü örten kadınların davul zurna eşliğinde halay çektiklerini aktarmaktadır. Brant, akşama kadar eğlenen insanların akşam olunca Meryem Ana kilisesine girerek burada ayine iştirak ettiklerini ve ayin devam ederken hastaların, çare bulamadıkları hastalıklarından kurtulmak için Bakire Meryem'e yalvardıklarını ifade etmektedir (Brant, 1840).

Seyyah güzergahına vadi üzerinden devam ederken birkaç köyü ve Van'dan Bitlis'e giden bir kervanı geçtiklerini söylemiştir. Vadiden aşağı rotaları S yönündeydi ve göle inen bir ovaya ulaşmışlardır. Norkukh (Hasbey-Van) köyünde durmuşlardır. Seyyah soruşturma üzerine Akdamar adası ile kıyıdaki bir köy arasında bir teknenin geçtiğini öğrenince, adada bulunan Ermeni manastırını ziyaret etme fikriyle Akdamar adasına gitmeye karar vermişlerdir (Brant, 1840: 386).

Seyyah Ermeni kilisesini ziyaret etmiş ve gözlemlerini şöyle aktarmıştır: *“Dışarıdan herhangi bir eve benziyordu. Yapının gövdesi, sütunlarla veya bir baltayla kabaca düzeltilmiş ağaçlarla desteklenen ve bir tür tavan penceresiyle aydınlatılan, düz çatılı geniş bir apartman dairesiydi hem kirli hem de belirsizdi. Buna, yeni inşa edilmiş bir girinti eklenmiş, içine sunak yerleştirilmişti. Yaldızlı ve göz kamaştırıcı renklerin yapabileceği kadar şatafatlıydı.”* (Brant, 1840: 392)

Van'dan ayrılırken, kale kayalığının arkasından kuzey yönüne geçmişlerdir. İlerledikçe kıyı kısmından uzaklaşarak dalgalı bir araziden geçip ve dinlenmek istedikleri yer olan Ala Koi'ye (Alaköy) ulaşmışlardır. Köyde 30 Kürt aileye kışlak veren 100 Ermeni vardır. Köyün yukarısındaki tepede eski bir kilise harabe halindedir: Aynı tepenin eteğinde küçük boyutlu başka bir kilise daha vardır. Bağlar çok geniştir ve önemli miktarda şarap üretiliyor ve Van'a satılık olarak gönderiliyordu. Köy ile gölün arasına alçak bir tepeler giriyor ve bu da görüş alanı dışında kalıyordu. Toprak, mevsimler yağışlı olduğunda bol ürün veren beyazımsı bir kildir; ancak ürün vermede başarısız olurdu. Dağlardan inen sular, bağlara ve köylülerin kullanımına yetiyor, ancak arz tarlaları sulamak için yeterli değildi (Brant, 1840: 398).

Van gölünden yaklaşık 1 mil uzakta bulunan Arin köyüne öğlen saatlerinde ulaşmışlardır. Diğer bir Ermeni köyü olan Eşref'ten 5 1/2 saat uzaklıktalardı; ama ilerleme yavaş olduğundan, mesafenin 14 milden fazla olduğunu düşünebiliriz. Seyyahı karşılamaya subaşı gelmiştir ve çadırlar kurulurken onları evine davet etmiştir. Seyyaha ve beraberindekilere soğuk şerbet ve karpuz ikram etmiştir. Uzun ve boğucu yolculuğun ardından gayet iyi gelmiştir. İshak Paşa'nın mülkü olan bu köyde on beş Ermeni aile vardır ve on Kürt aile burada kışlağını geçirmektedir (Brant, 1840: 405).

Şekil 4.3: Akdamar Adası (Lynch, 1901)

Adilcevaz'da bulunan yerli insanlar sayılırken burada 250 Müslüman aileye mukabil, 30 ailenin Ermeni olduğu bilgisine yer verilmiştir. Kasabanın yukarısında yüksek bir kayanın üzerine yerleştirilmiş, her iki ucunda kalenin yapılarıyla birleşen ve doğrudan göle inen surlarla çevrili eski bir kale harabe halindedir. Kasabanın o tarafında savunma yok; ama su, gölde sona eren duvarların uçlarından insanların dolaşmasına izin vermeyecek kadar derindir. Kasaba küçük ve birçok ev yıkık durumdadır. Sakinlerin büyük bir kısmı, tüm vadiyi dolduran bahçeler arasında müstakil evlerde yaşıyor. Kayalar kireçtaşıdır ve bahçeleri sulamak için yollardan bol miktarda saf su akar. Çok sayıda yaygın meyve vardır. Karpuz ve üzüm de iyi gelişir. Genel olarak Adilcevaz güzel ve hoş bir yerdir. Aynı zamanda kasabada her zamanki türden kaba pamuklu kumaşlar üreten yaklaşık yirmi dokuma tezgâhı var ve burada hem Türkler hem de Ermeniler dokumacıdır (Brant, 1840: 406).

Diyadin ise karışık bir Kürt ve Ermeni nüfusunun yaşadığı büyük bir köydür. İran'a giden karayolu üzerinde bulunan halk, seyyahlardan dolayı tahakkuklara maruz kalmakta, ancak arpa ve samanlarını kış aylarında fahiş fiyatlarla kervanlara satarak kendilerini tazmin etmektedirler. Kalenin duvarları kısmen yıkılmıştır ve şu anda hiçbir koruma sağlamamaktadır (Brant, 1840: 419).

Anadolu'nun doğusunda ve güneyinde birçok köyde Ermeniler ile Kürtlerin birlikte yaşadıkları ve genel hatlarıyla münasebetlerinin olumlu bir çizgide olduğu bilinmektedir. Ancak Anadolu'nun doğusunda yaşayan Ermeniler ile Müslümanların münasebetleri hakkında geniş bilgiler sunan James Brant, kentlerde yaşayan varlıklı Ermenilerin rahat olduğunu ancak kırsalda yaşayan köylülerin Kürt soyguncuların saldırılarına maruz kaldığını ve bu saldırılar karşısında yapabilecekleri tek şeyin köylerini terk ederek İstanbul'a veya Rusya'ya göç etmek olduğunu ifade etmektedir (Brant, 1840: 422). Buna örnek olarak seyyah, Ağrı'ya bağlı bir köydeki bir Ermeni manastırının zaman zaman bazı Kürt soyguncular tarafından soyulduğundan bahsetmektedir (Brant, 1840: 423).

Diyadin'den Molla Süleyman'ın ötesine uzanan Arişkerd ovasına çok sayıda Ermeni köyü dağılmıştı ve bunların birçoğu 300 ila 400 hane içeriyordu: şimdi ise sayıları azalmıştır. Ermeniler, mevcut nüfusun küçük bir bölümünü oluşturuyor, çünkü neredeyse nüfusun tamamı Gürcistan'a göç etmiştir. Son iki üç yıl içinde Erivan civarından beş köy yeniden işgal edilmiştir Bir tür çingene kabilesi olan Pers kökenlidirler ve Terekeme olarak adlandırılırlar. Onlar, huyları sabit olmayan ve dürüstlüğü şüpheli olan bir kavimdir (Brant, 1840: 424).

Seyyah Ermeni köyü olan Kara Kilisa'ya (Karakilise) ulaşmıştır. Köyde tamamı Ermeni olan otuz beş aile vardır. Murad nehri çok uzakta değildi ve o noktaya kadar güney kıyısını sınırlamış olan alçak tepelerdeki bir yarıktan geçtikten sonra, neredeyse batıda olduğu için Diyadin'den daha güneye doğru bir yol alır. U'ch Kilisa'dan (Taşteker) Kara Kilisa'ya kadar tahmin edilen mesafe yaklaşık 24 mildir. Güzergahtaki yol seviyesi ve tüm yol mükemmeldi. Seyyah Kara Kilisa'da, Bağdat'tan Erzurum üzerinden İran'a sevkiyatla gelen Teğmen Lynch'i görmüştür (Brant, 1840: 427).

Arişkerd ovası Diyadin'den itibaren tüm uzunluğu 40 milden aşağı değildir ve genişliği 6 ila 16 mil arasında değişir. Toprak zengindir ve ova bolca sulanır. İçinde Ermeni nüfusu olan yaklaşık otuz köy bulunmaktadır. Kara Kilisa ve Molla Süleyman münhasıran onlar tarafından işgal edilmiştir ve Toprak Kaleli'nin 200 evinin yarısı Ermeni'dir. U'ch Kilisa Manastırı'ndaki birkaç kişi dışında kalan ova sakinlerinin tamamı Kürt ve Terekemedir. Molla Süleyman'ın otuz beş ailesi var, ancak özellikle belirtilenler dışındaki diğer köyler küçüktür. Nispeten terk edilmiş bir şehrin bu kadar güzel olduğunu görmek içler acısıdır (Brant, 1840: 428).

Seyyah şehirden ayrılmak üzere bagajlarını beklerken, köyde bir misafirperver tarafından mükemmel bir akşam yemeği ile ağırlanmıştır. Onu ağırlayan kişi uygar bir adamdı ve hiçbir zorluk çekmeden ihtiyaçları olan her şeyi seyyaha sağlamıştı. Köyde sadece 35 aileden oluşan Ermeniler yaşamaktaydı. Ezilmek için toplanan büyük tahıl yığınlarına bakılırsa, köylülerin durumunun iyi olduğunu söylenebilir. Ev sahibi, Rusya'ya göç eden Ermenileri takip etmediği için çok pişmandı. Kendilerini ziyaret eden kişilerden: *“Gürcistan'daki yurttaşlarının Rus hükümetinin davranışlarından ve aldıkları kararlılıktan memnun olduklarını bildiklerini söyledi.”* (Brant, 1840: 429)

James Brant seyahatlerinde gittiği yerlerin ismini, sularını, dağlarını, geçitlerini, yolların güvenlik durumunu, ahalinin sosyal ve dini yapısını, etnik kökenini, yaşam koşullarını, nasıl geçindiklerini, kimin nerede neler ürettiğini, devlet ile olan ilişkilerini, farklı milletlerin birbirlerine bakışını ve ilişkilerini detaylı bir şekilde notlarında yer vererek anlatmıştır. Seyyah gittiği yerlerde ayrıca kasaba ve köylerin yöneticileriyle görüşerek durumlarını öğrenmeye çalışmıştır. Bu bilgilere ek olarak Brant, Ermenilerin nüfuslarının oldukça fazla olduğunu fakat çoğunluğu oluşturmadıklarını belirtmiştir. Seyyah seyahatnamesinin sonuna gezdiği yerlerin haritalarını da eklemiştir.

4.2.2 Henry Charles BARKLEY'E Göre Ermeniler

H.C. Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia* adlı eserinde Ermenilerin, Türklerin örf ve adetlerini büyük ölçüde benimsediğini belirtmiştir. Devamında şu bilgileri vermiştir: Ermeni kadınları gündüzleri kendi odalarında erkeklerden ayrı bir yerde vakitlerini geçirirler. Sokağa çıktıklarında ise Türk kadını gibi yüzlerini kapatıp ve uzun manto giyinmekteLERdir. Elbiselerinin geri kalanı, ayak bileğinden bağlanan bol pantolonlardan oluşmaktadır. Bel çevresinde üç ya da dört kıvrımlı renkli bir şal, keten bir gömlek, kısa bol bir ceket, başı bir örtüyle bağlanmış ve saçları ise beş ya da altı örgü halinde arkadan aşağı sarmaktadır. Ayakkabılarına gelince nadiren giyerler. Kızların bazıları güzel ama yirmi beş yaşındaki bir kadın şimdiden koca karı gibi görünmektedir. Erkekler ise şalvarla beraber bellerine tam oturan kemerlerinin altından dizlerine doğru uzanan kisve giyiyorlar. Üzerine ise pamuklu çuval benzeri bir elbise ve pamuklu dar bir yelek giyerler. Başlarında ise bir fes bulundururlar ve etrafına koyu renkli pamuklu bir mendil bağlarlar. Ayaklarına ise beyaz yün çoraplarla birlikte sert ayakkabılar giymektedirler (Barkley H.,1891:87). Ermeni erkekleri dışarıdan melankolik, yakışıklılıktan uzak, sıkılmış gibi görünürler ve dış dünya

ile ilgili bilgileri ise Barkley’i oldukça şaşırtmıştır. Seyyahın bu konu üzerinde şahit olduğu olay şu şekildedir:

“Onları mükemmel bir tanrı olarak düşündükleri Lord Beaconsfield, Lord Salis Bury ve Gladstone hakkında tartışırken duymak oldukça ferahlatıcı. Hepsi İngiltere'nin yakında Küçük Asya'yı yöneteceğine inanıyor ve o günü mutlu bir zaman olarak dört gözle bekliyorlar.” (Barkley H. , 1891: 88)

Bu durum seyyahı mutlu etmiştir. Anadolu’daki Ermenilerin bu şekilde inançlarını paylaşması ve söz konusu dönemde Ermeniler arasındaki inancı ve temenniye yansıtması açısından önemlidir (Barkley H. , 1891: 88). Seyyah siyasi olarak karışık bir dönemde Anadolu’ya gelmiştir. Savaş ve yoksulluğun toplumun her kesimi için tehdit edici bir unsur olduğunu aktarmaktadır.

Barkley seyahati boyunca devlet ve toplum içinde belli bir konumu olan Ermeni din adamlarıyla iletişime geçmiştir. Böylelikle Ermeni din adamları vasıtasıyla birçok devlet adamı ve önemli şahsiyetlerden bilgiler elde edilmiştir. Bu bilgiler arasında Ortodoks Ermeni din adamları ve Ermeni Protestan Kilisesi din adamlarının önemli bir yeri vardır. Barkley, Diyarbakır’daki Ermeni Protestan Kilisesi Piskoposu Tomas Boyacıyan’dan önemli bilgiler aldığını belirterek şu ifadelerle yer vermektedir:

“Mr. Boyacıyan’a bu topraklar ve insanlarıyla ilgili verdiği derin bilgiler için minnettar kaldık; direkt veya dolaylı yoldan borçluyuz. Sadece kendisi birçok şey anlattığı için değil, ayrıca bilgilerin bazılarını aldığımız valiyle, Ermeni piskoposla, buranın önemli Türkleriyle ve bir sürü meclis üyesiyle bizi tanıştırdığı için.” (Barkley H. , 1891).

Ermenilerin, zaman zaman seyyahlara gidecekleri yere kadar eşlik ettiğini görmekteyiz. Bunun yanı sıra, bazı seyyahların yolculukları esnasında Ermenilerden, kendilerine yardımcı olması için ücretleri mukabilinde yararlandıkları da görülmektedir. Bu çerçevede Barkley, bir Ermeni genci aşçı olarak yanına aldığını aktarmaktadır (Barkley H. , 1891: 95).

Henry C. Barkley’in seyahatnamesinde, misyonerlerin fedakârca çalışmalarının toplumda karşılık bulmadığı hususuna değinmiştir. 1873 ve 1874 yıllarında Anadolu’da kıtlık zamanları yaşanmıştır. Bu sebeple misyonerlerin, İngiltere ve İskoçya’nın gönderdiği yardımları dağıtarak halkın acısını dindirmeye çalışmışlardır. Buna rağmen misyonerlerin ifadelerine dayanarak halkın onlara karşı en ufak bir minnet duymadıklarını belirtmektedir. Barkley devamında, misyonerlerin bu çabaları için *“tıpkı, bin hektarlık zengin toprağı olan*

bir adamın, bir hektarı kıraç kayalıklardan oluştuğu için bütün zamanını, beynini ve parasını bu bir hektarı adam etmeye çalışarak geçirmesine ve geriye kalan dokuz yüz doksan dokuz hektarlık zengin toprağı ekip biçmemesine benziyor. Tarlayı eken kişi, tohumları verimli olamayacakları dikenli bitkilerin veya kayalıkların arasına atıyor. Bu kişiler de aynen böyle yapmıyorlar mı?” (Barkley H. , 1891) şeklinde bir değerlendirme yaparak onların çabalarının karşılıksız kalacağı yönündeki inancını ortaya koymaktadır.

Şekil 4.4: Ermeni gençleri (Lynch, 1901)

Seyyah yolculuğuna devam ederken Gaziantep'e gelmiştir. Kasabaya ilk girdiklerinde sağ tarafta alçak bir tepenin zirvesinde duran, ilk başta kışla olması gerektiğini düşündükleri, güzel bir bina görmüşlerdir. Ancak araştırmaları sonrasında bu binanın genç Ermeniler için yapılmış bir kolej olduğunu öğrenmişlerdir. Konstantinopolis'teki Robert Kolej planına göre uyarlanmıştır. Amerikan misyonerler tarafından kurulmuş ve başlatılmıştı. Binanın yanı sıra, müdür Dr. Trowbridge'in yakınında Avrupalı görünümlü güzel bir ev vardı, her iki ev de girişi bir geçitten olan yüksek taş duvarlarla çevrili yirmi otuz dönümlük bir arazideydi

(Barkley H. , 1891). Bütün binalar iyi ve sağlamdı yapıdaydı. Binalar yakınlarda çıkarılan yumuşak taştan inşa edilmişlerdi. Buna rağmen basit ve gerçekçiydiler. Dr. Trowbridge binaların yapımında gerekli olan para Amerika ve İngiltere'de toplanmıştır. Dr. Trowbridge her şeyi tasarlamış ve gerçekleştirmiştir. Parayı da bu çalışma kapsamında harcamıştır. Antep bu kuruluş için en uygun yer olarak seçildiğinde, Dr. Trowbridge bir yer seçmek için kasabayı ziyaret etti ve hemen şimdiki yerin en çok arzu edilen yer olduğuna karar vermiştir. Fakat arazi ekildiği ve eski okuldan bir Türk'e ait olduğu için araziye elde etmenin biraz zor olduğunu görmüştür. Ancak Doktor Trowbridge arazi sahibini arayıp planlarını isteklerini anlatmıştır. Ve sonunda imrenilen siteyi satıp satmayacağını sormuştur. Yaşlı Türk tek kelime etmeden dikkatle dinledikten sonra dilini şaklatmış ve *"Hayır, satmayacağım."* demiştir. İhtiyar adam devamında ise: *"Siz bir yabancı olarak, bütün bunları insanların gelişmesi için yapıyor ve kendiniz için hiçbir şey kazanmamayı umarken ben sizden para alırsam ayıp bir şey yapmış olurum. Hayır, satmayacağım; ama siteyi sana bedavaya vereceğim ve çalışman bereketli olsun."* demiştir.

İhtiyar adam sözünü tutmuş ve çabucak gerekli transferleri yapmıştır (Barkley H. , 1891: 214). Yapılacak asil, liberal fikirli bir şeydi; cömertlik parıltılarından sadece biri Türk'ün ara sıra sergilenmesi ve bu, Türklerin cömert olmakla birlikte bu tür eylemleri hatırlayan, ancak duymayı reddeden veya duyarlarsa hemen unutan Avrupalıların böyle olması kötü bir durumdur. Araziyi güvence altına alan Dr. Trowbridge, büyükelçisi aracılığıyla çalışmaya başlamıştır. Dr. Trowbridge, seyyahın da desteğiyle koleji inşa etmesine izin verecek bir ferman tedarik etti (Barkley H. , 1891: 215).

Dr. Trowbridge, başkan olmanın ve mali işleri yönetmenin yanı sıra kolejde ders veriyor, katılmak isteyen öğrencilere ise dualar okuyor ve kasabada misyoner olarak çalışmaktadır. Dr. Trowbridge'e yardımcı olan başka bir Amerikalı misyoner daha vardır. Bunların altında ise Amerika'da eğitim görmüş bir Ermeni okul müdürü ve birkaç yerli asistan vardır. Amerika'da eğitim görmüş ve Antep'te çalışan genç bir Ermeni doktor, kolejde tıp dersleri alıyor ve bu amaçla kolejde bulunan büyük bir laboratuvarı kullanarak öğrencilere kimya öğretmektedir. Kolej ile bağlantılı olarak, kasabanın yakınında bir hastane inşa edilmek üzeredir. Fakat fon eksikliği sebebiyle bu inşa henüz tamamlanamamıştır. İngiliz seyyah Antep'e yaptığı ziyaret sırasında, kolejde yaşları on dört ile yirmi arasında değişen yetmiş kadar öğrenci yaşadığı bilgisini vermiştir. Diğer öğrenciler ise şehirdeki yurtlarından gelerek derslere katılıyormuş (Barkley H. , 1891: 216).

Dr. Trowbridge, öğrencilerin çoğunlukla istikrarlı, çalışkan ve bilgi edinme konusunda istekli oldukları konusunda bize güvence verdi, seyyahın ise bu konu hakkındaki görüşü aşağıda verdiğimiz gibidir:

“Ancak burada ve başka yerlerde edindiğim bilgilere göre Ermenilerin zeki bir ırk olduğunu düşünmüyorum ve doğrudan kendilerinden o kadar memnunlar ki. Bunu kâra çevirmeye çalışmaktan kendilerini alamazlar ve bu nedenle kolejlerini çok gençken ve sadece yarı eğitimliken bırakırlar.” (Barkley H. , 1891: 217)

Seyyahın Avrupalı okurlarına tavsiyesi ise Avrupa okullarındaki ve kolejlerindeki öğrenciler gibi, bir hayale kapılmamaları gerektiğidir. Barkley Ermenilerin dış görünüşleriyle alakalı gözlemlerini şöyle aktarmıştır:

“Görünüşte Ermeniler tamamen farklıdır ve ne yazık ki bu fark onların aleyhinedir. Kıyafetleri her zamanki gibi uzun, dolgulu, pamuklu sabahlık, arkasında ve önünde bir önlük oluşturacak şekilde yanları yırtılmış bir elbise, eski şalvar, bir fes, saçları taranmamış ve hepsini bitirmek gerekirse, ayak topukları yerde sürünen terlikler giyerler. Bunun olağan bir elbise olduğunu söyledim, ama bu delikanlıların arasında bile arada sırada kostümüne özen gösteren ve bunun oldukça doğru olduğuna inanan bir Ermeni görüyorum. Bu gençlerden biri hafızamda kötü bir yer etti. On dokuz ya da yirmi yaşlarında; bacakları kısa ve boynu çok uzun olan bir genç, kafası, yaklaşık üç inç uzunluğunda kalın siyah saçları var, o kadar sert görümlü ki, uçtan uca dik duruyor, ne yazık ki saçlarını yıkamak istemiyor; ten rengi ise kurşun renkli, kalın ve kaba özelliklere sahip, ağız her zaman açık, eller, yüz ve boyun çok kirli, tırnaklar uzun, siyah ve korkunç; giysiler, eski, yıpranmış bir frak, omuzdan düşük açık bir yelek, eski püskü siyah kumaş pantolonlar, lastikli çizmeler, ancak olması gereken yerde siyah ipliklerle dolu, topuklar terliğe iyi basılmış, siyah keten bir gömlek ve kolasız, çitçitli yakalı bir gömlek giymiştir.” (Barkley H. , 1891: 218)

Barkley sözlerine şöyle devam etmiştir:

“İşte! Bu gençlerin dış görünüşlerine bakılırsa ya kolejde öğretilmeyen ya da öğretilirse alınmayan bir ders var. O da "kendine saygı" demek istiyorum ve bu ihmal edildiği müddetçe, Ermeniler zavallı insanlar olarak kalacaklardır. İç etekleriyle gezmekle yetinen, kafaları dağınık ve yüzleri kirli olan erkeklerin de pek iyi bir şey olduğuna inanamıyorum

ve sürekli ayak altında çiğnenmiş terlikler giyen bir insanda çok fazla kötülük olduğuna inanıyorum.” Seyyah Ermeni gençleri üzerindeki gözlemlerini sert bir dille açıkça belirtmiştir (Barkley H. , 1891: 218).

Şekil 4.5: Ermeni kızları (Lynch, 1901)

Dr. Trowbridge, Türkiye'de uzun yıllar misyoner olarak farklı yerlerde görev yapmıştır. Dr. Riggs ise genç bir misyoner olarak hayatını bu işe adanmıştı ve aslında Türkiye'yi ziyaret eden ilk Amerikalı misyoner değilse de verdiği emeklerden ötürü öyle sayılmaktaydı.

Seyyah Küçük Asya'da gördüğü tüm misyonerler gibi buradaki arkadaşlarının da emeklerinin bol bir hasat üreteceğine tam anlamıyla inanıyordu ve gerçekten de bunu zaten yaptıklarını söylemişlerdir. Aynı zamanda kendi kusurlarına karşı kör değillerdi ve ne sıklıkta hayal kırıklığına uğradıklarını görmekten çekinmediler. Her ikisinin de kolejin ve sağladığı eğitimin iyiliği için büyük umutları vardı. Misyonerlerin bu umudu ise eğitim olmadan Ermeni insanının kendilerine öğretilen dinin öğretilerini öğrenemeyeceğine veya değerlendiremeyeceğine inanmaktaydılar (Barkley H. , 1891: 220).

Ermeni Piskoposu, Barkley ve beraberindekileri akşam yemeğine davet etmiştir. Barkley o akşam ateşlenmesine rağmen yine de yemeğe gitmiştir.

Ermeni usulüne göre servis edilen mükemmel bir akşam yemeğinin tadını çıkartmışlardır. Fakat piskoposun karısı masaya oturmuş ve Avrupalı bir hanımefendi gibi sohbete girmiştir. Bu durum seyyahı şaşırtmıştır: *“Oysa sıradan Ermeni ailelerinde karısı asla görünmez, ama arka bölgede efendisinin yemeğini hazırlar ve hizmetçileri kendisi yönetir. Diğer Ermeni kadınlarına göre bu durumda olmak biraz daha iyidir.”* diyerek şaşkınlığını seyahatnamesinde açıkça belirtmiştir (Barkley H. , 1891: 222).

Misyonerlerin Ermeni toplumu ile etkileşime geçmesinin ardından Ermenilerin bazı geleneklerinde de birtakım değişimlerin meydana geldiği gözlemlenmektedir. Genel uygulamaya göre Ermeni toplumu, her ikisi de Hristiyan olsa bile, çocuklarının farklı mezhepten veya milletten birisiyle evlenmesini tasvip etmezler. Ancak bazı yerlerde Ermenilerin İngiliz misyonerlerle evlenerek geleneksel uygulamaya aykırı hareket ettiklerine şahit olunmaktadır. Buna örnek olarak Barkley Diyarbakır’daki Ermeni Protestan Kilisesi Piskoposu Tomas Boyacıyan’ın da bir İngiliz hanımefendisiyle evli olduğunu kaydetmektedir. Ermenilerin Protestanlarla münasebetleri ve onlarla evlenmeleri gibi etkenler Ermenilerin ev kültürüne de yansımıştır. Bu bağlamda Tomas Boyacıyan’ın evine misafir olan Barkley, Mrs. Boyacıyan’la iki kez çay içerek sohbet ettiklerini aktardıktan sonra, evlerinin İngiliz modasıyla döşenmiş olduğundan söz etmektedir (Barkley H. , 1891: 210).

Barkley kitabının farklı yerlerinde Ermenilerin misafirperverliğinden bahsederken bir hususa dikkat çekmektedir. Seyyah, Anadolu’daki hem Hristiyanların hem de Müslümanların oldukça misafirperver olduklarını vurgulayarak *“evrensel misafirperverlik”* olarak isimlendirdiği bu hususiyeti şu ifadelerle tasvir etmektedir: *“Türkiye’de daha önce geçirmiş olduğum on üç yıl süresince kazandığım deneyimlerime göre, bazı gezginlerin iddia ettikleri gibi sadece Osmanlılar değil, bu topraklarda yaşayanların hepsi misafirperverlik erdemine sahiptir. Doğal olarak Türk Türk’e, Hristiyan Hristiyan’a karşı daha çok misafirperver davranır ama Türk’ün Hristiyan’ı, Hristiyan’ın Türk’ü misafir etmesine de sık sık rastlanmaktadır. Biz her ikisine de değişik zamanlarda karşımıza çıktıkları ve herhangi bir karşılık beklemeden bizim için ellerinden gelenin en iyisini yaptıkları için minnettarız.”* Barkley’in bu ifadeleri, Osmanlı coğrafyasında seyahat ettiği müddetçe görmüş olduğu misafirperverliğin boyutunu ortaya koymaktadır (Barkley H. , 1891).

Seyyah 21 Kasım sabahı Antep'ten ayrılırken güzergâh üzerindeki gözlemlerini anlatmaya devam etmiştir. Mısır yetiştiren, ağaçlardan yoksun, şimdiye kadar gördüklerinden daha yoğun bir nüfusa sahip Türk köyleriyle karşılaşmışlardır. Seyyah öğleye doğru bir tepenin eteğinde yaklaşık altı fit genişliğinde bir derenin içine dökülen muhteşem bir pınarın yanından geçtiklerini aktarmıştır ve onlara bunun Halep'ten geçen nehir olduğu söylenmiştir. Seyyah bu güzel berrak nehrin sularında alabalık olduğuna inandığı çok sayıda balık görmüştür (Barkley H. , 1891: 234).

Seyyah Birecik (Şanlıurfa) kasabasına doğru ilerlerken kafasına sert bir darbe aldığını ve neredeyse nehre düşeceğini söylemiştir. Ve direkt karaya çıkıp kasabaya varmışlardır. Bir evin çatısı kadar dik ve dar sokakları tırmanmaya başlamışlardır. Büyük heybeleri iki taraftaki duvarları sıyrarak devam etmişlerdir; ama bu yerin yolculuklarının sonu olduğundan emin olan atlar, cesurca yol boyunca mücadele etmişlerdir ve kısa süre sonra onları Dr. Trowbridge'den tanıtım mektupları getirmişlerdir. Böylece yerli bir Ermeni Protestan papazın evine varmışlardır. Dr. Trowbridge mektupları onlara verirken, bakanın evinin küçük olduğu ve muhtemelen onlara bir oda veremeyeceğini söylemiştir; ama diye ekleyerek, *"Eğer yapamazsa, eve bağlı bir kilise var ve bu konuda kendinizi çok rahat ettirebilirsiniz; çünkü sıraları önünüze yığarak bol bol yeriniz olacak."*

Papazla birlikte taş basamaklardan çıkarak odalarına yerleşmişlerdir (Barkley H. , 1891: 242). Etrafında yumuşak bir divan bulunan temiz bir oda idi. Kısa süre sonra kahve ve sigaralarını içmişlerdir. Ev sahipleri onları eğlendirmek için elinden geleni yapmıştır; fakat aşağıdaki bahçede papaz için çalışan iki Çerkes olduğundan, Papaz ilgisinin yarısını onlara verebilmiştir. Çünkü Çerkesler çok köklü hırsızlar olduğundan güven vermiyorlardı (Barkley H. , 1891: 243).

Akşam yemeği yenildikten sonra her zamanki ziyaretçi akını gelmeye başlamıştır. Gelen ziyaretçiler sürekli "İngilizler ne zaman geliyordu?" sorusunu sormaktalardı. Seyyah ise bilmediğini söylediğinde kimse ona inanmamaktaymış. Hepsi cemaatin ileri gelenleri olan Ermenilerdi ve içlerinden biri belediye meclisi üyesiydi (Barkley H. , 1891: 244).

Barkley, Protestanlığı benimseyen Ermenilerin, Ortodoks Ermeniler tarafından kendilerine aşağılayıcı birtakım lakaplar takıldığını belirtmiştir. Seyyah bu konu hakkında, Ermeniler tarafından "Protestan" diye çağrılmanın kendilerine çok ağır geldiğini belirterek *"...çünkü*

bu kelimelerin onların dilindeki en kötü ve aşağılayıcı kelimeler olarak algılandığını biliyorum...” ifadesini kullanmaktadır. Barkley’in bu ifadelerine bakıldığında Ortodoks Ermenilerin Protestanlığı seçen Ermenilere karşı duydukları öfkenin çok büyük bir boyutta olduğu görülmektedir (Barkley H. , 1891: 247).

Urfa’dan çıktıkları ilk günün akşamı, çok küçük bir Türkmen köyüne varmışlardır. Köyde atlarını koyabilecekleri bir ahır olmamasından dolayı köy zaptiyesi de onlara güzergâh üzerinde konaklayacak başka bir yer olmadığını söylemiştir. Bu sebeple seyyah muhtarın, yakınlarda bulunan büyük bir mezarlığın yıkıntıları arasında kamp yapma teklifini kabul etmiştir. Kamp alanında bulunan kaya sayesinde zavallı hayvanlar rüzgârdan biraz da olsa korunmuşlardır. Uyumak için korkunç bir yerdi fakat daha iyi bir yer yoktu. Bu yüzden atları yere çakılan kazıklara bağlayıp sonra da çadırı kurmuşlardır. Barkley’in bulunduğu yer ile ilgili gözlemi şöyledir: *“Mezarın tepenin yamacından kazıldığı ve üzerinde kemerli doğal bir çatı olduğu anlaşılan mezarın; bazı kısımları içeri düşmüş ve kaldırılmış, böylelikle geriye kayanın, eskiden cesetlerin yerleştirildiği tabut benzeri girintiler olan üç sağlam yüzü kalmıştı. Kaldığı yerden tiksindiğini ifade eden Ermeni çocuğa bu mezarlardan birini alıp büyük paltosunu giymesini teklif ettim, ama o bunun tuhaf bir yatak olacağını düşündü ve yatak odasını tercih etti.”* (Barkley H. , 1891: 265)

Seyyahın Ermeni köylerinin hem genel görünümü hem de evlerinin mimarisi ve tasarımı ile ilgili verdiği bilgileri şu gözlemleri ile paylaşmaktadır: *“Çamur tuğlalardan yapılmış evler daha geniş ve daha yüksekti. Damları daha iyi kapatılmıştı. Çevrelerinde daha fazla ahır ve abdesthane vardı ve kışa hazırlık olsun diye toplanmış kuru ot yığınlarını ilk defa burada gördük.”* (Barkley H. , 1891).

Barkley Harput ovasına ulaşmıştır. Harput ovasının verimli topraklarından övgüyle bahseden Barkley, *“Her yönde çoğunlukla tarımla uğraşan Ermenilerin yaşadığı köyler görülebiliyordu. Topraklarının temizliği, akarsuların sulama için kullanılması onların Türklerden daha iyi çiftçiler olduğunu kanıtlıyordu. Dağlardaki köylülere keçi postu, at ve koyun satmaktaydılar. Nemli, bataklık ve dere kenarlarında, kırıç olarak kullanılmak üzere insan bacağı kalınlığında kesilip satılan kavak bahçeleri yetiştirmektedir. Ovanın her karışı ekilmişti, pamuk başlıca ürünü oluşturuyordu”* şeklindeki ifadeleriyle bu hususa dikkat çekmektedir (Barkley H. , 1891).

Şekil 4.6: Bir Ermeni ailenin beş kuşağı (Lynch, 1901)

Biraz bodur meşe çalısı olan bu kavaklar, kilometrelerce uzaktaki ormanın tek temsilcileridir. Ovayı geçerken aşırı derecede perişan olan birkaç Ermeni köyünden geçtik. Derin, zengin topraktaki düzlükte inşa edildiğinden, çevre, yaklaşık on sekiz inç derinliğinde siyah çamurdan bir göle kaynar ve genellikle köydeki tek kuru nokta, topluluğun yaşlılarının çömeldiği büyük gübre yığınıdır. Çocuklar, köpekler, inekler, koyunlar ve midillilerle çevrili, hepsi fazlasıyla aç görünüyor. Seyyah sığırlarda sığır vebası ya da başka bir hastalık yaygın olduğunu ve her köyde evlerin çevresinde çamurdan çıkan sayısız iskelet gördüklerini aktarmıştır. Kışın sığırlar için yarı çürük saman dışında hiçbir yerde saman yığını veya herhangi bir erzak görmediklerini ve mevsimin bu erken döneminde zavallı hayvanlar güçsüzlükten dolayı bacaklarını birbiri ardına sürükleyemediklerinden birçoğunun öldüğü bilgisini vermiştir (Barkley H. , 1891: 299).

Harput'ta yaşayan Amerikalı bir misyoner olan Allen seyyahı evinde kalmaya davet etti (Barkley H. , 1891: 303). Akşamı kendisi ve arkadaşlarıyla birlikte geçirmeleri ve ayrıca aşağı kasabadan fırsat buldukça kendisini ziyaret etmelerini istemiştir. Seyyah bu teklifi kabul etmiştir ve misyonerin konforlu evinde birkaç hoş saat geçirmişlerdir. Seyyahın tanıştığını diğer tüm misyonerler gibi, bu iyi insanlar da hayatlarını işlerine adanmışlardı ve günlerini burada geçirmekten oldukça memnunlardı. Çoğu Türkiye'de yarım ömür geçirmiş, Amerika'yı sadece on beş ya da yirmi yılda bir ziyaret etmişti. Antep'te olduğu gibi burada da misyonerlik çalışmaları hem erkek hem de kız olan genç Ermenileri eğitmek şeklinde pratik bir biçim almıştı; misyon binasına büyük derslikler bağlanmıştı ve seyyaha yeteri kadar para elde edilmez Antep'teki gibi bir kolej inşaa edileceği söylenmiştir. Üç misyonerin yanı sıra, eşleri ve aileleriyle birlikte, misyonun "tarla" dediği yerde çalışan bir Amerikalı bayan Seymour vardı; başlıca görevi kız okulunda öğretmenlik yapmak ve buradakilere kitap okumaktı. Ve Ermeni kadınlarına eşlik edecekti. Ara sıra misyonerlerle uzak şehirlere turlar düzenlediğini ve tüm Ermeni kadınlarının erkek toplumundan dışlandığı şekilde, erkekler arasında "tohum" ekmeye çalıştığını anlattı. Seyyah yolculuğu boyunca düşüncelerini şöyle aktarmıştır: *“Biz erkeklerin çektiği yorgunlukları, zorlukları, pislikleri ve sefaletleri düşündüğümüzde, hanımların gerçekten ne kadar özverili ve ciddi olduklarını, ne kadar harika bir cesaretleri olduğunu anladık. Aynı zamanda, herhangi bir hanımefendinin buna boyun eğmesi veya herhangi biri tarafından bu tür zorluklara katlanmak için teşvik edilmesi gerektiğini düşünmüyorum.”* (Barkley H. , 1891: 304).

Keban Maden kasabası, Fırat'ın birleştiği noktasından birkaç yüz metre uzakta, küçük bir derenin sarp kıyısında yer alır ve burada Kara Su olarak adlandırılır. Ertesi gün yeniden yola devam ettiklerinde, şehrin hemen altında onları bekleyen bir vapur (Birecik'te gördükleri gibi) bulmuşlardır ve bütün atlarını içine sıkıştırarak nehrin karşısına geçmişlerdir (Barkley H. , 1891: 316).

Keban Maden'den yolları kuzeydoğuda, nehre paralel, ama ondan biraz uzakta, tepelerin üzerinden, tırmanmaları bir saati bulmuştur ve ağaçsız ve çorak bir araziden geçiyordu. Barkley ulaştıkları Ermeni köyü hakkında şöyle bahsetmektedir:

“Geceleri Ermeni köyü Enchicle'ye ulaştık ve zaptiye bize bir oda bulmaya çalışırken sokakta yarım saat oturabilmenin keyfini yaşadık ve sonunda bir ahırın sonunda yükseltilmiş bir platform üzerinde uyumak zorunda kaldık. Daha iyi bir konaklamaya sahip olmadığım için suçlu olduğumu düşünüyorum. Genç bir Ermeni sokakta beklerken, alafranga kıyafeti

giymiş ve ayakları terliklerle (terlikler beni her zaman giyenden nefret ettirir) durmuş, "Ben tamamen medeni bir insanım" dercesine bize bakıyordu." (Barkley H. , 1891: 317)

4.2.3 Henry Fanshawe TOZER'A Göre Ermeniler

H. F. Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor* adlı eserinde rotasını Ermenistan'a yönelterek, Fırat ve Dicle'nin yukarı sularını ziyaret etmek ve bu toprakları görme isteğiyle seyahate çıkmaya karar vermiştir. Seyahatnamesini yazmaya başlarken şu bilgilerle devam etmiştir: Tozer, Samsun, Amasya ve Sivas'tan sonra yolculuğuna Doğu illeriyle devam etmiştir. Seyyah Diyarbakır'a iki gün mesafe bulunan Dicle nehrinin güzergahından Harput'a doğru yolculuğuna devam ederken doğanın güzelliklerinden bahsetmiştir. Seyyah bu gezi esnasında yol güzergahındaki istikamet amacını şöyle belirtmiştir: "*Her zaman üst seviyede ve birbirinden ayrılan dağların kuzeyinde kalmak.*" (Tozer, 1881: 254).

Takip ettikleri yoldaki patika, doğuya doğru dik açılarla Harput'tan Diyarbakır'a giden yola doğru ilerlemektedirler. Patika yavaş yavaş dağların ortasından uzun bir sokağa çıkıyordu ve bu şekilde birkaç mil gittikten sonra dağ zirveleri arasında gömülü halde bulunan göle bakmak için geriye bakmışlardır. Ve bu noktadan görünüşü de aynı görüldüğü gibidir. Palu'ya vardıklarında ise şirketin sağlamış olduğu koruma bir Ermeni idi. Ermeni'nin orada bekleme sebebi ise Seyyah ve beraberindekilerin Harput'ta yola çıkacaklarını duyduğu içindir. Görünüşü her zamanki Ermeni tipi gibi abartılıydı. Büyük bir kafası ve ağır bir vücudu vardı ve yavaş hareket eden, boyun eğen ve suskun bir insandı. Seyyah Ermeni ile ilgili sözlerine şöyle devam etmiştir: "*Bizimle gelmesine hiç itiraz etmedik fakat bu tür arkadaşların dezavantajını birçok kez yaşadık, çünkü onlar kendilerini size bağlamaya ve geceyi geçirdiğiniz evlerde ücretsiz ağırlamaya çalışmaktalar.*" (Tozer, 1881: 256).

Seyyah Palu'dan öğlen saatlerinde yola çıkmıştır. Bir buçuk saat sonra, içinde hatırı sayılır evlerin bulunduğu Ermeni köyü olan Hoşmat'tan (Çakırkaş-Elâzığ) geçmişlerdir. Seyyah günün geri kalanında ise rotası kuzeydoğuya doğru uzanmaktadır. Yavaş yavaş kuru, sıcak yamaçların üzerinden ve açık vadilerden geçmişlerdir. Seyyah ve beraberindekiler gün batımından bir saat öncesine kadar bir dizi küçük açıklığın etrafında uzanan Kürt köyü Grolla'ya ulaşmışlardır. Tepeler ve alttan akan bir derenin yakınında, uzun bir kavak sırası tarafından gölgelenen bir su yolunun kenarında güzel bir konuma çadırlarını kurmuşlardır. Buradaki evler yarı yeraltındaydı, Ermenistan'da şimdiye kadar gördüğümüz evlerin

hepsinden daha derine gömülüydü ve bu özellik, ülkenin doğusuna doğru ilerledikçe daha da belirginleşiyordu. Bazılarının düz damlarında mısır taneleri dururken, bazılarında ise tezek tabakları birer metre yüksekliğinde bir kafes gibi yığılmıştı. Yakınlardaki yamaçlarda, kış kullanımı için koni biçimli birçok kuru dal ve yaprak yığını görülüyordu. Sakinlerin kıyafetlerinin çok tuhaf bir özelliği yoktu ama erkekler, genellikle Kürtlerde olduğu gibi, beyaz gömlekleri dizlerinin hemen altına inip, bacakların geri kalanını çıplak bırakmalarıyla Türklerden ve Ermenilerden ayırt edilebilirdi. Seyyah neredeyse tek kelime Türkçe konuşamayan Kürtlerle iletişim kurmakta çok zorlanmıştı. Kürtlerden süt, peynir gibi ürünler alarak alışverişte bulunmuşlardır. Bazıları evlerin önündeki direklere asılan derileri elleriyle ileri geri sallayarak tereyağı yapmakla meşguldü. Bu insanlar cimri hırsızlar olarak ün yaptıklarından ve özellikle at çalmada usta olduklarından, semerlerimizi, dizginlerimizi ve diğer eşyalarımızı çadırın etrafına topladık ve hemen ilerideki atları topladık, görevlilerimiz ortada uyuyordu. Bu, kendimizi Kürtler arasında bulduğumuz ilk fırsat olduğundan, onlarla ilgili en önemli gerçekleri burada fark etmek yerinde olabilir (Tozer, 1881: 257). Seyyah verdiği bilgilere bu şekilde devam etmektedir:

“Dillerinin kanıtı, ırklarının Medyan kökenli olduğunu ve bu nedenle Hint-Avrupa ailesine ait olduğunu gösteriyor, ancak önemli sayıda Arapça ve Türkçe kelimelerin halkın konuşmalarına girmesine rağmen, yine de hem gramer hem de kelime hazinesi açısından Farsça ile yakından ilişkilidir. Sonuç olarak, ulusal düşmanlıklarına rağmen Kürtler de Ermenilere benzer. Bunlar, eski zamanlarda Carduchi olarak adlandırılan insanlarla aynı kişilerdir ve adları, yaşadıkları bölgeye uygulanan Cordyene veya Gordyene'de de geçmektedir. Bu yaklaşık olarak modern Kürdistan'a tekabül eder, kabaca konuşursak, Dicle'nin yukarı suları ve onun doğu kolları ile Türkiye ve İran sınırlarında kesişen ülkedir. Burada onları, On Binlerin geri çekildiği sırada, Büyük Kral'ın egemenliği ile Ermenistan platosu arasında buluyoruz; ancak daha sonraki bir dönemde, son adı verilen ülkeye yayıldılar, çünkü şimdi onlar orada daha yoğunluktadır. ve doğal olarak, Ermeniler göç ettikçe yerlerini alıyolar. Tarihleri boyunca vahşilikleri ve bağımsız karakterleri ile tanındılar ve Ksenophon'un karşılaşmak zorunda kaldığı tüm düşmanların en çetin olanıydılar.” (Tozer, 1881: 258)

Seyyah yolculuğuna devam ederken Palu'nun altında geçtikleri yerle yaklaşık olarak aynı derinlikte tek bir dere oluştuğunu aktarmaktadır. Seyyah rotasına ovanın güney tarafını sınırlayan tepelerin eteğinden devam ediyordu ve böylelikle çok sayıda köyden geçmişlerdir. Toprak verimli olmasına rağmen kaba bir şekilde ekilmiştir. Toprağın büyük kısmı mısır

yetiştirmeye ayrılmış gibi görülüyordu. Seyyah bunun yanında kavun, sebze bahçeleri ve birçok öküz bufalonun otladığını görmüştür (Tozer, 1881: 282).

Sonunda bir çıkıntıyı dönmüşlerdir ve ovada yavaş yavaş daralan bir vadiye dönüşen bir girintiye girmişlerdir. Seyyah ve beraberindekiler beş saatlik bir yolculuktan sonra Muş kasabasına ulaşmışlardır. Muş'a yaklaştıkça görülen tek şey dik bir höyüğü kaplayan siyah ve beyaz taşlarla alacalı pitoresk bir minaredir. Kasabanın geri kalanı derin bir vadinin o kadar iç kısmındadır ki görüşten gizlenmiş durumdadır. Eteklerdeki arazilerde olağanüstü büyüklükte lahanalar büyüyordu ve komşu yamaçlarda hem burada hem de dağın diğer yerlerinde, parlak yeşil üzüm bağları vardı. Ovanın kendisi denizden 4.000 fit yükseklikte olduğu için şaşırtıcı bir manzarası vardı. Seyyah Muş ile ilgili aktarımlarına şöyle devam etmektedir:

“Aşağı indiğimizde Muş'un Türkiye'de karşılaştığımız en pis kasaba olduğunu gördük. Aslında bu noktada burayı ziyaret eden her gezgin hemfikir görünmektedir. Kaldırımlar kırık ve düzensizdi; her sokak açık bir kanalizasyondur ve pis kokular korkunçtu. Ancak 800'ü Ermeni olmak üzere 3.000 hanenin bulunduğu hatırı sayılır bir yerdir. Hemen atımıza bindik, buranın genel görünümüne uygun, pis ve harap, yarı kışla yarı ofis olan Saray'a, yani valinin resmi konutuna vardık. Vali yoktu ve yardımcısı biraz uzaktaki bir camideydi. Biz de camiye gittik ve dönerken valiyle karşılaştık. Kalacak bir yer istediğimizde, bize güya bir han olduğu söylenen yere götürülmemizi emretti. Hükümetin emrindeki Ermeni bir beyefendi bizimle ilgilendi ve nazikçe bizi eğlendirmeyi teklif etti.” (Tozer, 1881: 283)

Havadar bir konuma sahip olan ev şehrin en yüksek kısmındaydı. Bu konutun içi ilginç kontrastlar sunuyordu. Alt kısım, sıradan bir zanaatkarın meskeni ile karıştırılmış olabilirdi çünkü zeminler kildendi ve seviyeleri düzensizdi. Merdivenlerden üst kata çıkıldığında ise iyi döşenmiş bir odaya girdik, üç kanepeli, iki rahat koltuk ve pencere önünde minderli bir divan vardı. Ev şehrin ve ötesindeki geniş ovanın güzel bir manzarasına hakimdi. Ev sahibimiz iyi bir adamdı ve ondan ülkenin durumu hakkında çok fazla bilgi aldık (Tozer, 1881: 284). Seyyah ile ev sahibi arasındaki diyalog bu şekildedir:

“Başka yerlerden duyduklarımızdan, Muş ilçesinin Ermenistan'da bir tür kötü yönetim ve baskı merkezi veya doruk noktası olduğunu anlamıştık ve şimdi öğrendiklerimiz kesinlikle bu görüşü doğruladı. Bir süredir komşu dağlardan gelen Kürtlerin -Dersim'dekilerin değil- ovaya inmeye, ekinleri yakmaya, halkı soyup öldürmeye alışkın olduklarını söyledi. Bir dereceye kadar bu hala devam ediyordu ve oldukça yakın bir zamanda bir köyde yeni

toplanan hasat ateşlendi. Hükümetin bu şartlar altında ne yaptığını sordum. Adamın cevabı ise 'Bir adam yakalanır ve Erzurum'da bir yıl hapsedilir hepsi bu kadar.' Peki 'Kürtleri dizginleyecek Türk askeri yok mu?' diye sordum. Çünkü kasabanın dışında ordugâh kuran bir düzenli süvari bölüğünün yanından geçmiştik. 'Evet.' dedi, 'Köylerdeki davranışları daha da kötü çünkü kadınları taciz etme fırsatını değerlendiriyorlar.' Bu, konuda Harput'ta Dr. Barnum'dan duyduklarımı doğruladı. Ancak bu şikayetler, katlanılması zor olsa da geçicidir. Bu, göçebe Kürtlerin kış aylarında ovadaki Ermeni köylerinde konakladıkları yerdir. Bu mevsimde dağcılar ve sığırları, onlara her şeyi sağlayan ve karşılığında hiçbir ödeme almayan Hıristiyan nüfus arasında dağıtılır.” (Tozer, 1881: 285)

Seyyah bu Ermeni köylerinde ilerlerken bol miktarda saman, mısır ve tezekle doluyken, köy sakinleri ise yoksulluk içinde görünüyordu ve çocuklar yarı çıplaktı. Bu tür parazitler yılın yarısında insanların üzerinde yaşarken ne toprağın zenginliği ne de insanların çalışkanlığı yokluğu uzak tutamazdı (Tozer, 1881: 285).

Muş ilçesi Ermeni edebiyatı için önemli iki şahsiyet yetiştirmiş olmasıyla ünlüdür. Alfabenin mucidi Mesrop Maşdots ve ulusal tarihçi Horenli Movses (Musa); ikisi de bu yerin yakınında yaşamaktaydı. Seyyah atlarıyla ve yeni bir zaptiyesiyle birlikte tekrardan yola koyulmuşlardır. Yeni zaptiye onlara yerleri belirlemede çok yardımcı olmuştur. Erken bir saatte yola çıkıp ve kasabanın sarp sokaklarından ovaya inmişlerdir; daha önce güneye inmişlerdir, şimdi ise onu çevreleyen kuzeydeki tepelerden daha yakın tutarak yürümeye devam etmişlerdir (Tozer, 1881: 286).

Seyyah yol boyunca büyük karınca tepelerinin koleksiyonlarını andıran çok sayıda Ermeni köylerinden geçtiğini aktarmıştır. Ermeni evleriyle ilgili gözlemlerini de anlatmıştır. Kulübelerin duvarları belli bir yüksekliğe kadar inşa edilmiş ve bir çatı oluşturmak için ağaç gövdelerini kullanmışlardır. Fakat inşalar topraktan yapıldığı için ağaç gövdeleri üzerine serildiği zaman toprak yığılmaktaymış. Bazen bir tarafta bir pencereye hizmet etmek için bir açıklık yapılır ve genellikle çatıda da bir hava deliği yapılır. Bu grup evlerin en büyüğü olan Hasköy, kil çömlek imalatının yoğun olarak yapıldığı ancak diğerlerinin benzer şekilde inşa edildiği önemli bir yerdir. Ksenophon'un, anlatılarda sıklıkla tekrarlanan bir sıfat olarak, yeraltı olarak bahsetmesine rağmen, tanımından günümüzün evlerine çok benzemesi gereken Ermeni evleriyle ilk kez burada tanıştığını hatırlamak ilginçtir. Ve seyyah bunun bir abartı olduğunu düşünmektedir. Ama o ve askerleri yürüyüşlerinin bu bölümünde karda yürümek zorunda oldukları ve bunun sonucunda bazılarının görme duyusunu ve ayak

parmaklarını kaybettiği için bu sıcak konutlarda konaklamışlardır. Seyyah “*Özellikle de içinde buldukları ortam nedeniyle hoş bir sığınak olduğuna pekâlâ inanabiliriz.*” şeklinde sözlerini eklemiştir (Tozer, 1881: 287).

Murad'ın güney kolunu oluşturan Muş ovasının doğu kısmında akan Karasu, adını bulanık akıntısından alan önemli bir akarsudur. Burası oldukça rüzgârlı ve gün boyunca birkaç kez geçmek zorunda kalmışlardır. Beş saat sonra, içinde bir şapel ve çevresinde mezarlığı olan Ahkevank (Umurca) köyünde dinlenmişlerdir. Köy sakinlerinin tamamı Ermeni idi. Ermeni ırkı genellikle çok meraklı değildi. Kışın dar kıyafetleriyle neler çektiklerini düşünmek üzücüydü. Küçük bir çocuk sadece bir şapka ve eski bir yelek giymişti (Tozer, 1881: 288).

Seyyah ve beraberindekiler Ahkevank köyünde konakladıktan sonra tekrardan yola koyulmuşlardır. Doğuya doğru dağlardaki bir eğimin, zaptiyenin 'deniz' olarak bahsettiği Van Gölü'ne doğru giden yolu takip etmişlerdir. Gerçekten de engin genişliğinden dolayı bu ismi hak ediyor. Kuzey kıyısından yükselen yüksek Süphan Dağı'nın zirvesi uzaktan görülse de buradan suları görünmüyor. Bitlis'e doğru takip ettikleri yol şimdi dik açılara dönmekteydi (Tozer, 1881: 292).

Seyyah taşlı ve çorak vadiyi at üzerinde 3 saat geçirdikten sonra kendilerini şehrin girişinde bulmuşlardır. Bu güzergahtan geldiğinde Bitlis sürpriz bir şehir olarak karşılına çıkmıştır. Şehir, yukarı vadinin tam aşağısında yer almakta ve bu vadinin bu noktada aniden alçalmaktadır. Böylece suyun yükselmesiyle çayın coşmasına ve çağlayarak şehrin ortasından hızlıca akmasına neden olmaktadır. Bu su, kuzeybatı yönündeki dağlardan gelen bir başka su ile şehrin ortasında birleşmektedir. Vadilerin tam kesiştiği yamaçlarda bulunan evler, birbirleri ardına yamaç boyunca sıralanmış şekilde yükselmeleri ile çok etkileyici bir görünüme sahiptirler (Tozer, 1881: 295).

Bitlis Çayı'nın coşarak akması ve derin vadileri aşarak, günlerce süren yolculuğu sonunda daha aşağıdaki bölgelere doğru hızla yol almaktadır. Seyyahın şehre girer girmez karşılına çıkan taştan yapılmış evlerin devasılığı onlara hayrete düşürmüştür. Evlerin o sağlam bahçe duvarlarının üst kısımları üçgen şeklinde sivrileştirilmiş ve bu duvarları geniş bahçeleri çevrelemiştir. Göze çarpan diğer bir şey ise ağaçların bol miktarda olmasıydı. Seyyah bu durumun tepelerinde yükselen dağların çıplak yamaçları ile tezatlık oluşturduğunu söylemektedir. Şehrin kapladığı alan geniş olmakla birlikte, yerin kıvrımlarına bağlı olarak kare veya dairesel kuleleriyle göze çarpmaktadır. Şehir yön ve konum açısından Arap diyarlarına komşu olmasından dolayı, sahip olduğu iklim Ermenistan platosuna oranla daha

yumuşaktır. Barometre ile baktığımızda daha kuzeyde sıfırın altına düşerken, burada nadiren sıfırın altına düşmektedir. Rakım oldukça yüksek ve deniz seviyesinden 4700 feet yüksekliktedir (Tozer, 1881: 296). Seyyahın Muş'tan getirdiği selamı kendisine iletmesi istenen Ermeni beyefendinin, şehre girdikleri noktadan uzak olmadığını ve şehrin yüksek kısmında ikamet ettiğini öğrenmişlerdir. Ermeni beyefendinin kaldığı yer, misyon binasından uzakta bulunmaktadır. Seyyah ise Amerikan misyonun yakınlarında kalmak istediğinden Ermeni beyefendinin evinde kalmamaya karar vermişlerdir (Tozer, 1881: 302).

Tozer, Dicle'yi (Bitlis Çayı) sol tarafına alarak, dik sokaklardan aşağı inerek kalenin altından geçmiştir. Şehrin serin çarşılarına uğramışlardır. Başka bir dere üzerinden de geçerek yönlerini misyon binasına çevirmişlerdir. Misyon sorumlusu olan Bay Knapp'i aniden ve habersizce ziyaret etmiş olmamak için, atları ve yüklerini sokak köşesinde bırakıp yaya olarak misyonun evine doğru ilerlemişlerdir. Ondaki konaklayabilmek için bir yer bilgisi isteyecekken Bay Knapp'i evinde bulamamışlardır. Bay Knapp yaz aylarında kamp kurmak için şehir dışına çıkıyormuş. Misyon, seyyah ve beraberindekileri de günü birlikte geçirmek için davette bulunmuştur. Seyyah misyon ile geçirdiği vaktini şöyle aktarmaktadır:

“Bizi görmekten memnun oldu. Çünkü buralara ve bu uzak diyarın diğer yerlerine, gelen Avrupalı ziyaretçi sayısının iki yılda bir kişi olduğunu öğrendik. Ancak ziyaretimize hazırlıksız yakalanan Bay Knapp, kendi deyimiyle bizlerin bulutlardan düştüğümüzü söyledi. İdaresindeki yatılı misyon okulundaki kızların o anda burada olmadıklarından, konaklamamız için bize bir sınıf odasını teklif etti. Bu yapı eski bir Bey'in, bahçe içerisinde yer alan sarayının en geniş odası ve Bay Knapp'in kendi evine de yakındı. Teklifini memnuniyetle kabul ettik. Demir parmaklıklı pencereler, taş zemin, sağlam duvarlar ve haritalar dışında tamtakır bir hapishaneyi andırıyordu. Temiz, ferah ve serin olması ve gereksiz mobilyaların da olmaması açısından bizim için ideal bir meskendi.” (Tozer, 1881: 302).

Kamp alanının olduğu konum çok güzeldi. Çevresinde ise devasa Kürdistan dağları yükselmekteydi. Civardaki ceviz ağaçlarından birinin altında yemek yemişlerdir ve öğleden sonraki vakitlerini burada geçirmişlerdir (Tozer, 1881: 303). Ceviz ağaçlarının gövdelerinde bulunan budaklar ve düğümler tüccarlar tarafından toplanmaktadır. Sonra da kaplamacılıkta kullanılmaktadır. Bu da ceviz ağacı yetiştiriciliğinin karlı bir iş olduğunu göstermektedir. Bu ürünler çoğunlukla Fransa'ya ihraç edilmekte ve orada bunlara loupes adı verilmektedir. Buradaki ağaçların yumruları daha önceden kesilip alınmış oluyordu.

Şekil 4.7: Misyonerlerin yaz kampı: Sindiyan Dağı/Bitlis (Zeydanlıoğlu, 2022)

Seyyah bu ticaretin Amasya’da da yapıldığını duymuştur. Aslında Küçük Asya ve Ermenistan gibi bu ağacın bulunduğu yerlerde bu iş yapılmaktadır (Tozer, 1881: 304).

Akşam olmasıyla birlikte gölgelerin Kürt dağları yamaçlarında yavaş yavaş uzamaya başlamasıyla, Tozer ve yanındakilerinin de kibar ev sahiplerine veda etme zamanı gelmişti. Atlarını zikzak patikalardan aşağı doğru vadiye sürmeye başlamışlardır. Dere kenarında atlarına binmişlerdir ve bir su yolunu kendilerine kılavuz olarak şehre doğru ilerlemişlerdir. Bitlis’e varmışlardır ve ertesi gün Bitlis’te kalıp bir önceki haftanın yorgunluğunu dinlenerek çıkartmışlardır. Seyyah ziyaretlerine gelen bir Ermeni’den şöyle bahsetmektedir:

“Çok sayıda kişi ziyaretimize geldi. Bu ziyaretçiler arasında Harput’taki kolejde yakında profesör olacak bir Ermeni de vardı. Bizim geldiğimiz güzergahı kullanarak, aynı yoldan seyahat etmek üzere bekliyormuş. Daha doğrusu güvenli bir geçiş için yeterli olacak büyük bir kervanın bir araya gelmesini bekliyormuş. Önce Harput’ta sonra da Basel’de okumuş olan bu şahıs, İngilizce ve Almancayı iyi konuşuyordu.” (Tozer, 1881: 306).

Seyyah öğleden sonra, kendilerine eşlik etmesi amacıyla Paşa’dan rica ettikleri zaptiye ile birlikte kaleyi ziyaret etmeye gitmişlerdir. Kalede herhangi bir kitabe veyahut ilgi çekici bir obje bulamamışlardır. Seyyah duvarların dış cephesinde ise Arapça harflerle yazılı bazı

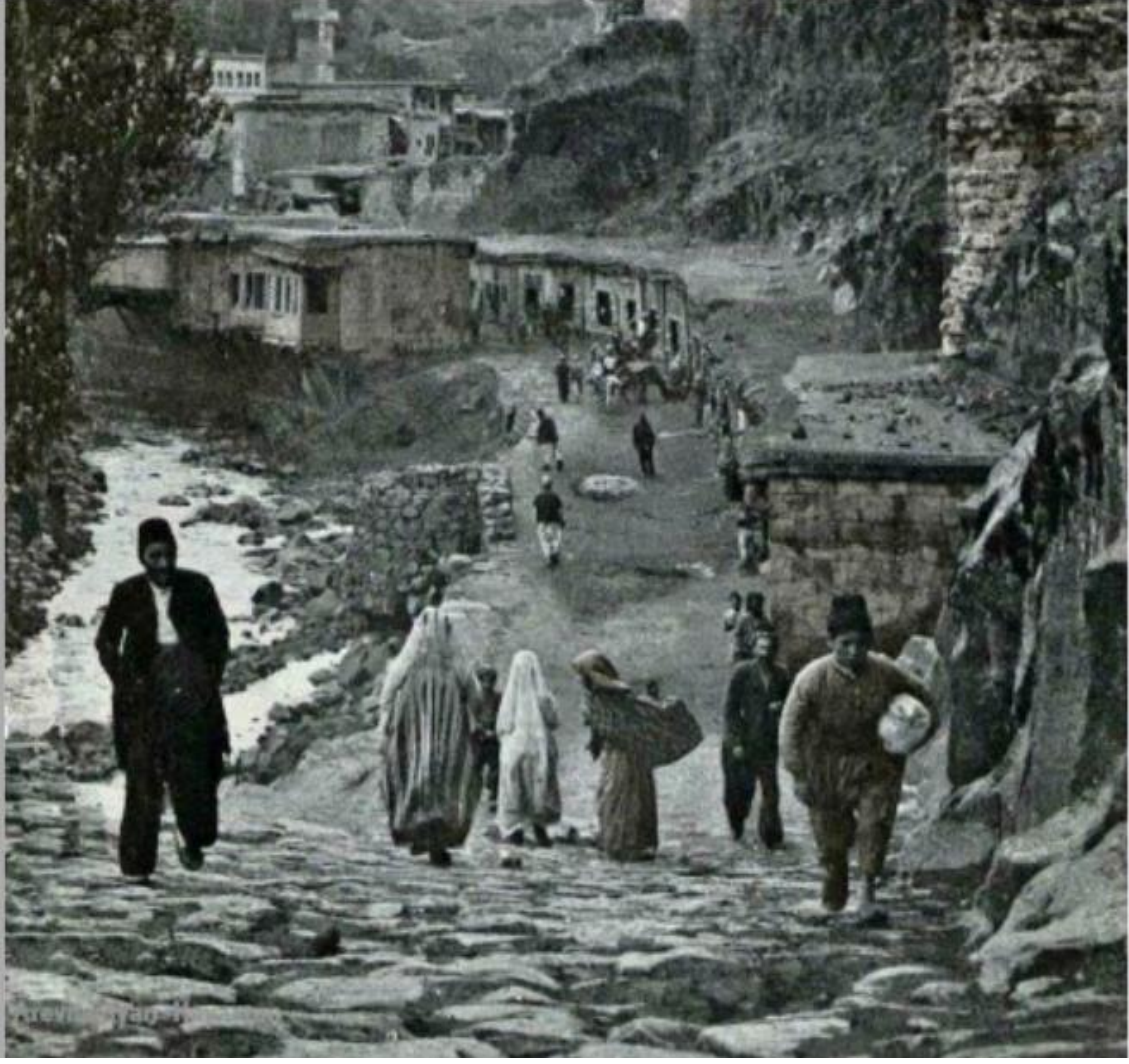
kitabeler bulunduğunu aktarmaktadır. Her ne kadar burada oturanlar kalenin tarihini Büyük İskender'e dayandırsalar da kalenin tarihi bilinmemektedir. Bir ihtimal Bitlis Emirlerinin önemli şahsiyetler olduğu Sarazenler zamanına ait olabilir. Bu arada bu kalenin eski bir Ermeni şehri olan Bageş'tir. Bu yüzden de kalenin konumu itibariyle o zamanlardan güçlendirilerek yapılmış olma ihtimali göz ardı edilmemelidir (Tozer, 1881: 307).

Seyyah Bitlis'te 3000 kadar hane olduğu bilgisini aktarmaktadır. Bunlardan 2000'i Kürtlere, 1000'i Ermenilere, 20'si Türklere ve 50'si de Süryanilere (Yakubilere) aittir. Ev sahibinin bunun 30.000 kişiye tekabül ettiğini belirtmiştir. Seyyah buradan yola çıkarak hane başına beklenenden fazla nüfus düştüğünü söylemektedir. Bununla beraber, evlerin bitişiğinde ayrı olarak var olan geniş ekleme yapılar da bu tahminini doğrulamaktadır (Tozer, 1881: 308).

Seyyah buradaki Kürt kızlarının, Çangeli manastırında gördüğü Ermeni kadınlarının taktıkları hızmanın aynısından hep taktıkları bilgisine yer vermiştir (Tozer, 1881: 311).

Seyyah Ramazan ayının Türkiye'de seyahat edecekler için kesinlikle elverişli bir zaman olmadığını söylemiştir. Bir şeye erken başlanmak istendiğinde, size eşlik edecekler geç gelir ve sayısız şeyin de ihmal edildiğini görürsünüz. Seyyah 29 Ağustos sabahı Bitlis'ten ayrılırken işte bunları yaşayarak bizzat şahit olmuştur. Yeni kiraladıkları atların nalları çakılmamıştı. Bunun için bir nalbantın gönderilmesi gerekliydi. Ancak geçen gecenin cümbüşünden dolayı herkes yarı uykulu bir haldeydi. Bunlardan ötürü saat 8'den önce yola çıkamamışlardır. Seyyah Bitlisliler hakkında edindiği izlenimleri şöyle aktarmaktadır:

“Yeni zaptiyemiz ve katırcılarımızın davranışları ile tamamen doğrulanmış oldu. Bunların hepsi Kürt'tü ve özellikle zaptiyemiz çok sert bir tipti. Şüphesiz bu onun hatası değildi. Zira içinde bulunduğu şartlar (doğa) onu böyle çok çirkin bir duruma sokmuştu. Saçı, buralarda alışılmamış keçe haline gelmiş ve havuç rengine bürünüştü. Üzerindeki yırtık pırtık ve yamalı üniforması için de onu suçlayamazdık ki elbisesi, üzerine giyilmiş olmaktan ziyade, sanki üstüne asılmış gibi duruyordu. Büyük olasılıkla, teşkilatının çoğu gibi maaş alamıyor ve yeni üniforma da temin edilemiyordu. Hal böyle olunca da reayadan sürekli haraç alarak kendi idarelerini sağlamak zorunda kalıyorlardı. Ancak yine de huysuzluğundan ve itaatsiz davranışlarından kesinlikle kendisi sorumluydu ki bu tavrı onu itici bir refakatçi yapmıştı.”
(Tozer, 1881: 315).

Şekil 4.8: 1889 sonbaharı, Bitlis (Zeydanlıoğlu, 2022)

Tozer ve beraberindekiler Van Gölü'nü ucundan da olsa görmek için çok hevesli olduklarını söylemiştir, fakat gölü görebilmek için biraz daha yolları vardı. Güzergâh üzerinde devam ederken gölün kuzey kıyısında hâkim olan Süphan Dağı'nın zirvesini, epey bir vakittir görmekteledir. Aynı zamanda da sağ uzağımsındaki belli bir mesafede bulunan başka sıra dağları gözlemlerken, aniden yol yokuş aşağı olmaya başlamıştır ve ışıldayan büyük bir genişlik belirmiştir. Sayısız koylar, birbirini takip eden burunlar ve yamaçların ince şekillenmiş ana hatlarıyla güzel bir manzara ile karşı karşıya kalmışlardır. Ancak, bu manzara yine de Van Gölü'nün büyüklüğü hakkında bir fikir vermemekteydi. Bu görünen kısım Göl'ün sadece batıdaki dar bir kolunu oluşturmaktaydı (Tozer, 1881: 354).

Yolculuğa devam ederlerken hemen ilerideki en iç koyun kıyısında Tatvan köyünün olduğunu görmüşlerdir. Ve onun yanında da iki tepeye dağılmış kayalık bir saha yer almaktaymış. Seyyah bu köye Bitlis'ten yokuş aşağı inerek 5 saatlik bir yolculuk sonrasında varmıştır. Seyyah Van Gölü'ne karşı olan hayranlığını bu şekilde dile getirmiştir:

“Uzun yıllardır aklımda olan ve bir şekilde yolculuğumuzun da nihai hedefi durumunda olan bu ünlü göle ulaşmış olmakla doğal bir heyecan duyduk. Manzarasının görkeminden bağımsız olarak, çok dikkate değer bir doğa olayıdır bu göl. Çünkü çevrelediği zeminin çoğunun volkanik doğası nedeniyle suyu sodalıdır ve çok sayıda akarsuyun katkılarını almasına rağmen, suyu tuzludur.” (Tozer, 1881: 357)

Ayrıyeten bu gölün görünürde bir çıkışı yoktur. Uzunluğu 90 mil, en geniş olduğu yer 30 mildir ve Cenevre Gölü'nün iki katı bir büyüklüğe sahiptir. Ayrıca deniz seviyesinden de 5000 feet yüksekliktedir. Civardaki ilgi çekici nesnelere de değinecek olursak; Erciyes ile Ağrı Dağları arasında en yüksek zirveye sahip olan ve heybetli duruşuyla sönmüş bir yanardağ olan Süphan Dağı vardır. Bununla birlikte eski zamanlardan kalma kalıntıları ile kuzey yönünde bulunan antik kent Ahlat ve tabii ki olağanüstü oluşumuyla, kayalara oyulmuş mahzenleriyle, eşsiz çiviyazısı kabartmalarına sahip, abartısız dünyanın harikalarından biri olan Van Kalesidir (Tozer, 1881: 360).

Tatvan köyü, dağın birkaç evden ibarettir. Ayrıca yakınındaki bir pınarın sularıyla sulanan bahçeler ve meyve ağaçlarının ortasında yer almaktadır. Asıl hedefleri olan Van'a ulaşmadan önce Süphan Dağı'na tırmanmak ve Ahlat'ı görmek olduğundan, şu anki konumları itibariyle güzergahları gölün kuzey kıyıları üzerinden devam edecektir (Tozer, 1881: 362).

Nemrut Dağı'nı sol yanlarına alarak, yola koyulmuşlardır. Gün batımına doğru, kıyısında Ahlat'ın yer aldığı gölün kuzeybatı körfezini görme imkanına kavuştuktan sonra hemen arkasında yüce heybetiyle Süphan Dağı da belirmekteydi. Havanın kararmasıyla o gece bir köyde konakladıktan sonra ertesi gün tekrardan Ahlat'a doğru yola çıkmışlardır. Seyyah Ahlata ulaştıklarında Ahlat şehrinin üç kısımdan oluştuğunu söylemektedir. Bahçeler, Harabe şehir ve Ahlat Kalesidir. Ahlat'ın kökeni bilinmemekle birlikte, erken dönemlerde önemli bir Ermeni şehri olarak var olduğunu görmekteyiz. Seyyah her yerde türbelerin ve eski kalıntıların mevcut olduğu bilgisine yer vermiştir. Yedi adet türbe bulunmakta idi. Her tarafta da çok sayıda kaya yerleşimi vardı; bunlardan birinin doğu yamacında Kara Kilise, diğerinin karşısında ise Taht-i Soliman ya da “Solomon'un (Süleyman) Tahtı” adı vardı.

Buradaki kaya odaları çoğu yönden Kapadokya'dakilere benziyor ve burada da hem yerleşimlerin duvarlarında hem de komşu kayalıkların yüzünde oyulmuş nişler vardır. Ancak bunlar çok daha kaba haldedir. Ayrıca odalar da tek bir odadan diğerine açılmıyor (Tozer, 1881: 363).

Tozer, Ahlat'ı ziyaretinden sonra Ağrı'ya ulaşmıştır. Türkçe adı Ağrı Dağ veya Acılı Dağ iken Ermeniler tarafından Massis olarak bilinmektedir. Bize en tanıdık gelen ise Ararat ismidir. Ararat ismi 'verimli ova' anlamına geliyordu ve Aras Nehri'nin orta yolu, yani dağın kuzey yamacındaki bölge civarındaki zeminde bulunuyordu. Ermeni ulusunun ilkel efsanelerinde yer alan daha sonraki Yunan mitolojisinde çok sık görülen aynı şey olmuştur. Yani coğrafi özellikler ırkın soy kütüğüne işlenmiştir. Bunlara göre Hayh; Ermeni ulusu Armenak'ın babasıydı ve Armenak'ın torunu ise Amasiaj ve Arast'tı. Dünyadaki cüret taşı olan Ağrı Dağı üç büyük imparatorluğun buluşma noktasıdır. Büyük Ağrı'nın kuzey yamaçları Rusya'nın, güneyi ise Türkiye'nin bir parçasını oluştururken, Küçük Ağrı'nın bir kısmı İran'a aittir (Tozer, 1881: 382).

Seyyah Ağrı'daki mimari özellikler hakkındaki gözlemlerini kitabında yer vermiştir:

“Binalar Rus Ermenistan'ındaki Ani'deki binalara pek çok benzerlik göstermektedir ve bundan on birinci veya on ikinci yüzyıla ait oldukları sonucuna varabiliriz. Ancak Diyardin yakınlarındaki Utch Kilise veya Muş yakınlarındaki Surp Garabed manastırı gibi bu ülkede fark ettiğimiz diğer dikkate değer kiliselerle çok az ortak özelliğe sahiptirler. Gerçekten de hem Pers hem de Bizans sanatının etkisi onlarda görülebilse de Ermeni mimarisinin üsluplarında birbirini izleyen herhangi bir gelişmenin izini sürmek neredeyse imkânsız görünüyor.”

Bu yapıların biçimleriyle ilgili olarak, Bay Fergusson 'Mimarlık Tarihi'nde şunları söylüyor: *“Ermeni kiliseleri sınıflandırmaya meydan okuyor; bazıları kare veya uzunluğun genişliğine göre akla gelebilecek her oranda dikdörtgenler, bazıları sekizgenler veya altıgenler ve bazıları en tarif edilemez düzensizliklerden oluşmaktadır.”* (Tozer, 1881: 429)

Seyyah Erzurum'a geldiğinde akşam Binbaşı Trotter ile yemek yemiştir. Ondan, o zamandan beri acı bir şekilde fark edilen, önümüzdeki kış aylarında Ermenistan'da endişe verici bir kıtlık ihtimalini ilk kez duyduk. Görünüşe göre bu ülkedeki hasat, Küçük Asya'da bulduğumuz gibi bol olmak yerine, yağmur eksikliği nedeniyle neredeyse tamamen başarısız olmuştu. Köylüler, ektiklerinden çok daha az tahıl depolamışlardı ve sonuç olarak un, bir yıl öncesine göre altı kat daha pahalıydı; o zamanlar 2 kuruşa mal olan ölçü şu anda 15 kuruşa

satın alınmıyordu. Yine de ondalıklar, vergiler ve hükümet harçları daha uygun mevsimlerdekiyle aynı kaldı. Geriye kalan küçük mısır arzı tükendiğinde, açlığın kaçınılmaz sonuç olacağı açıktı. Bütün bunlardan öğrenebildiğimiz kadarıyla bu mahalledeki Ermenilerin normal durumu çok kötüydü; Küçük Asya'da olduğu gibi açıkça ilan edilmiş bir hoşnutsuzluk olmamasına rağmen, Türkler arasında fazla bir sadakat de görünmüyordu. Seyyah Rus sınırının yakınlığı nedeniyle, bu bölgedeki Ermeniler arasında Rus etkisinin baskın olduğunu bulmayı ummuştur ama durum böyle değildi, çünkü işgal sırasında askerlerinin taşkınlığı ve zaafı nedeniyle Ermeni milleti Erzurum'da pek iyi durumda değildi (Tozer, 1881: 415). Seyyah kitabında Ermeniler ile ilgili aldığı notları bu şekilde yer vermiştir:

“1879 yazında, esas olarak bu ülkelerle ilgili konsolosluk raporlarından oluşan 'Küçük Asya ve Suriye'deki Nüfusun Durumuna İlişkin Yazışmalar' başlıklı bir Mavi Kitap (Türkiye, No. 10) yayınlandı. Bu Binbaşı Trotter, Lord Salisbury'ye Kürtler tarafından Ermenilere yapılan kötü muameleye atıfta bulunarak şöyle yazar (s. 15): 'Beylerin yapabileceği ve genel olarak yaptıkları bin bir tarzın ayrıntılarına girmek yararsızdır, köylerinin riyallerini ezmek hem para hem de ürün olarak birçok türden ağır ve yasadışı zorla çalıştırma, aşağılayıcı bir dil, çoğu zaman erkeklere darbeler ve çoğu zaman kadınlara yönelik namus ihlali ile hukukun olmadığı, feodal reislerin hem sevmedikleri hem de hor gördükleri bir insan ırkı üzerinde neredeyse mutlak bir güce sahip oldukları bir ülkede, tabii ırkın durumunun gerçekten içler acısı olduğu kolayca anlaşılabilir.”(Tozer, 1881: 417).

Seyyah amacının, sonuçlar çıkarmaktan çok gerçekleri belirtmek olduğunu söylemiştir. Ama belki de Ermenistan ile ilgili olarak, bu duruma nasıl bir çare bulunabileceğini bir an için düşünmek yersiz olmayabilir. Şu anda bu ülkenin bağımsız bir devlet oluşturup oluşturamayacağını düşünmek pek gerekli değil. Ermenilerin nüfusun mutlak çoğunluğunu oluşturmadıkları gerekçesiyle buna ilk bakışta bir itiraz var ancak buna büyük bir ağırlık verilmesine gerek yoktur. Çünkü onlar orijinal sakinlerdir ve dünyada var olan ilerleme için neredeyse tüm zekâ ve kapasiteye sahiptirler. Şehirde sayılarının azalmasına neden olan ve göçe sebebiyet veren kötü hükümdür. Bunun yanında göçebe Kürtler, sorunun tespitinde pek dikkate alınması gereken bir unsur değildir. Ancak şehirde yaşayanların görüşü Ermeniler tarafından eleştirilmesinden yana değildi (Tozer, 1881: 418).

18 Eylül'de yolculuklarının son aşamasına başlamışlardır ve Erzurum'dan ayrılarak Bayburt'a doğru yola koyulmuşlardır. Şimdi batı Fırat'a doğru yaklaşmaya başlamışlardır.

Sazlı dolambaçlı akıntısı, üst rotasını ilk gördükleri noktada Murad'inkinden biraz daha genişti. Fırat'ın kaynağı Erzurum'un kuzeyindeki dağların arasında ve o şehirden yaklaşık altı saat uzaklıkta bulunuyor. Böylece yolculuklarının bir amacı olan Ermenistan'da yükselen dört büyük nehrin ana sularını ziyaret etmişler (Tozer, 1881: 420). Seyyah notlarında “Ağrı ve Erzurum arasındaki çorak, tekdüze seviyeler boyunca harap olmuş ve çamur yığınlarını andıran köyler arasında ve daha sonra Ermenistan'ı kıyından ayıran soğuk kasvetli dağların üzerinden geçen sıradan bir gezgin bile seyahat edebilirdi.” sözlerine yer vermiştir (Tozer, 1881: 431). Tozer bu sözleriyle daha sonradan seyahate çıkabilecek gezginler için bu kadar zorluğa rağmen yine de seyahatin yapılabileceğini söylemiştir.

4.2.4 Henry Fennis Blossse LYNCH'E Göre Ermeniler

H.F.B. Lynch'in *Armenia Travels and Studies* adlı eserinde Ermenilere değinmek üzere ele alınacaktır. Lynch ilk olarak Ermeni yerleşimlerinden söz ederek seyahatnamesini oluşturmaya başlamıştır. Devamında şöyle devam edilmiştir: Seyyah kitabın ilk bölümünde Ağrı dağının yamaçlarındaki Alashkert (Eleşkirt-Ağrı) ovasından söz etmiştir. Bu ovadan söz ettikten sonra Ermeni yerleşiminin hemen altında, düz zeminin kenarına ulaştığını belirtmiştir. Burada birkaç köy gördüğünü ve bu bölgelerin vahşi olduğunu söylemiştir. Toprağının geri kazandırılmadığını da bu bilgilere eklemiştir (Lynch, 1901: 3).

Seyyah seyahatnamesinde; Kürtlerin, Ermenilerin ve Müslümanların eşit sayıda yaşadığı Mangasar köyünü yağmaladığından söz etmektedir. Yazar Van bölgesinin resmi istatistiklere göre, çarşıda en az 58 köy bulunmakta ve 5377 Müslüman ve 1902 Ermeni nüfusuna sahip olduğunu söylemektedir. Dükkanlar hariç, evler genel olarak normal köy evlerinden biraz daha iyi olduğunu ve bu evlerin yarısının toprağın altına gömülü olduğunu söylemiştir. Ermeniler Avrupa'nın çok sayıda malını Doğu pazarlarında dağıtmak üzere taşıyorlardı. Bu mallar Trabzon, Erzurum ve Bayezid üzerinden Tebriz şehrine kadar giderdi (Lynch, 1901: 9).

Seyyah Ağrı Dağı'ndan gelen kışlanın hemen altından geçerek bataklığın kıyısına ana su kütesinin sol kıyısında duran küçük bir Ermeni köyüne doğru geldiğinden söz eder. Buraya Küp Keran (Aşağı küpkıran) denilir. Bu yerleşimin hemen altında her iki kıyı da yaşayan yaban kuşlarının müzesi olduğunu söyler. Buradan sonra Küp Keran'ın yaklaşık bir buçuk mil aşağısında nehir, güzel bir kıvrımı tarif eder ve tepelerin geniş geçidine girer. Kilich Gedik bariyerinin dibinde yükselen zeminle güneye doğru itilir; ancak bu aralığın daha yüksek ana hatları ve doğudaki karlı Ala Dağı'ninkiler, kıyılarından birkaç mil uzaktadır.

Çimenli tepelere doğru akar, aralarında Dombat adında bir köye kadar gözün takip ettiği gümüş ipliği kaybedersiniz (Lynch, 1901: 10).

Taylor bize Ermenilerin Çaldır'da yaşadıklarını sonradan Rus hükümetine göç ettiklerini ve padişahın Ermenileri tekrardan Çaldır eyaletine yerleştirdiklerini aktarmıştır.

Seyyah yolculuğu sırasında akşam konaklayabilmek için Sipkanlı'da kalmışlardır. Konakladıkları yerde akşam yemeğinden sonra kalacakları daireye geçmişlerdir. Seyyah orada kırk kiracı arasından altısının Ermeniler olduğunu görünce şaşırmıştır.

“Bu zavallı insanların, düşmanlarının çenesinde, sadece var olmalarına izin veren ve artık var olmamalarına izin veren durumu hayal edin! “Çok uzakta olan Türk yetkililer, arzuları olsa bile, onlara yardım etmek için oldukça güçsüz olduklarını söylemiştir. Zavallı bir ahır adamı bize kaderlerinin, “çaresiz olduğunu ve bazı yurттаşlarının Rusya'ya kaçmaya çalıştıklarını “söylediğini bize aktarır (Lynch, 1901: 18).

Seyyah yüz kadar kulübesi ve çok sayıda kurutulmuş gübre yığını olan sefil bir Kürt köyünden daha iyi bir şey bulamadığını ve vardıkları yerin Süphan'a doğru dönen tepe silsilesinin eteklerinde yer aldığını konum olarak ovaya ve karşı yanardağa baktığını aktarır. Bu evlerin otuzu Ermeni aileler tarafından işgal edilmiştir. Ermeni masonlar buralardaki yapıların inşasıyla meşguldüler. Burada okul gibi eğitim hizmeti verecek inşa işleriyle uğraşıyorlardı. Bunların ödeneklerini ise Osmanlı hükümeti sağlıyordu. Bu okul, Osmanlı'nın hakimiyetini göstermesi açısından güzel bir örnektir (Lynch, 1901: 21).

Seyyaha göre Ermeni yaylaları kuzeydeki bazı ilçeler hariç, büyük gölün kıyısında ikamet eden yöneticilere bağlıydı ve fetihleri kaydeden yazıtları, Urmiye Gölü'nün güneyindeki eyalet kadar doğuda ve Malatya yakınlarındaki Fırat'ın batısında bulunur (Lynch, 1901: 61).

Van şehrinin en gözde yerleri dağlık dağların girintileri değil, tipik olarak Van kayası ve Armavir höyüğü tarafından somutlaştırıldığı gibi, geniş bir düzlük ve verimli topraklardan gelen küçük bir üstünlüktür. Burası Ermeni sanatının baş yapıtlarındandır.

Asur İmparatorluğu'nun sonunda sahneye yeni uluslar çıkmıştı. İskitya'nın vahşi kabileleri tarafından yakından takip edilen Kimmer göçebelere, Kafkasya'nın kuzeyindeki ülkelerden güneye doğru nüfuz etmiş ve yerleşik topraklar üzerinde dolaşmışlardı. Eski krallıklar paramparça oldu. İşte tam da bu dönemde Ermenilerden söz edilmiştir. Kayıtlara göre

Ermeniler Avrupa'dan Küçük Asya'ya boğazları geçen Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlardaki evlerden gelen Hint-Avrupa halklarının kayda değer bir göçünün bir kolu olarak gelmişlerdir. Ermeniler İskitlerin tahribatının yarattığı boşluğu doldurmuş ve eski Haldi hanedanının tebaasının yerini almışlardır. Herodot'a göre Ermeniler, Kilikya mahallesinde Akdeniz'e doğru uzanır ve bu taraftaki sınırları Fırat'tır (Lynch, 1901: 66).

Ermeni halkı Van şehrinde ve çevresinde sayısal olarak büyük bir üstünlük içindedir. Burada 2500 yıl boyunca üzerlerinde yaşamaya devam ettiler. Ermeniler Van ilçesinin ve bahçelerinin nüfusunun üçte ikisini oluşturuyorlardı. Bu rakam zamanla yaşanan Ermeni olayları sebebiyle azalmıştır. Seyyah eserinde 19. yüzyılda Van'da yaşayan Ermenilerin sayılarının giderek arttığını belirtmiştir. Bu oran Müslümanların sayısı ile eşit orandadır.

Seyyah Konsolos Brant, toprağı sömüren 1838 yılında Van'da en az 7000 aile bulunduğunu, bunların sadece 2000'inin Ermenilere ayrıldığını söyler. Van kasabasında 30.000 kişinin yaşadığına inanılıyordu; fakat Müslümanlar Ermenilerin sadece 10.000 ila 20.000'ini oluşturuyordu (Lynch, 1901: 68).

Şekil 4.9: Bir Ermeni tüccarının Van'daki evi (Lynch, 1901)

Diğer bir seyyah Konsül Taylor, (1868) "Van ve mahallesinin" sakinlerini, 17.000'in Müslüman ve 42.000'in Hıristiyan olduğunu söylemiştir. Van şehri Kürt dağlarının eşliğinde, Kürt reislerinin ölümsüz kalelerine yakın bir konumdadır. Bu bölgelerde Osmanlı egemenliği varlığını hissettirmeye başladığı sırada Ermeni hareketi kendini hissettirdi (Lynch, 1901: 70). Van'daki ticaret ve sanayi konusu ile ilgili ise şehir arter üzerinde yer almaktadır. Ruslarla herhangi bir ticaret yapılmamaktadır. Van'daki ticaret Ermeni nüfusunda, daha iyi koşullardaydı. Yurt dışından ithalat yapılmaktadır. Mallar kervanlarla silahlı adamlar eşliğinde Kotur kasabası üzerinden yürütülürdü. Güneyde Van toprakları, Mezopotamya'nın ovalarından neredeyse geçilmez dağlarla ayrılmıştır. Ancak bazı pamuklu mallar Akdeniz Halep ve Diyarbakır'dan Bitlis'in geçişi ve gölün güney kıyısı boyunca yükseliyor. Bunların büyük bir kısmı Erzurum'dan geçen Trabzon limanından türetilmiştir. Van'da tekstil üretimi el sanatları gibi yerli sanayiler ülkenin maddi durumu sebebiyle belirli sınırlar içinde yapılmıştır. Ermeni erkeklerinin belirli yetkinliğe ulaşabilmeleri için Konstantinopolis'e gitmelerine yönelik bir adet vardı. Ermeni kadınları ise eşleri yanlarında olmasa bile sadakatsizlik yapmazlardı. Ancak Kürtler tarafından kaçırılan Ermeni kadınları ile ilgili iftiralar bulunmaktaydı. Ermeni toplumuna ait tek istikrarlı kurum kilisedir. Burada karşılıklı hoşgörü, alçakgönüllülük ve sevgi gibi ilkeler vardır. Ermeniler kilisede aydınlanmanın bir gereği olarak reforma ihtiyaç duymuşlardır (Lynch, 1901: 75). Ermenilerin Van'daki yaşam şartları sağlık eğitim ekonomi gibi birçok alanda iyileştirilmiştir. Hastalar ihtiyaç duydukları tedaviyi görürlerdi. Eğitim konusundaki ihtiyaç da okullar açılarak karşılanırdı. Ayrıca ihtiyaç sahipleri için çok sayıda yetimhane kurulmuştu. Burada Ermeni din adamlarına da çeşitli olanaklar sağlanmıştı. Ermeniler kiliselerde vaaz vermek için davet edilmiştir. Buna karşılık okullardaki öğrencilerin dinleriyle ilgili hiçbir müdahalede bulunmayacaklarının güvencesini vermişlerdir (Lynch, 1901: 77).

Seyyah bu tarz okulların iki adet olduğunu belirtmiştir. Bu okullarda 110 erkek ve 115 kız öğrenci bulunduğunu söylemiştir. Bu okullara küçük bir yıllık ücret ödenirdi. Öğrenciler yedi yaşında okula gelip on altı yaşına kadar burada kalırlardı. Yani bu okullar ilkokul, orta ve lise sınıflarından oluşmaktaydı. Okuldaki derslerin içeriği ise yabancı diller arasında İngilizce ve Fransızca, matematik alanında cebir ve geometri ve doğa bilimleri alanında fizik ve fizyolojiden oluşmaktadır. Tarih bazı dezavantajlar altında öğretilirdi. Bu Ermeni din adamları misyonerlerle iyi geçinirlerdi. Ermeni din adamları kitap olarak klasik İncil'i tercih ediyorlar. Misyonerlerin girişimi, çevre bölgenin girintilerinde yaşayan ve ana dillerini

unutmuş olan Ermenilere dağıttıkları Kürtçe dilinde bir Ahit de üretti. Seyyah bu okullarla ilgili gözlemlerini şu şekilde aktarmıştır:

“Van'da kaldığımız süre boyunca her okulu ziyaret ettim hem şehirde hem de bahçe kasabasında. Gezgin, aralarında kaldığı topluluğun kazanımlarını ölçmeye daha iyi ve daha emin bir şekilde mümkün değildir. Ermenilerin en az on bir kurumu vardır, her biri hem ilk hem de orta öğretimi dağıtır ve toplamda yaklaşık 800'ü kız olmak üzere 2180 kadar öğrenciyi sayar. Çoğunluk, yani altı, tamamen dini vakıflardır, yani kiliselere bağlıdır ve büyük ölçüde Kilise fonları tarafından desteklenirler. Ancak dördü özel şahıslara aittir ve onlar tarafından yönetilir ve onlara daha zengin ebeveynlerin çocuklarını çeker.” (Lynch, 1901: 78).

Bu dini okullar bağlı oldukları birkaç kiliseye bitişik binalarda yer almaktadır. Ancak kilise ile aynı adı taşımaları gerekmez. Ermeniler arasında, eğitim giderlerine yönelik gelirleri üzerinden hükümete yüzde iki vergi ödüyorlardı. Ermeniler ödedikleri bu verginin gerekli yerlere harcanmadığı düşüncesiyle iadesini istiyorlardı. Seyyah Van'da eskiden öğretmen olabilmek için öğretmen yetiştiren bir kurumun olduğunu fakat siyasi nedenlerle hükümet tarafından kapatıldığını söylemektedir. Ders kitapları ise Mikhitarist matbaasından temin edilmektedir. Seyyah Ermeni okullarına karşı siyasi bir baskı olarak değil, sosyal ve eğitimsel gerekçelerle eğitim verilirse başarılı olunacağını söylemiştir. Buna ek olarak Ermeni öğrencilerin kıyafetleriyle ilgili şekilsiz bir şapka takarlardı şeklinde bir betimleme yapmıştır (Lynch, 1901: 80).

Bitlis, Dicle Nehri'nin kollarından biri olan Bitlis Çayı'nın Botan Suyu'na karışan Güneydoğu Toroslar arasında açtığı dar ve derin bir vadide, deniz seviyesinin 1400-1450 metre üzerinde kurulmuştur (Kuş, 2019: 301). Seyyah seyahatnamesinde Bitlis'in coğrafi ve fiziki yapısı, iklimi ve sosyo-kültürel yapısını aktarmıştır. Bunu yaparken çalışmamız gereği Ermenilerle ilgili kısım burada aktarılacaktır. Bitlis'in coğrafi yapısıyla ilgili seyyah ilk olarak kenti, dağ zincirinin eşliğinde ve dağlık bir arazinin hemen başında, yüksek Ermeni platosunun Kürdistan'ın içlerine doğru uzanan ve Toros ana dağ silsilesi ile Van Gölü'nün batısındaki volkanik platonun kesişme noktasının çok da uzak olmayan güney kısmında yer alan hoş bir yer olduğu bilgisini vermiştir (Lynch, 1901: 143). Seyyah Bitlis coğrafyasında karşılaştığı bir manzarayı şu şekilde betimlemiştir:

“Bulutlar artık kuştüyü yataklarında sessizlik içinde süzülmekten ziyade tüm gökyüzünde dağların zirvesine dokunarak geziniyorlar. Nehirler, derin vadilerden adeta ıslık çalarak akmaktadır ve düzlüklerden geçerek yavaş akan suların tersine köpüklü ve beyaz renktedir. Dere ve nehirlerin kenarları söğüt ağaçları ve kavak ağaçları ile kaplı iken, aralarından ceviz ve karaağaçların gözüktüğü orman ağaçları ise, daha derin toprağı olan bir vahanın üzerinde serpilmiştir. Hatta Kürt çobanlar bile nem ve gölge sağlayan bu bitki örtüsüne zarar verememişlerdir.” (Lynch, 1901: 145).

Seyyah ayrıca bölgenin iklimine ilişkin de bazı bilgiler verir. Bölgenin su kaynakları bakımında zengin ve ağaçların sağladığı gölge nedeniyle yerleşime uygun bir yer olduğunu aktarır. Fakat bu avantajın yaz aylarında kendini belirgin bir şekilde hissettiren sıcak hava ve kışın yoğun yağın kar ile dengelendiğini belirtir. Örneğin, Bitlis’in deniz seviyesinden 5200 fit yukarıda olması nedeniyle kar kış ayları boyunca yerden kalkmazken, şehrin güney kısmı güneşin yakıcı etkisinin önünde bir bariyer teşkil eder. Bitlis vilayetinin iklim şartlarına bakıldığında, nem oranı oldukça yüksektir. Genel olarak iklim çok sağlıklı değildir. Ancak nem oranının yüksek olmasına bağlı olarak romatizmal hastalıklar yaygındır. Seyyahın sözünü ettiği kadarıyla kentin iklimi serttir ve kar yağışı Kasım ayından başlayarak mayıs ayına kadar devam eder. Bitlis’te neredeyse iki mevsim yaşanır, kış mevsimi eksi 10 santigrat dereceyi bulurken, yaz mevsiminin ortalaması 32 santigrat derecedir. Dolayısıyla kışların soğuk ve sert, yazların ise sıcak ve kurak geçtiği karasal bir iklim görülmektedir. Ayrıca Bitlis, Van Gölü civarındaki yerlerle Mezopotamya düzlükleri arasındaki doğal geçişi sağlayan bir konumu sahiptir (Kuş, 2019: 306). Lynch kentin fiziki yapısı ile ilgili kabaca topografyasını gösteren bir harita çizer. Seyyah eserine koyduğu bu görsel materyal üzerinden kentin fiziki yapısını oluşturan kimi önemli yapılara, meydanlara, sokaklara ve mahallelere dair bazı bilgiler aktarır. Lynch, burada bulunan bir kaleden bahseder. Bu kalenin vadilerin birleştiği noktada yer aldığını ve tarihi çok eskilere uzandığını söyler (Lynch, 1901: 147).

Lynch, kentin adının nereden geldiğine dair herhangi bir bilgi olmadığını söyler. Fakat St. Martin’e atıf yaparak şehrin ilk adının “Baghesh” (Bağış) olduğunu ve Ermeni kralı Beznuni’ye tabi bir yer olduğunu belirtir (Kuş, 2019: 309). Seyyah ayrıca Bitlis evleri ile ilgili evlerin Asya’nın bu kesiminde bulunan evlerden yapım tekniği bakımından en güzeli olduğunu ve evlerin kalın duvarlarının, aşırı sıcaklara karşı oldukça dayanıklı olduğunu söylemiştir. Lynch evlerin inşası ile ilgili ise şunları söylemiştir:

“Burada evler, bir deprem esansında meydana gelen şok sarsıntıyı dengelemek için bir kat yahut iki kalın kirişle desteklenen taş bloklardan oluşmaktadır. Duvarlar çifttir ve taş hem yapının iç kısmına hem de bahçeye yahut sokağa bakacak şekilde konulur. Bir kat çamur ve moloz taş iki duvarın arasına yerleştirilir. Aynı zamanda iklimin etkisiyle yumuşak gri bir renge dönüşen sarı lavdan oluşan çok az miktarda harç da taş blokları birleştirmek için kullanılır. Bölgedeki vadiler bu lav bakımından oldukça zengindir ve bu lav muhtemelen kentin kuzeyindeki volkanik platodan gelmektedir. Yine şehrin 3 mil uzağındaki batı vadisinde bulunan beyaz mermer ocağı ise, süslemeler için dekoratif malzeme sunmaktadır. Avrupa’dan getirtilen pencere camı bölgede yaygın olarak kullanılmaktadır. Ayrıca evlerin İngiltere’nin batı kısmındaki kırık yerlerdeki evlere benzer şekilde taş bacaları vardır. Bitlis’te evlerde ısınma genellikle mangallarla sağlanır ve Avrupa sobaları yok denecek kadar az kullanılmaktadır.” (Kuş, 2019: 148).

Lynch’in bilgilerine göre Bitlis evleri, yığma yapım tekniği kullanılarak yapılmıştır. Ana yapım malzemesi yöreye özgü olan küfeki taşı olarak adlandırılan “tüf” taşıdır. Dış taraftan ince kesme taş ve içerisinde moloz taş doldurularak örülen duvarların kalınlıkları dış duvar ve taşıyıcı iç duvarlarda 80-100 cm arasında, iç bölme duvarların kalınlığı 15-30 cm arasında değişmektedir. Duvarlar dış taraftan sıvasız iken iç taraftan (yani odaların duvarı) sıvalıdır. Lynch’in bahsettiği bir başka yapıt ise Meydan camisidir. Bu camide bir odada, 20 çocuğa dini eğitimi verildiğini söylemiştir. Bu cami Gök Meydan adlı mahallededir. Üzerinde yer alan kitabede 1801 yılında yapıldığı yazmaktadır. Bunlara ek olarak taşla döşeli olan bir yoldan ana vadiye doğru inerken de Dört Sandık adında bir cami ve “Karmirak” adında bir Ermeni kilisesinin olduğunu söylemiştir. Bu kilisenin Bitlis’teki bir piskopos tarafından yönetildiğini de bu bilgilere eklemiştir. Bu yapı, küçük bir kubbesi, içinde iki sıra halinde üç tane taş sütunu olan ve dört taş duvardan oluşan gösterişten uzak bir binadır (Kuş, 2019: 312).

Lynch Kızıl Mecid meydanında Süryanilere ait olan bir kiliseden de bahseder. Bu kilisenin dışının kireçle boyanmış sade bir yapısı olduğunu söyler. Kilisede dini hizmetin Süryanice olarak verildiğini ve bir sıranın üzerinde Süryanice bir İncil bulunduğunu söyler. Fakat kiliseye devam eden cemaat Süryanice bilmemekte, sadece Ermenice ve Türkçe bilmektedir. Dolayısıyla onlara ana dillerinde Ermenice İncil dağıtılmıştır (Lynch, 1901: 152).

Lynch Bitlis’te ilerleyen zamanlarda Ermeni çocukların eğitim alabileceği bir okulun açıldığı bilgisini verir. Bu okulun lise, ortaokul ve ilkokul olmak üzere üç kademedede eğitim

verdiğini söyler. Lynch kenti ziyaret ettiği dönemde okulun ilkokul kısmında 20, ortaokul kısmında 50 ve lise kısmında da yaklaşık olarak 60 kadar öğrencinin olduğunu da söyler. Misyonerlerin yanı sıra okuldaki öğretmen sayısı dördür. Başöğretmen Harput'taki Amerikan kolejinden mezun olmuştur. Buna ek olarak bazılarının yatılı olduğu 80 kadar kız da okulda eğitim görmektedir. Bunların çoğunluğunu Bitlis'te ikamet edenler oluşturmaktadır. Zira aileler kızlarının sokaklarda dolaşmalarını istemediklerinden yatılı olmalarını tercih etmektedirler (Lynch, 1901: 154).

Lynch seyahatnamesinde "Astvatsatsin" adında bir Ermeni manastırının olduğunu da söylemiştir. Yazarın verdiği bilgiye göre bu manastırın yapıları kötü durumdadır. Seyyah bu yapıların dış tarafındaki dört sade duvarı ve yarım kubbe kısmında herhangi bir çıkıntısı olmayan özelliği ile çok iyi inşa edilmiş olduğunu ve taştan yapılar olduğunu söyler (Kuş, 2019: 311). Seyyah Bitlis'te çok fazla sayıda kilisenin varlığından bahseder. H. 1310 (1892) yılına ait Bitlis Vilayet Salnamesinde, vilayetin genelinde Gayrimüslimlere ait 186 kilise ve manastır olduğu bilgisi yer almaktadır. Aynı salnamede Bitlis kazasında 33 kilisenin olduğu söylenmektedir. Ancak adı geçen salnamede, bu kilise ve manastırların kentte yaşayan hangi dini gruba ait olduğuna dair herhangi bir bilgi yoktur. Fakat kentin nüfusu ile verilen bilgiler dikkate alındığında gerek vilayetin genelinde gerekse Bitlis kazasında Ermenilerin dışındaki gayrimüslim nüfusun az olduğu görülmektedir. Dolayısıyla söz konusu salnamede sayıları verilen ibadethanelerin sadece birkaç tanesinin diğer Hristiyan gruplara ait (Lynch'in yukarıda Yakubilere ait olduğunu söylediği kilise gibi) ve diğer geriye kalanların ise Ermenilere ait olduğu söylenebilir (Ertaş K. , 2017: 225).

Lynch'in seyahatnamesinde bahsettiği bir başka konu ise Bitlis'in sosyal yapısıdır. Seyyah Bitlis'in Nüfusu ile ilgili bilgileri 19. yüzyılın başlarından itibaren kendisinden önce bölgeye gelen seyyahların vermiş oldukları sayısal verilere dayanarak aktarır. Lynch'e göre 19. yüzyılda Bitlis nüfusu artış kaydetmiş gibi gözükmemektedir. Lynch 1813-1814 yılları arasında Osmanlı topraklarını ziyaret eden İngiliz asıllı asker Kinner'in, kentin nüfusunun 12.000 olarak verdiğini söyler. Bu toplam nüfusun yaklaşık olarak yarısını Müslümanların diğer kalanını ise Ermenilerin oluşturduğu da bilgileri arasında verir (Kuş, 2019: 319). Bir diğer seyyah olan James Brant ise kentin nüfusunu 15.000 ila 18.000 kişi olarak verdiğini ve 50 kadar Yakubi mezhebine mensup Hristiyan nüfusun yanı sıra, bu toplam nüfusun üçte ikisini Müslümanların, üçte birini de Ermenilerin oluşturduğunu söyler (Brant, 1840: 380).

Lynch seyahatnamesinde 1862-1863 yıllarında bölgeye dair detaylı gezilere çıkan J. G. Taylor'ın kentin nüfusu ile ilgili görüşünü şu şekilde aktarır. Nüfusun 4.000 hane (20.000 kişi) olduğunu ve bunun 1500 hanesini (7.500 kişi) Ermenilerin oluşturduğunu söyler. Seyyah kendisinin kentte bulunduğu 19. yüzyılın sonu için nüfusunu ise, yaklaşık olarak 30.000 kişi olarak verir. Bu toplam nüfusunu 10.000'ni Ermeniler, 300 kadarını Süryaniler yahut Yakubiler, geri kalanını da Müslüman Kürtlerin oluşturduğu bilgisini verir. Buna ek olarak, Bitlis kasaba ve kazası için verilen resmi sayısal verilerin Tatvan ve Muş ovasını da içine alarak 44.000 kişinin üstünde olduğunu ve bunun yaklaşık 15. 500'nü de Ermenilerin oluşturduğunu belirtir. Ancak Lynch kadın nüfusu erkek nüfusu ile eşitlemek için, bu sayısal veriye %15 kadar bir ekleme yapılması gerektiğini vurgular. Seyyah ayrıca eserinin dipnotunda kent nüfusunu etnik ve mezhepsel bileşenlere ayırarak bilgi verir. Ona göre, bu toplam nüfusun 27.673'nü Müslümanlar, 15.317'sini Gregoryen Ermeniler, 130'nu Ermeni Katolikler, 647'ni Protestan Ermeniler ve 342'sini de Süryaniler oluşturmaktadır (Lynch, 1901: 151).

Lynch Bitlis'te yaşayan Ermeni Katoliklerle ilgili sayılarının az olduğunu söylemiştir. Katolik Ermeni aile sayısı, üç yahut dört tanesi 1685'te mezheplerini değiştirenler olmak üzere 15'i geçmemektedir. Geriye kalanlar son yıllarda mezheplerini değiştirerek Katolik olmuşlardır. Seyyah, 1838 yılında şehirde yaşayan Katolik Ermenilerin 15 haneden fazla olmadığını ve papazlarının Gregoryan Ermeniler tarafından hapsedildiğini söyler. Lynch 1880'lere geldiğinde Katolik Ermenilerin Bitlis'te yaşayan en ihmal edilmiş ve dağılmış cemaat olduğunu ve birtakım nedenlere bağlı olarak, kentte yaşayan Katolik Ermenilerin sayısının 30 haneden (150 kişi) 9 haneye (45 kişi) kadar düştüğünü belirtir (Kuş, 2019: 321). Yazar Karpat ise devletin resmi nüfus verilerine göre, 1894 yılı için Bitlis vilayetinde Katolik Ermeni nüfusunu 4.948 olarak verir. Karpat, devletin resmi nüfus verilerine göre, 1894 yılı için Bitlis vilayetinde Katolik Ermeni nüfusunu 4.948 olarak verir. 1896 yılı nüfus verilerine bakıldığında ise Katolik Ermenilerin nüfusu kadınlar 2.913, erkekler 3.123 olmak üzere toplam 6.036 olarak verilmektedir. 1894 ve 1896 yılına ait nüfus verileri karşılaştırıldığında Bitlis vilayeti genelinde Katolik Ermenilerin nüfusunda yaklaşık olarak %10 gibi bir artış dikkat çekmektedir (Karpat, 2003).

Lynch ise Katolik cemaati için bir okul açıldığını söylemiştir. Lynch devam eden satırlarda Katolik Ermenilerin, Gregoryan Ermenilerin elinde çektikleri zulüm nedeniyle şikâyetçi haklı gösteren bazı haklı sebepleri olduğunu, ancak ruhani liderlerinin Gregoryen Ermenilere

karşı antipatik davranışlar içine girdiğini ve bu duyulan dini kinin de etnik bağlara üstün geldiğinin altını çizer (Kuş, 2019: 321).

Muş güney aralığının duvarının altında yer almaktadır. Seyyah seyahatnamesinde Muş'un coğrafi ve fiziki yapısı, iklimi ve sosyo-kültürel yapısını aktarmıştır. Bunu yaparken çalışmamız gereği Ermenilerle ilgili kısım burada aktarılacaktır. Muş evleri moloz taştan çamurla yapılmıştır. Bazıları badanalıdır ancak çamurdan yapılanların sayısı daha fazladır. Seyyah karşısına çıkan Muş çarşısı ile ilgili şunları söylemiştir; "Muş çarşısı minarenin tabanında kümelenen sefil açık stantların sadece bir toplamıdır." Seyyah bu çarşıda zengin Ermeni tüccarlarının bulunduğunu söylemiştir. Lynch, Muş ovasındaki köylerin çoğunluğunun Ermenilere ait olduğunu söylemiştir. Bu Ermeni köylerinin bazılarında Kürtlerin de yaşadığını belirtmiştir.

Seyyah bu köylere örnek olarak Khaskeui (Hasköy-Muş ili-) Ermeni köyünü örnek vermiştir. Bu köy karınca tepesini andıran tipik bir Ermeni köyüdür. Bu köyde en az 300 ev ve 2 kilise vardır. Bu köydeki okullar ise hükümetin emriyle kapatılmıştı ve köylülerin yalnızca yüzde biri okuyup yazabiliyordu. Bu konuyla ilgili seyyah şunları aktarmıştır: *"Rahibi cahil bir adam olarak buldum; zavallı adam, son zamanlarda vergi kesintisi yaptığı için bir çağrıyla hapsedilmişti. Eğer sadece Ermeni yurtseverler kırsal din adamlarının reformunu, ırkın ne kadar paha biçilmez bir hasat biçeceğini görebilirlerdi! Bu köyün sakinleri Ermeni köylerinin iyi bir örneğiydi. Bazıları kolay koşullarda olmak üzere oldukça iyi durumdaydılar."* (Lynch, 1901: 166) .

Şekil 4.10: Khaskeui Ermeni köyü, Muş Ovası (Lynch, 1901)

Kısa süre sonra seyyah Muş şehrinin bölgesine geldiğini belirterek şunları söylemiştir; “Pislikle dolu ve yıkılmış yapının enkazıyla dağılmış ahşap bir merdiven, birinci kata erişim sağladı. Sıradan bir kalabalık merdivenleri ve inişi boğdu, buradan bir kenara çekilmiş kalın bir perde iç daireye geçmemizi sağladı. Önümüzde divanda oturan birkaç figür vardı, bunlardan birine -fesli ve perişan bir Avrupa paltosu olan şişman yaşlı bir adam. Kaba özellikleri, anormal derecede büyük kulakları ve donuk gözlerinin buruşuk alt kapaklarının ağır lobları, bizi ilk bakışta ona karşı ele geçirdi. Karnı sürekli oturmakla şişmişti ve başındaki yetersiz saçlar oldukça beyazdı. Fes giyen zeki bir genç adam sol elinin üzerinde, mollasının ise beyaz sarığı ve koyu renk cüppeleri olan bir molla oturuyordu. Birincisi sekreteriydi; ikincisi ise -tüm röportaj boyunca hiç kaş kıpırdatmayan, ince özellikli, küçük bir adam- Muş Müftüsünden daha saygın değildi. Bu merkezi grubun her iki yanında da Meclis’in üyeleri olan diğer ileri gelenler sersemledi.” (Lynch, 1901: 170)

Seyyah Muş’a geldiğinde sıra dışı bir komikliğe sahip Ermeni bir oğlan çocuğunun kendisine hizmet ettiğini söylemiştir.

Lynch Muş'taki Ermeni Katolik okullarıyla ilgili Ermeni Katolik okulunun, Katolik kilisesinin tam karşısında olduğunu söylemiştir. Bu bilgileri seyahatnamesinde şu şekilde ifade etmiştir: *“Kuşkusuz, okul kapalı. Kilise en azından açık. İçeri girelim. Binaya giriyoruz. İçeri ilk giren komiser, ardından askeri kıyafetli dört polis geliyor. Yepyeni yapının kasvetli duvarları, botlarının çınlamasını yansıtıyor. Tek bir figür mevcuttur. Siyah cübbeli bir rahip figürü ve yüksek sunağın üzerine çömelmiş, gözle görülür şekilde titriyor.”* (Lynch, 1901: 172)

Seyyah Muş'taki diğer Ermeni kiliseleriyle ilgili Gregoryen Ermenilerinin de kiliselerinden bahsetmiştir. Bu kilisenin çok fakir bir yer olduğunu söylemiştir. Burada bir Ermeni rahiple tanıştığından bahsetmiştir. Bu rahibe Muş'ta kaç kilise olabileceğini sormuştur. Rahip ise 7 cevabını vermiştir. Buna karşılık komiser ise 4 cevabını vermiştir. Seyyah daha sonra komisere dönerek – Bu taşrada hayırsever bir kurum var mı? diye sormuştur. Komiser ise olmadığı cevabını vermiştir (Lynch, 1901: 174).

Seyyah Muş ile ilgili *“Osmanlı İmparatorluğu'nun en kötü yönetilen şehridir.”* demiştir. Burada Müslüman çoğunluğun neredeyse tamamı Kürt kökenlidir. Muş çevresindeki tepelerin yamaçları üzüm bağları ve bahçelerle kaplıdır ve her bahçede iki katlı bir ev vardır. Müslümanlar yaz aylarında bu bahçelere çekilir ve ekimlerini denetler. Bütün kış boyunca Muş'ta boş otururlar. Orada çok miktarda tütün tüketiyorlar ve bütün bu tütün kaçak maldır (Lynch, 1901: 175). Lynch Ermeniler'in Muş'ta zanaatkârlık, demircilik, marangozluk, sıvacılık, inşaatçılık gibi işlerle uğraşmışlardır. Muş'ta 7000'e yakın ev bulunduğu inanılıyordu, bunların 5000'ü Müslümanlar ve 1800'ü Ermeni aileler tarafından işgal edilmişti (Lynch, 1901: 176).

Anadolu'nun kuzey doğusunda, Karasu'nun yukarı havzasında bulunan Erzurum, aynı isimle anılan ovanın güney doğu kenarında ve Palandöken Dağları'nın Eyerli Dağ eteğine yakın bir yerde kurulmuştur. Erzurum şehri sürekli olarak askeri olayların ve savunma tedbirlerinin ortaya konulduğu bir mevki olmuş, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya ile mücadele ettiği dönemlerde istihkâmlar ve tabyalarla donatılmıştır. Erzurum Kafkasya ve İran'dan gelen yolların Anadolu'ya tek giriş kapısıdır. Erzurum şehri doğudan Anadolu'ya girmek isteyenlere karşı bir kale olması dolayısıyla Anadolu savunmasında önemlidir. Tarihte büyük imparatorlukların rekabetlerine sahne olan Erzurum, Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu zamanlarda doğuya yapılacak seferlerde bir üs, güçten düşüp, zayıfladığı zamanlarda da doğudan gelen saldırılara karşı bir kale vazifesi görmüştür. Erzurum şehri

tarım için kullanışlı değildir. Bu ovada tahıl, sebze ve meyve tarımı yapılır. Ermeniler Tarım ürünlerinin yanı sıra genellikle hayvancılıktan elde ettikleri ürünlerle geçimlerini sağlarlardı. 19. yüzyılda Erzurum hem ticari olarak önemli bir geçiş güzergâhında bulunması, hem de bölgede bulunan Ermeniler dolayısıyla misyonerlerin aktif olarak faaliyet gösterdiği bir bölge olması nedeniyle yabancıların yoğun ilgisine mazhar olmuştur (Keha, 2017: 185).

Seyyah Erzurum ile ilgili şunları söylemiştir: “*Modern koşullar altında Erzurum, bu çalışmada anlatılan ülkenin uzunluğu ve genişliği boyunca açık ara en önemli stratejik konumdur. Güneydeki ovayı sınırlayan yükseklikler aslında Muş ovası ile kuzey başkenti arasında yer alan büyük yayla bloğunun kenarındır. Bu yüce aşamanın zemin kütlesi tabakalaşmış ve eski magmatik kayalardan oluşmasına rağmen, daha yeni patlama volkanik hareketi konfigürasyonunda önemli bir rol oynamıştır. Bu ajansa, kuzey kenarı boyunca uzanan ve kasabanın böylesine asil bir arka planını oluşturan cesur dağlar borçludur. En göze çarpan zirve, zirvesinin şeklinden çağrılan Eyerli Dağı veya eyer dağı. En yücresi birkaç mil daha doğuda yer alır ve yükseklik çizgisinden biraz geride durur. Denizden 10.690 feet veya şehirden 4500 feet yüksekliğe sahiptir. Yaylaya dik tırmanışla aynı adı taşır ve Palandöken veya eyer değiştirici olarak bilinir. Bu iki komuta eden tepe arasında, detritusun ovaya boşaltıldığı dairesel veya büyük bir havza yerleştirilir. Zirvelerin, sirk tarafından temsil edilen devasa bir kırık kraterin sadece dik tarafları olduğu varsayılmaktadır. Muş'tan Erzurum'a seyahat ederken, Ermeni yaylalarının bloğunu güney sınırlarından neredeyse kuzey köşelerine kadar geçiyorsunuz. Mevsim yaz mevsimi ise, geçişi neredeyse bir arı çizgisi kadar düz bir rotada gerçekleştirmek mümkündür. Çünkü bu bölgenin çöküntülerinden yola çıkarak gezginin karşısına çıkan dağlar, çoğunlukla dizginlerini çekmeden kilometrelerce sürebileceği daha yüksek bir masa yüzeyinin kenarlarıdır. Ancak bu yüksek yüzey, bir Ermeni kışının başlangıcında veya ilerleyişi sırasında yolculuğu keyifli, hatta güvenli hale getirmek için çok yüksektir.*” (Lynch, 1901: 178)

Seyyah gezi sırasında bir Ermeni köyü olan Şeyh Alan'dan bahseder. Buna ek olarak yine bir Ermeni köyü olan Ziyaret köyü hakkında bilgiler verir. Bu köyün 150 kiracılı bir Ermeni köyü olduğunu söyler. Bu köyün bir kiliseye sahip olduğunu ancak bir okulu olmadığını aktarır (Lynch, 1901: 180). Lynch Erzurum şehrinde bir Ermeni kalesinin varlığından bahseder. Bu kalenin eski adı Haykaberd'dir (Lynch, 1901: 182). Erzurum şehrinin iklimi

soğuk bir iklimdir. Bir şehrin coğrafi koşulları bu şehirde yaşayan insanların yaşamlarını etkilemiştir (Keha, 2017: 199).

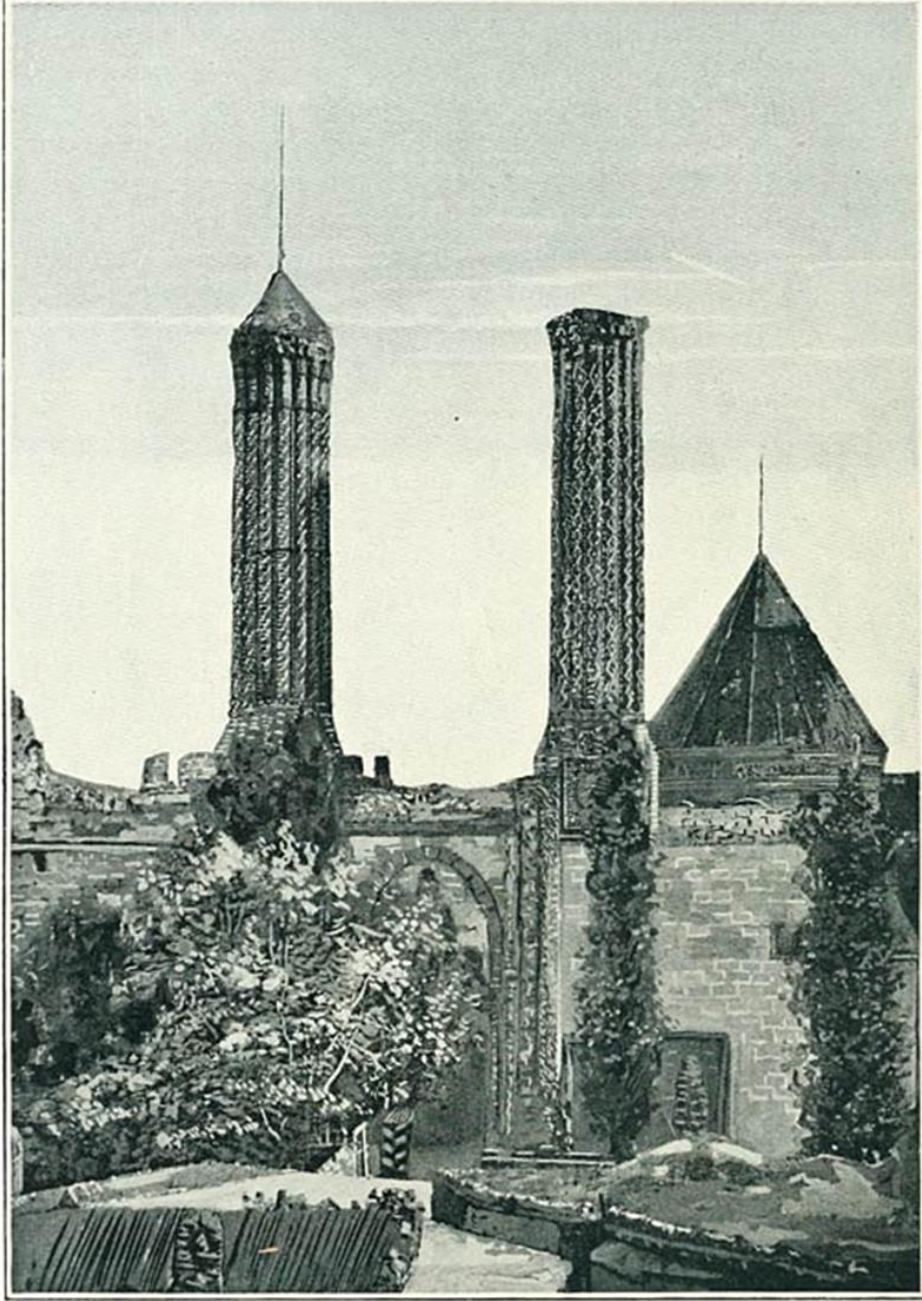
Seyyah Erzurum'da yaşanan depremler nedeniyle şehrin orijinal yapısını kaybettiğini söylemiştir (Lynch, 1901: 184). Erzurum'da yaşanan 1859 depremi ev mimarisi için dönüm noktasını teşkil eder. Bu depremde Erzurum şehri çok büyük bir hasar görmüştür. 4500 ev tahrip olmuştur. Görülen bu hasarın onarım işlemlerini devlete bildirmek için Vali Arif Paşa'nın başkanlığında toplanan Erzurum Vilayet Meclisi, 11 Eylül 1859 tarihinde bir mazbata göndermiştir. Bu mazbatada; *“Erzurum'un eski binaları penceresiz ve yerden yapma şeyler iken, bu defa ekserisi hanelerini fevkani ve etrafa nezaretle ve pencereli olarak, tarz-ı nevin-i üzere yapmakta olmaları dahi...”* denilerek Erzurum'da yeni yapılan evlerde eski ev modelinin değil, yeni bir mimari yapının uygulandığı belirtilmektedir (Keha, 2017).

Lynch seyahatnamesinde depremlerle ilgili şunları aktarmıştır; bu depremler sebebiyle şehirde çok fazla antik bina kalmamıştır. Antik binaların en bilineni Çifte Minareli Camidir. Erzurum şehrindeki 4.500 evin 1859 depreminde yıkılmıştır. Ve şehir yeniden imar edilmiştir (Lynch, 1901: 210).

Erzurum evlerinin imarında ana yapı malzemesi taş, tuğla, toprak, ahşap ve maden olarak sıralanabilir (Keha, 2017: 204).

“Ahır Ermeni evlerinin en ilgi çekici bölümüdür. Burada bazen çok sayıda hayvan vardır. Bunlar uzun kış ayları boyunca ısınmaya büyük katkıda bulunarak, insan komşularını sıcak tutarlar. Bu odanın (ahırın) sonunda, evin erkeği tarafından erkek misafirleri ağırlamak için tirabzanlarla ayrılmış bir misafir odası vardır. Adet olduğu üzere divan ve kilimlerle döşenmiştir. Duvarlarda ve tavanda asılan eyerler, yularlar, tüfekler, tabancalar ve diğer savaş veya avcılık malzemeleriyle, zeminin altında evin köpeklerine ait barınaklar vardır. Her ne kadar ataerkil kurallar son yarım yüzyıl içinde yavaş yavaş yürürlükten kalktıysa da buralarda insanlar (Ermeniler) hala sıkı sıkıya bu kurallara bağlıdırlar. Evin babası evlenmiş oğullarını, üçüncü ve dördüncü kuşak torunlarını kendi çatısı altında toplar, bazen bir evde otuz-kırk kişi barınır ve herkes bu en yüksek otoriteye itaat etmek zorundadır. Erken evlilikler kuraldır, bununla birlikte, evdeki huzur, barış ve uyum peş peşe eve gelin gelen çok sayıdaki kadının kendi aralarındaki tartışma ve çekişmeleri yüzünden bozulamaz. Bir Ermeni atasözü ‘Bir ev birden fazla kadın tarafından yönetilirse rahat ve sakin bir yer

olmaz.' demekle, gelinlerin boyun eğip, itaat etmeleri gereğini bilgece vurgular.' (Keha, 2017: 206).

Şekil 4.11: Erzurum Çifte Minare

Seyyah Erzurum’da bir Ermeni okulunun varlığından bahseder. Bu okul Sanasaryan kolejidir. Bu okulun kökeni 1881’e kadar uzanır. Bu okulun öğretim kadrosuna başkanlık etmek ve öğretimi kendileri dağıtmak için üç Müdür seçildi. Erzurum Konseyi, ömür boyu görev yapan bu üçlü yönetimden ve biri her yıl görevini bırakan üç ileri gelenden oluşur. Ayrıca, üçlü yönetimin herhangi bir üyesinin vefatı üzerine, meslektaşlarının, sayı bire indirilinceye kadar onun yerini alacağı ve böylece sonunda sadece tek bir Müdür olabileceği öngörülmüştür. Konstantinopolis'teki iki konsilden en üstündür. Kurucunun ölümünden bu yana en az bir önemli mirasın alınmasıyla artan gelirleri yönetirler. Kurum, her türlü başarı vaadi ile başlatılmıştır. Bu okul aslında yatılı bir okuldur. Bu okulda yaklaşık on beş genç Erzurum'un yerlisidir ve geri kalanı taşradan gelmektedir. Okulun bitişiğinde bir hastane ve oyun alanı vardır. Erkekler koleje onuncu yıllarında girerler ve on yedi veya on sekiz yaşlarında ayrılırlar. Kurs bir hazırlık sınıfı ve altı üst sınıftan oluşmaktadır. Öğretilen konular ilk etapta Ermenice ve Türk dilleridir, birincisi hem eski hem de modern konuşmayı içerir. Yabancı dillerden Fransızca ve Almanca dahil edilmiştir, ancak ne Latince ne de Yunanca. Ermeni Kilisesi ve milletinin tarihi büyük zorluklar altında ve kitapların yardımı olmadan aktarılmaktadır. Bunlara Sansürcü tarafından el konulacaktı. Matematikte müfredat cebir ve geometri; coğrafya, jeoloji, botanik, zooloji, astronomi, anatomi, kimya ve fizik için doğa bilimlerinde. Ticari defter tutma da öğrenilebilir. Müzik çok takdir ile çalışılır ve uygulanır ve kemanda tolere edilebilir birkaç sanatçı vardır. Çalışmaların prospektüsü yasa gereği Hükümete sunulmalıdır; ancak Müdür veya yerel kamu eğitimi müdürü, enerjilerini ara sıra ve dostça bir ziyaretle sınırlar. Ders kitaplarının çoğu Almancadır. Öğretim kadrosu, Müdürler de dahil olmak üzere on iki üyeden oluşur; Fransız usta kısa süre önce Fransa'dan gelmişti. Öğretmenlerin bu okuldan geçmiş olmaları ve daha sonra eğitimlerini Avrupa'da tamamlamış olmaları istenmektedir. Fonların belirli bir kısmı, yurtdışında ikamet ettikleri süre boyunca bir veya iki öğrencinin masraflarını karşılamak için ayrılmıştır (Lynch, 1901: 218).

4.2.5 John George TAYLOR’A Göre Ermeniler

Bu bölümde J. G. Taylor’ın “Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan and Upper Mesopotamia with Notes of Researches in the Deyrsim Dag, in 1866” adlı makalesi ele alınacaktır. 5 Ağustos 1866 tarihinde Taylor ilk rotasını Mamakhatoon (Tercan-Tercan ilçe merkezi, Tercan ili), (Verheij, 2022) Erzincan ve Erzurum hattı olarak belirlemiştir. Seyyah ile birlikte Diyarbakır’a kadar giden Fransız Konsolos Yardımcısı A. de Courtois daha sonra

görevine dönmüştür. Bu güzergâh üzerinde güzel bir kervansaray, geniş kışla ve telgraf istasyonu bulunmaktadır.

Seyyah Mezopotamya'daki Jezireh'deki, Zenjide anıtlarını incelemiştir. Bu anıtların devasa Sarasen mimarisinin güzel bir örneği olduğu bilgisine yer vermiştir. Anıt kubbeli ve dairesel duvarları olan bir avlunun ortasında bulunmaktadır. Yaklaşık 20 fit yüksekliğindedir. Anıtın iç kısmında, birkaç eski Müslüman devlet adamının mezarı yer almaktadır. Seyyah bu yapıyı tüm incelikleri ile birlikte makalesinde anlatmıştır. Taylor, Zenjide anıtlarının Hicri sekizinci yüzyıldan kalma yapıtlar olduğunu söylemiştir. Seyyah Jezireh kasabası ile ilgili, bazı yazarların Ksenophon'un inzivaya çekildiğini yer olduğu bilgisini almıştır. Modern ismi olan geniş Kuzaa'nın Tercan bölgesinin başkenti olduğunu söylemiştir. Seyyah Doğu yönünde Tercan Su kıyıları istikametinde devam ederken kuzey yönünde bir araziye çıktığını söylemiştir (Taylor J. , 1868: 281).

Bu noktadan itibaren, Fırat üzerinde bir köprünün bulunduğu Kuter Kinpri köyü, Karasu'nun asıl vadisine giden çorak bir yaylaydı. Taylor, yolculuk esnasında geniş buğday ve arpa tarlalarından geçtiklerini ve sonrasında Pekkareej (Çadirkaya-Erzincan ili Tercan ilçesi köyü-) (Verheij, 2022) köyüne ulaştığını aktarmıştır. Pekkareej köyü, Tercan eyaletinde bir kasabadır ve sakinlerinin dörtte üçü Ermeni, geri kalanı ise Müslümandır. Seyyah Ermeni ve Müslüman halkının birlikte uyum içinde yaşadıklarını ve eşit olarak geliştikleri bilgisini vermiştir. Köydeki evler, yaklaşık 300 fit yüksekliğinde izole edilmiş bir tepenin veya kaya kütesinin tabanına inşa edilmiştir. En üstte, kayadan oyulmuş basamakların belirgin bir şekilde bir açıklığa kadar izlenebildiği, birkaç metre aşağıda ise takdire şayan bir koruması olduğu görülmektedir. Ayrıca seyyah bir yeraltı merdivenin girişini oluşturan, eski bir yapının bazı kalıntıları bulunduğu bilgisine de yer vermiştir (Taylor J. , 1868: 282). Taylor verdiği bilgilere şu şekilde devam etmiştir:

“Doğuya ve batıya oldukça dik eğimlidir; bir kısmı tıkalı ama 113. basamağa kadar indim ve hepsini sağlam taştan oyulmuş olarak buldum. Bu kazının boyutları 10 fit yüksekliğinde ve 8 fit genişliğinde, basamaklar 8 fit uzunluğunda, 2 fit genişliğinde ve 14 fit derinliğindeydi. Bu kalıntılar, eskiden kayanın zirvesinde bulunan ve muhtemelen Ermeni Efes veya Vulkan ile aynı olan Mihr veya Mithra'ya adanan eski bir putperest tapınağının kalıntılarıyla bağlantılıdır.”

Kara Su nehri, Erzurum Dumlı Dağı'ndan doğan, Keban yakınlarında Murat nehriyle birleşir ve böylelikle Fırat nehrini oluşturur. Kara Su nehri kuzey-batı ve güney-doğu

yönünde akan dar bir geçitten içeri girer. Birkaç metre aşağıda, Pirriz (Çaykent-Erzincan ili Çayırılı ilçesi köyü-) köyünün yakınında, daha güneydeki Tercan vadisine açılana kadar yine yüksek dar setlerle sınırlandırılmıştır. Seyyah, Pulk (Balıklı) Su adı verilen bir vadiye ulaşıp oradan da Kara Su'yu geçmiştir. Seyahatinin devamında Manse (Çayırılı) Su vadisine ulaşmıştır. Bereketli mısır tarlalarından geçerek Manse (Çayırılı-Çayırılı ilçe merkezi, Erzincan ili) köyüne ulaştıklarının bilgisine yer vermiştir. Manse (Çayırılı) köyü kavak bahçeleriyle doludur. Köy Sâri Kaia Dağı'nın eteğinde takip ettiğimiz dereyi oluşturan farklı tepeler tarafından sulanır. Köyün arkasına kadar uzanır ve Pekkareej (Çadırkaya)Vadisi'nin güney-batı tarafını sınırlayan zincirin bir uzantısı olarak batıya doğru devam etmektedir (Taylor J. , 1868: 283). Seyyah, Manse (Çayırılı) köyünde, kırk Müslüman ve geri kalanı Ermeni olan yaklaşık altmış hanenin varlığını kaydetmiştir.

Manse (Çayırılı) 'den ayrılıp, hafif bir yokuşla devam eden yolumuz Veyrin Kar (Hastarla-Erzincan ili Çayırılı ilçesi köyü) deresine inişimizle Pulk (Balıklı- Erzincan ili Çayırılı ilçesi köyü) köyüne vardık. Pulk (Balıklı) köyü, Shogbeh'in (Yeşilyaka- Erzincan ili Çayırılı ilçesi köyü) Kızılbaş köyünün karşısındaydı. Seyyah buradan yaklaşık bir saatlik mesafeden sonra Ermenilerin yaşadığı Asparawek (Verimli) ovasına ulaştıklarını söylemiştir. Asparawek (Verimli) ovası, Shogbeh (Yeşilyaka) Ovası'nın bir tarafında kalır ve kuzeydoğuda Pulk (Balıklı) Nehri ile sınırlanan bir tepenin eteğinde inşa edilmiştir. Ova küçük olmasına rağmen iyi işlenmiştir; buğday ve arpa ekinleri ağırdı ve ketenin de ekimin bir parçası olduğunu gören seyyah bu durumdan memnun kaldığını belirtmiştir. Tepenin arkasında, suları otu ve atmosferi önemli ölçüde bozan bir kükürt kaynağının yanından geçmişlerdir. Bu kaynak, minerale yoğun bir şekilde emprenye edilmiş ve ülke, mineral bakımından eşit derecede zengin görünüyordu (Taylor J. , 1868: 284).

Taylor seyahatine Karahisar ile devam etmiştir. Karahisar suyunun kıyısında çok sayıda güzel bahçeler vardır. Kara Hisar bölgesi, Kazan Kaja adı verilen büyük zorlu bir dağ silsilesi ve Kara Kol Dağı'nın bir parçası olarak ikiye ayrılmaktadır. Kara Hisar her zaman zorlayıcı bir yol olmuştur. Bu yüzden sadece katır ve atlar tarafından geçilebilir. Seyyah bu yöreyle ilgili izlenimlerine ise bu şekilde devam etmiştir. Türkiye'nin bu bölgesindeki Ermeni ve Yahudi halkı tutumlu, çalışkan ve aktiflerdir. Çocuklarını kendi alışkanlıkları üzere yetiştirmek için ellerinden gelen her şeyi yapmışlar ve ne emekten ne de para harcamaktan geride durmamışlardır. Taylor'ın Kara Hisar ile ilgili yorumu bu şekildedir:

“Karahisar, eski adı ne olursa olsun, konumu, kuşkusuz güzel olan antikliği ve muazzam doğal gücü nedeniyle, ister bir antik kent olarak, isterse bir yerleşim yeri olarak her zaman önemli bir yerleşim yeri olmuştur.” (Taylor J. , 1868: 296)

Seyyah bölge ile ilgili edindiği bilgileri şu şekilde aktarmaktadır;

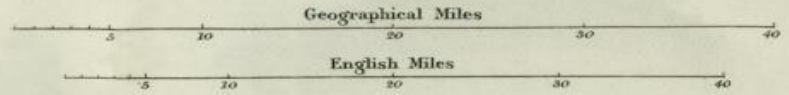
“Şu anda coğrafyacı Kiepert'in haritasında şehir ile Fırat arasındaki boşlukta Karahisar Sancağı yer almaktadır. Başlıca ürünleri buğday, arpa, bal ve meyvelerdir, ancak Sourzara'da üretilen az miktardaki yelken bezi dışında ihracatı yoktur. Bir zamanlar Avrupa'ya çok yoğun bir şekilde gönderilen şap madenlerinin ürünleri artık yalnızca Türkiye illerine ihraç edilmektedir.” (Taylor J. , 1868: 296)

Seyyah Kara Su'yu geçtikten sonra Murad nehrini de geçerek, güzel Muş ovasının doğu ucundaki bir Ermeni köyü olan Treymerd'e ilerlemiştir. Köyün arka tarafında, üzerinde eski bir kilise bulunan, büyük siyah taş bloklardan inşa edilmiş, kırık sütunlar ve mezarlarla çevrili, aynı malzemedeki yapılmış, haçlar, çiçekler ve eski Ermenice yazıtlarla oyulmuş devasa mezar taşları olan eski bir höyük vardır. Bu kalıntıları araştırırken, her iki tarafında keskin bir şekilde oyulmuş çivi yazımı bir yazıt bulunan büyük bir piramidal taşın üç parçasını keşfetmiştir. Yazıtlardan birkaç parça eksikti ve buldukları arasında büyük olanı ise ortasından oyulup büyük yuvarlak bir delik açılmıştır. Köylülerin bunu yapmasındaki amaç değirmenlerden birini oluşturmaktır. Fakat seyyah bunu keşfettiğinde feshedilmiş bir din adamının mezarı için bir mezar taşı görevi görmekteymiş. Burada seyyahın Ermeni bir rahiple olan diyalogu şu şekildedir;

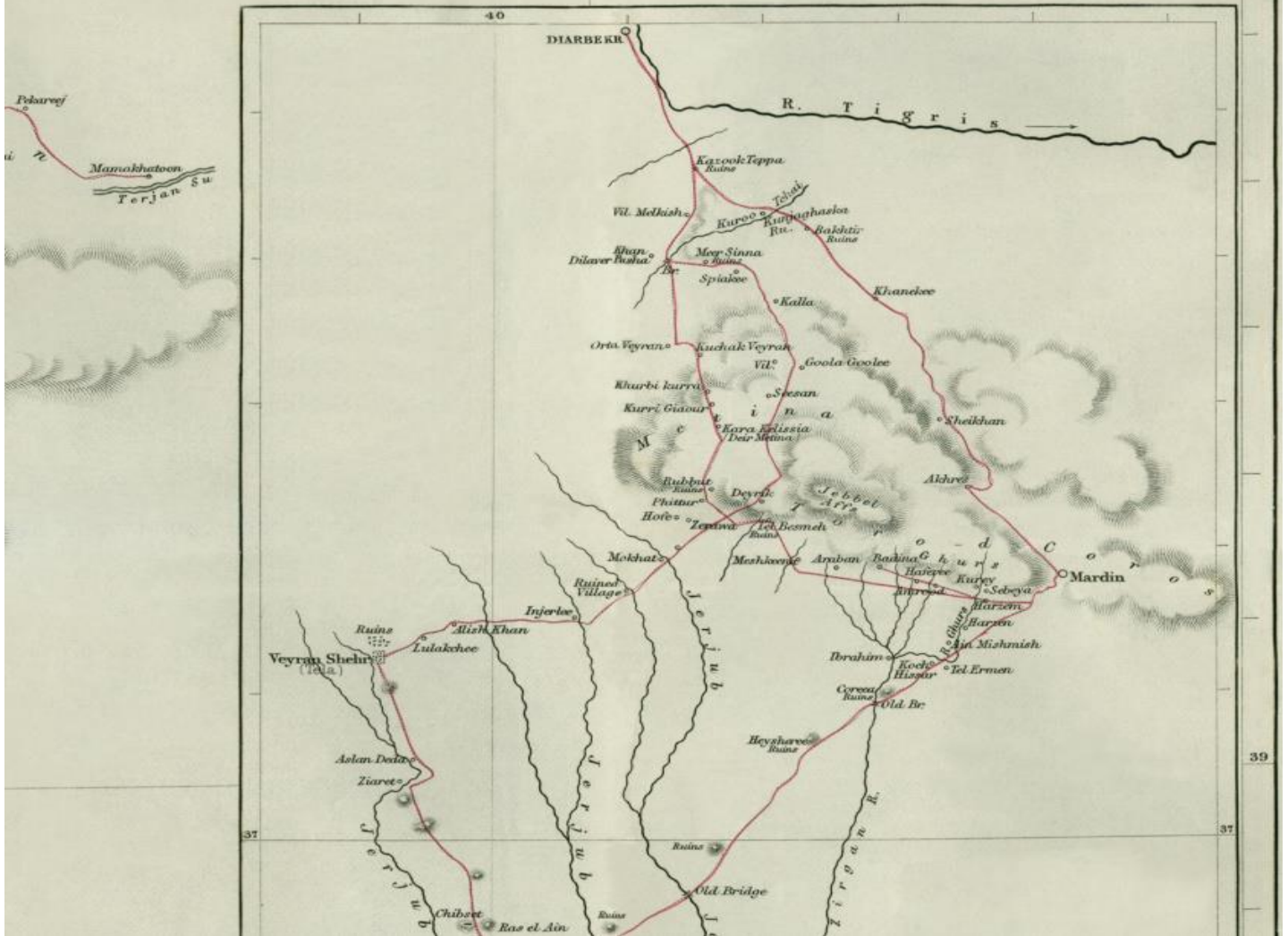
“Kıyafetlerinin çoğundan daha fazla tarih bilgisine sahip olduğunu iddia eden yaşlı bir Ermeni rahip, elindeki bir kitapta Aşharatsutların' bana putperestlik zamanlarında üç kardeşin Anadolu'dan geldiğini bildirdi. Bağdat civarında Mushiak, Tameyder ve Oспенik olarak anılır. İlki Muş'u, ikincisi Treymerd'i ve üçüncüsü Oспенik Kalla'yı kurmuştur.” (Taylor J. , 1865).

MAPS ILLUSTRATING a tour in ARMENIA, KURDISTAN & UPPER MESOPOTAMIA

By J. G. Taylor, H.M. Consul for Kurdistan.

ERZERROOM

Şekil 4.12: J.G. Taylor'ın 1866 yılındaki seyahat güzergahını gösteren harita (Taylor J. , 1868)

Taylor seyahatine devam ederken Eski Şehir 'den geçerek Ak Shehrabad (Akşar-Sivas ili Suşehri ilçesi köyü-) vadisine doğru güneydoğuya doğru bir rota izlediklerini anlatmıştır (Taylor J. , 1868: 301).

Seyyah Harput Sancağının Eğin Kuzzaa'sında bir dağın yamacına kurulmuş büyük bir Ermeni köyü olan Eleej'e (İliç-İliç ilçe merkezi, Erzincan ili) varmışlardır. Eleej köyünde konaklamak için çadırlarını bir bahçeye kurmuşlardır. Seyyah gündüz gözüyle gözlemlerini yapabilmek için erkenden kalkmışlardır. Ve dün gece indikleri Tepta (Çilesiz-Erzincan ili, İliç ilçesi köyü-) tepesine çıkmışlardır (Taylor J. , 1868: 306). Tepe yüksekliğinden Fırat'ın Kara Su kolunu iyi gördük; alçak yamaçlar arasında süzülüyordu ve daha sonra her iki tarafında keskin kayalıklarla dolu olduğunu görmüşlerdir. Hassan Ova köyünün Kara Derreh Suyu üzerinde olduğunu görmüşlerdir. Derenin rotası son olarak güneyde Kara Su (Fırat) ile birleşiyordu (Taylor J. , 1868: 307).

Seyyah yolculuğuna devam ederken Kara Su'ya (Fırat) yaklaşık üç mil uzaklıkta olan Zineyker (Bağlıca-Erzincan ili İliç ilçesi köyü-) köyüne ulaşmıştır. Zimmara (Altıntaş-Erzincan ili İliç ilçesi köyü-) vadisinden Kara Booda vadisine üç buçuk saatte ulaşmıştır. Köyde on Müslüman hane dışında sadece Ermeniler yaşamaktadır. Seyyah köyde ilginç kalıntılar bulması gerektiğine inandırılmıştır. Seyyah etrafı incelediğinde bir kaya üzerinde Roma duvarı kalıntısı ve bir Ermeni Ziyaretinin kalıntıları gördüğünü aktarmıştır. Köy, Divriği'ye altı saat uzaklıktadır. Eğin ve Arapgir yolu üzerinde yer almakta ve nehir üzerinde vapurun geçtiği Pingan (Adatepe-Sivas ili Divriği ilçesi köyü-) güzergahında bulunmaktadır. Köyü çevreleyen bahçeler çoktur ve yavaş yavaş Kesme Suyu'na inen alçak bir dağ çıkıntısının ucunu kaplamaktadır.

Seyyah Arraga (Duruköy-Sivas ili Divriği ilçesi köyü-) Tepesi'nin eteğine ulaşana kadar yol üzerinde, birkaç yonca parçası ve ince uzun kavakların bulunduğu ve hiçbir ekim yapılmadığını gözlemlemiştir. Seyyah tepe yamacına tırmandıklarını ve Tsalt Su'dan sonra bir buçuk saat içerisinde köye ulaştıklarını söylemiştir (Taylor J. , 1868: 308).

Seyyah uzaktan davetkar, temiz bir görünüme sahip olan mezra, çok sefil bir yer olduğu bilgisine yer vermiştir. Bahçeler ve ekinler susuzluktan kavrulmuştur. Köy sakinleri genellikle geçim kaynağı sağlamak için Konstantinopolis'e başvururlar; yine de başkentin cazibeleri onlara tavsiye edecek güzel havadan başka bir şeyleri yoktur. Tek tavsiyeleri vahşi dağlardaki kurak kayaların arasında yaşamaktır. Seyyah köyün yakınında, Eğin, Divriği ve Arabkir'den (Arapgir-Arapgir ilçe merkezi, Malatya ili-) gelen dindar Ermenilerin gözde tatil yeri olan Arakel'e adanmış eski bir Ermeni Ziyareti bulunduğunu söylemektedir (Taylor J. , 1868: 309).

Kuzaa'da dağlık doğası ve genel olarak fakir toprağı nedeniyle sınırlı miktarda ekim yapılması, belki de artık bir alışkanlığa dönüŖen yabancı kölelik arzusundan kaynaklanmıştır. Meyveler başlıca yerli üretim olup, arpa ve buğday Harput'tan ithal edilen yabancı ürünlerdir. Kasabanın yerel sanayisi, neredeyse tamamı ihraç edilen çizgili pamuklu ve ipekli eşyaların üretildiği yaklaşık seksen dokuma tezgahıyla sınırlıdır. Harput yakınlarında yetiştirilen ham maddeden kaynaklı olarak kaba pamuklu bezler de üretilmektedir. Bahçeler güzel meyve ağaçlarıyla doludur. Bununla birlikte dut en kârlı olan meyvedir. Büyük ölçüde ihraç edilen "Pesteek" adı verilen bir tür vardır. Pesteek kalın bir hamur haline getirilip ve büyük ölçüde kasaba ve köylerde tüketilen rakıya dönüŖtörülmektedir. Biraz ipek de üretilmektedir ama bu sanayi dalı henüz emekleme aşamasında olduğu görülmektedir (Taylor J. , 1868: 311).

Seyyah Andree Tepesi'nden inerek Andree'den yarım saat sonra Elazığ'da bulunan Aghin (Ağın ilçe merkezi, Elâzığ ili) kasabasına ulaştıklarını söylemiştir. Aghin tebeşirden bir vadide inşa edilmiştir. Ağın'da evlerin çevresinde meyve ağaçları ve üzüm bağları bulunmaktadır. Seksen Ermeni ve geri kalanı Müslüman sekiz Protestan aile tarafından kiralanan 320 evden oluşmaktadır. Ağın bana daha önce sözü edilen Denizlee (Denizli-Elâzığ ili Keban ilçesine bağlı köy-) köyüne yaklaşık iki saat uzaklıktadır. Seyyah kendisine söylenilene göre eski bir kasabanın içinde bir binanın kalıntıları vardı ve kapının üzerinde bilinmeyen bir kitabe olduğu bilgisine yer vermiştir. Taylor, Arabkir'de gördüğu sikkelerin aynısının burada bulunduğunu biliyormuş fakat ziyaret etmesine izin vermemişlerdir. Seyyah sabah saatlerinde yola çıkarak, dalgalı bir tebeşir arazisi üzerinden geçmişlerdir. Doğu'nun güneyindeki bir rota ile devam ederek Ağın'dan Paghanik (Kaşpınar-Elâzığ ili, Ağın ilçesi köyü-) Köyü yakınlarındaki Fırat'ın Kara Su koluna ulaşmışlardır. Birkaç mil sağımızda, Erzurum'dan Halep'e doğru İnan Hac yolunun üzerinde Hoorenek (Kopuzlu-Elâzığ ili, Keban ilçesi köyü-) Köyü vardı. Kara Su nehri burada yaklaşık 300 yard genişliğindedir. Mevsim koşullarından dolayı nehri zor şartlar altında geçtiklerini söylemiştir. Buradan kuzey doğuya, Çemişgezek (Tunceli) Kuzaa'daki Bakchajo (Bahçecik-Tunceli ili Çemişgezek ilçesine bağlı bir köydü. Keban Gölü'nün suları altında kaldı.-) Köyü'ne gelmişlerdir. Seyyah Bakchajo Köyü'nde Ermenilerin kiracı olarak yaşadığını söylemiştir. Evlerinin bahçesinde dut ağaçlarının gölgesinde kahvaltı yaptıklarını aktarmıştır. Kara Su ve bu bölge arasındaki arazi genel olarak boştur. Ancak yakın çevresinde kavak ve dut ağaçlarının olduğu mezralarla çevrilidir (Taylor J. , 1868: 315). Bakchajo köyünden ayrıldıktan sonra Elâzığ güzergahında eski bir Roma yolunun

kalıntılarının olduğu yoldan geçmişlerdir. Kasabanın üzerinde yer alan kireçtaşından oluşan bir kayalık bulunmaktaydı. Bu kayalık tarafından desteklenen uçurumda yer alan platoya tırmanmışlardır. Seyyah bu platodan gözlemlerini şöyle aktarmıştır;

“Evler güzel bir şekilde bahçelerin içinde yer alır, bahçeler nehir kıyılarında aşağıdan başlar ve kasabanın (Çemişgezek-Tunceli ili Çemişgezek ilçe merkezi-) ötesinde ardı ardına teraslar halinde devam eder. Serin pınarlar her bahçeden fişkirir, tek bir dere oluşturur ve ardışık köpüklü şelaleler halinde terastan terasa aşağıdaki nehre dökülür. Kaya oluşumu tebeşir ve kireçtir, yüksek zirveleri vardır, rüzgâr ve yağmurla aşınarak en tuhaf ve fantastik şekillere bürünür, uzaktan parçalanmış sütunlar, insan formları ve Mısır sfenksleri gibi görünür. Korkunç depremler, zaman zaman, bu düşen kütlelerin enkazları tarafından boğulan şehrin merkezine yüksek aralıktan büyük parçalar düşmüştür. Büyük bloklar veya düz, dik levhalar halinde dururlar, bu da belli bir mesafede yolcuyu yeni bir keşif ve araştırma alanına girmek üzere olduğuna inandırır. Son kıta savaşının yetenekli stratejisti Von Moltke, burayı yıllar önce Hafız Paşa'nın kurmaylarına bağlyken ziyaret etmişti; ama son zamanlarda nadiren ziyaret edildiğine inanıyorum. Kasabada 200'ü Ermeni olmak üzere 800 aile vardır.” (Taylor J. , 1868: 316).

Seyyah Dersim'e yapacağı gezi için gerekli düzenlemeleri yapmak ve civardaki bazı Kızılbaş aşiret reisleriyle tanışmak için seyahatine ara vermek zorunda kalmıştır. Gecikme fırsatını değerlendirmek için ise şehri tam olarak ziyaret ettiğini açıklamıştır. Bu gezisi sırasındaki gözlemleri aşağıda verdiğimiz gibidir;

“Herhangi bir büyük antik kalıntı yok, en ilginç kalıntı, camilerden birine açılan eski bir ahşap kapı ve çevresi oyulmuş ve tahrip edilmiş bir Küfi yazıttır. Roma veya Bizans dönemine ait hiçbir iz bulamadım. Kusurlu korunmuş bazı madalyalar bana getirildi, çoğunlukla burada vurulan Selçuk; aynı zamanda Harput ve Mazgerd (Mazgirt) Efendisi Ebu Bekir Ebû Kara Arslan'ın yeni bir Ortokide sikkesi olarak.” (Taylor J. , 1868: 317)

Akşam olduğunda ise konakladıkları yerde ev sahibiyle Kızılbashların adetleri ve akideleri hakkında sohbet ederek zamanlarını geçirmişlerdir. Ali Ağa bilgili, son derece zeki ve kendine göre vicdanlı bir adamdır. Ali Ağa, Mukaddes Kitabı inceledikten sonra Harput'un değerli ve yorulmak bilmeyen Amerikalı misyonerlerinin öğretisine dair inancından vazgeçti. Hayatı ve davranışları mesleği ile uyumlu olsa da Ermenilerin ve Katoliklerin infial ettiği Protestanlığı İslamcılığa tercih etmesine kızan Müslüman, onların dinini benimsememesi gerektiği gibi benzer duygularla onu en büyük kötü adam yaptığını söylemiştir (Taylor J. , 1868: 318). Aynı zamanda Dersimliler Kürtçe bir lehçeyle konuşur ve konuşmaları birçok Ermenice kelime içermektedir.

Seyyahın Dersimliler ile Ermeniler hakkındaki benzerlik gözlemi şu şekildedir;

“Aralarında inanç konusunda en azından dış görünüşte bir fark yok gibi görünüyor; ancak fizyolojik tipleri farklı kökenlerin doğrulayıcısıdır. Dersimliler siyah saçlı ve siyah gözlü, uzun yüzlü, daha ince adamlardır ve esmer ten rengi, Ermenilerin orijinal etnik karakteristiğine benzemektedirler.” (Taylor J. , 1868: 319).

Seyyah ev sahibinin oğlu ile birlikte erkenden Segedik (Hozat ilçesinin Kalecik köyüne bağlı-Tunceli) köyüne doğru yola çıkmışlardır. Ormanlık bir vadiyi takip ederek dağ geçidine ulaşmışlardır. Dağ geçidi daha sonra bol bir dere tarafından sulanan küçük bir vadiye açılır. Kıyıları iyi işlenmiştir ve vadinin her iki tarafında tozla kaplı antik bir kentin kalıntılarından oluşan iki köy bulunmaktadır. Vadinin sağ kıyısında bir höyüğün üzerinde eski bir Ermeni kilisesi bulunmaktadır. Kilisenin içerisinde çok ilkel bir sunak vardır. Ayrıca yandaki mezarlığın mezar taşlarında çoğaltılan ve eski Piskoposların dinlenme yerini gösteren ilginç şekilli haçlarla kaplıdır. Vadi çevresinde ve Dersim'de, birçok eski Ermeni kalıntısı, harabe kasaba, köy, kilise ve manastır vardır. Ancak genel olarak bahsedecek olursak, yakınlarda gerçek Ermeniler yoktur, bölgenin sakinleri uzun zaman önce Kürt komşuları tarafından kovulmuşlardır. Seyyah kiliselerin özelliklerini anlatarak makalesine devam etmiştir.

“Çoğunlukla oval kemerlere ve her zaman bahsedilen ilkel sunaklara sahiptir; duvarların ve taş sütunların yapımında az miktarda çimento kullanılmıştır. Kutsal yapılara son derece alçak kapılardan girilir, yanlar ve alınlık tek bir masif bloktan oluşur. Yazıtların tamamı eski Ermenicedir, ancak çoğu tahrif edilmiş ve okunaksızdır.” (Taylor J. , 1868: 320).

Taylor seyahatine devam etmiştir. Bir yan vadinin ardından Segerdik' ten bir buçuk saatte Arzoonik (Kuzluk-Tunceli ili Hozat ilçesine bağlı mezra-) köyüne ulaşmışlardır. Çadırları buraya kurulmuş olmasına rağmen onlar daha da ilerideki mahalledeki Kurmizak ya da Kurbizak Kalla denilen eski harabeleri ziyaret etmişlerdir. Seyyahın harabelerle ilgili gözlemlerini bu şekilde aktarabiliriz;

“Oraya giden yol, bir ovada yer alan, yalnızca Ermenilerin mülkü ve meskeni olan Avshekr (Akdemir-Tunceli ili Pertek ilçesi köyü-) -tatlı su- mezasından geçiyordu; birkaç dakika takip ettikten sonra, Arzoonik'ten bir saat sonra üzerinde harabelerin olduğu taşlı bir tepeye

çıktık. Etraftaki alçak tepelerden dar dikey tabakalar halinde aniden yükselen devasa bir kaya kütleli, sivri uçlu iğneler ve testere şeklindeki doruklarda kendilerini belli etmektedir.”
(Taylor J. , 1868: 321)

Harabeleri ziyaret ettikten sonra aynı yoldan Arzoonik'teki çadırlarına geri dönmüşlerdir. Arzoonik'ten sonra seyahate kuzeyin doğusundan devam ederken Surpiyan (Yenidoğdu-Tunceli ili Hozat ilçesi köyü) köyüne giden bir yaylanın üzerinden geçmişlerdir. O esnada Reis Süleyman Ağa'nın ısrarıyla köyde durmuşlardır. Ardından Segerdik'tekine benzer bir yapı olan eski kiliseyi ziyaret etmişlerdir. Burada bir kitabeye göre 300 yıl önce onarılmış ve Surp Minas'a adanmış eski bir Ermeni kilisesi vardır. Yarı Ermeni ve yarı Türk olan köy ince ama dar bir vadinin yamacı aşağısında yer almaktadır. Güzel ceviz ağaçlarıyla süslenmiş olan köy yaklaşık 80 evden ve birkaç güzel derenin suladığı bahçelerden oluşmaktadır (Taylor J. , 1868: 322).

Taylor Dersim'deki seyahatine devam ederken sözlerine şöyle devam etmektedir;

“Aksu vadisinde yer alan ve köyün güney ucundaki Een (İn, İnköy- Tunceli ili Hozat ilçesi köyü-) köyüne hızla indik. Önünde, nehre kadar uzanan, özenle işlenmiş ve görkemli yaşlı ceviz ağaçlarıyla süslenmiş düz bir yüzey var. Küçük berrak dereler tarlalarda gezinir ve ağaçların geniş köklerini yıkar. En az yedi saygıdeğer kilisenin yıkıntıları, ufalanan kalıntıları göze çarpıyor. Büyük güzel ağaçların gölgeleri yüzyılların doğal çürümesine karşı koyarak devasa kalıntıların üzerini örtmektedir.”

Bu köyün sakinleri olan Kızılbaşlar, Dersim'in başka yerlerinde de olduğu gibi asıl Ermenileri buradan kovmuşlardır. Eski kiliselerin yakınındaki mezarlıklar doludur. Birkaç mezar taşında Ermeni din adamlarına ait çiçekli haçlar bulunmaktadır. Diğer mezar taşlarında ise Van'da ve hatta Erzurum yakınlarında Ermeniler arasında hâlâ gözlemlenen bir gelenek olan, kabaca koyun biçiminde yapılmış kural bloklarıydı. Kızılbaşlar ise bunu farklı bir şekilde taklit etmişlerdir. Mezar taşlarına koyunlar yerine, daha az barışçıl çağruların göstergesi olan kaba at modelleri ve silahlar yerleştirmişlerdir (Taylor J. , 1868: 323).

Seyyah Taghar köyüne doğru devam ederken erken olmasına rağmen gece orada durmak zorunda kalmışlardır. Taghar, Çemişgezek Su'da, ağaçlardan tamamen yoksun olmasına rağmen yine de iyi bir ekim durumundadır. Vadinin bir tarafında bulunan sefil bir köydür. Seyyah köyün arka kısmında daha önce Segerdik'te tarif ettiği gibi eski bir Ermeni kilisesinin kalıntıları olduğu bilgisini vermiştir. Seyyah, kilisede dairesel çatının bir kısmının dökülmüş

olduğunu ve bunların yapımında büyük, içi boş kavanozların veya pişmiş kilden tüplerin kullanıldığını gözlemlemiştir (Taylor J. , 1868: 324).

Munzur Su'yu, Murad Su 'yunun ve Yukarı Fırat'ın büyük kolunu oluşturmaktadır. Munzur Su'yu adını verdiğimiz iki önemli vadide yükselir bunlar; Dor Boğaz Suyu, Hidor Kighi veya Pirzi olarak adlandırılır. Seyyah bu büyük nehirlerin hiçbirinin herhangi bir haritada görünmediğini söylemiştir. Munzur Su'nun ana akıntısının seyri, Kiepert tarafından ortaya konduğu gibi, daha sonradan söylenileceği üzere tamamen hatalı olduğu bilgisi verilmiştir. Köylerin içinde ve çevresinde bulunan kalıntılar, Orta Çağ Ermenilerinin kalıntıları olduğu görülmektedir. Bu vadilerde çok sayıda Kürt yaşamakta, ancak Ermeni ulusundan az sayıda insan yaşamaktadır (Taylor J. , 1867: 303).

Taylor, Halvoree köyüne geldiğinde girdiği bir kilisede üzerinde Ermenice bir yazıt bulunan ince oymalı abanoz kapı dışında çok ilginç bir şey olmadığını görmüştür. Temelinde uzanan Mezoor Su'nun birkaç yüz metre yukarısındaki düz bir yaylada yer alan köy, yirmi Ermeni ve on Kızılbaş ailesini barındırıyor ve birkaç iyi ekilmiş tarlanın merkezinde yer alıyor. Bununla birlikte, insanlar ve konutlar, umutsuz bir sefalet ve kaçınılmaz sefalet görünümüne sahiptir (Taylor J. , 1868: 339).

Seyyah seyahatinde Vank Köyü'nden Halvoree'ye (Karşılar-Tunceli merkez ilçeye bağlı köy-) kadar uzanan Piskopos 'un pandantifleriyle yapılmış bir yolun izlerinin olduğunu aktarmaktadır. Bununla birlikte, kayaya bırakılan küçük kütükler veya kayadan yontulmuş sert basamaklar gevşek taşlardan oluşan bir raftan ibarettir. Birçok yerde, esneyen uçurumların üzerinde asılı kalır veya dağın doğal eğimi kadar dik ve ani olan vadilere doğru iner. Seyyah bu derece tehlikeli bir yolda kendilerine güvenerek yola yaya olarak devam etmişlerdir (Taylor J. , 1868: 340).

“Manastırı terk ettikten kısa bir süre sonra, güneyde iki üç çeyrek saat sonra Mezoor Nehri'ne kadar devam eden şiddetli bir fırtına üzerimize çöktü; sonra Owajik'ten bu noktaya kadar derin bir dağ geçidiyle sınırlanan nehri terk ettik ve güneybatıya Halvoree Köyü'ne döndük. Vank'tan nehre kadar olan yolumuz dik bir inişti: Yarım saat boyunca kıyısını (sağda) takip ettik ve sonra bir yaylaya çıktık ve yarım saat daha yürüdük, ta ki mezraya varana kadar. Halvoree, küçük ama çok verimli bir yayla vadisinin bir ucunda, Mezoor Su'nun kuzeydoğu ucunda, eski bir Ermeni kasabasının bulunduğu yerdedir. Sakinleri yalnızca Kızılbaş mezhebine mensuptur. Ermeni yazıtları taşıyan mezar taşlarıyla dolu bazı

eski kiliseler ve mezarlıklar, yapımlarında kökenlerinin antikliğini umutsuz bir harabe halinde gösterecek de hala mevcuttur. Yolumuz son zamanlarda her zaman olduğu gibi yüksek ağaçlıklı bir tepeyi tırmanmaya başladı; sonra, sağında ve solunda kıskanç rehberlerimizin isimlerini gizlediği bazı küçük köylerin olduğu, vadilerle kesilmiş, tepelik bir yaylaya indik. Halvoree'den bir saat uzaklıkta, Shat Ağa'nın Mezrası sağımızdaydı ve üç mil ötede büyük Sin köyünün ya da Sim'in (Geyiksuyu-Tunceli merkez ilçeye bağlı köy-) üzerinde, çevresinde bazı eski kalıntılar vardı, görünüşe göre modern bir Ermeni köyüydü. Bu yaylada ilerledikçe, bazı yerlerde iyi ekim üreterek arazi daha düz hale gelmiştir. Bu güzel köyün yakınında, büyük ceviz ağaçlarıyla çevrili güzel tarlalar bulunmaktadır.”

Seyyah Baleeshur (Beydamı-Tunceli ili Pertek ilçesi köyü-) bir zamanlar gelişen bir Ermeni şehriydi. Şehirdeki eski kalıntılar tarlaları işgal ediyor ve şehirde bulunan eski kiliselerden bazıları hala antik önemini kanıtlamaktadır. Şehir şimdi köyde yaşayan yerel bir Bey veya Ağa'nın mülküdür. Köyün yakınında Mazgirt arasındaki yol boyunca birçok yerde eski bir Roma yolunun kalıntıları vardır. Bu yol bir zamanlar güneye Malatya'ya kadar giden, dağlık Deysim bölgesinden Erzurum ve Erzincan'a kadar devam etmektedir (Taylor J. , 1868: 342).

Seyyah Mazgirt'e geldiğinde dağ sıralarının bazalt kütlelerinden oluştuğunu görmektedir. Tümü Ermeniler tarafından kiralanan, gelişmiş görünümlü köyler yol boyunca sıralanmıştır. Köylerin her birinde özel Ağaların yüksek duvarları göze çarpıyordu. Mezoor Suyu 'nu geçtikten iki saat sonra aynı adı taşıyan Kuzzaa'daki sefil Mazgirt köyüne ulaştık. Kara Takhtik denilen yüksek bazalt silsilesinin eteğinde, doğal bir volkanik havzada inşa edilmiştir. Çevredeki tepeler aynı formasyonda olup, eğimli bir dikey ve yatay tabaka halinde yığılmıştır. Tarlaların ve köyün yakınında yatan büyük kitlelerle birleşen kaotik görünümleri kasvetli ve ürkütücü bir görünüm vermiştir. Evlerin ve sakinlerin gizlenmemiş pisliği ve alçaklığıyla artmıştır. Mazgirt ve çevresindeki eski Pagan binaları, modern kısımlar, kiliseler, eski bir cami ve medreseden oluşur. Masif olarak beyaz ve siyah taşlardan yapılmıştır ve aynı yapıya sahip bazı kümbetler vardır. Cami, özellikle sağlam bir yapıdadır. Taşlar olağan boyutun çok üstündedir ve kalınlıkları bodur sütunlar üzerinde duran dört geniş yassı kemeri destekler niteliktedir (Taylor J. , 1868: 343).

Zemin, Murad Suyu'na doğru hafifçe eğimlidir, ancak diğer tarafında, Harput'un üzerine inşa edildiği yüksek dağ silsilesi ile arasındaki alçak tepeler tarafından bölünür. Kayanın bu kısmı ve ateşin tabanının her tarafı, başlangıçta, aynı tür ağır siyah bazalttan yapılmış binalarla ve hala aralarına dağılmış bazı ilkel sütun başlıklarıyla doluydu. Bunlardan biri, Kızılbazlar ve orayı içtenlikle öpen Ermeniler tarafından kutsal kabul edilirken, ikincisi de tepeye

çıktıklarında haç çıkarmaktadırlar. Tepelerin çevresi, koyu kırmızı bir taştan yapılmış yüksek duvarlarla çevrilidir ve görünüşte daha modern olmasına rağmen, hala şüphesiz bir antik çağa aittir.

Seyyah yolculuğuna devam ederken güzergahını şu şekilde aktarmıştır;

“Harput’a giden yolumuz bizi tekrar Baleeshur’u ve oradan da Mazgirt’ten 5 saat uzaklıkta, Baleeshur’un güneybatısındaki çıplak bir ovada güzel bir köy olan Tanz’ı (Tozkoparan-Tunceli ili Pertek ilçesi köyü-) geçmeye zorladı. Köyde Ermeniler yaşamaktaydı. Tanz’dan itibaren yol, Sukkal Tuttan adlı bir sıranın zirvesine kadar 24 saat boyunca sürekli bir tırmandık. Solda, ama aşağıda harika bir yol bulunmaktaydı, büyük ve görünüşte gelişen Merjumek (Mercimek-Tunceli ili Pertek ilçesi köyü-) köyü ve önümüzde, güneyde Murad Suyu ile sınırlanan zengin Peyrtek (Pertek-Pertek ilçe merkezi, Tunceli ili-) vadisiydi. Ova, güzel bahçeler ve meyve bahçeleri ile çevrili köylerle doluydu.” (Taylor J. , 1868: 344)

5. YÖNTEM

Çalışmada sistematik literatür incelemesi yöntemi ile alan yazınındaki bilgiler taranarak araştırma verileri elde edilmiştir. Sistematik literatür taraması; araştırma yapılırken konuyla ilgili uygun arama terimlerinin bir araya getirilerek ve araştırmanın dayandırıldığı kanıtları sağlayan arama geçmişinin yapısını içeren bir veri tabanında (Pubmed gibi) yapılan bir literatür taramasıdır. Kaynak taraması yapılırken; Osmanlı Ermenileri, Doğu Anadolu Ermenileri, 19. yüzyıl Osmanlı, Türk-Ermeni ilişkileri, Avrupalı seyyah, Seyahatname kelimeleri anahtar sözcük olarak kullanılmıştır. 14. yüzyıl ila 19. yüzyıl arasındaki Osmanlı tarihi kaynakları araştırmaya tabi tutulmuştur. Avrupalı seyyahların yazdıkları yazılarda ise 19. yüzyıl Osmanlı ülkesini anlatanlar içinden Doğu Anadolu’yu içerenler araştırmaya dahil edilmiştir. Sistematik literatür incelemesi ile toplanan kaynaklardan elde edilen verilerle araştırma bulguları elde edilmiş ve bu bulgular değerlendirilerek araştırma sonuçlarına ulaşılmıştır.

6. BULGULAR

Araştırmada, Avrupalı seyyahların notlarının bilimsel ve tarafsız içerikler olmadıkları tespit edilmiştir. Kişisel bakış açılarını fazlasıyla yansıtmaları dolayısıyla seyyahların tarafsız olmadığı düşünülmektedir. Anadolu’ya gerçekleşen ve özellikle Avrupalı seyyahlarca düzenlenen seyahatlerin çoğunlukla kişisel keşif, gezme, görme ve öğrenme duygularından

kaynaklanmadığı sistematik ve siyasi bir coğrafi keşif politikasına hizmet ettiği anlaşılmıştır. Özellikle 19. yüzyıl seyyah notları misyoner çalışmalarının amaçlarına benzer minvalde bir üslupla kaleme alınmıştır. Yine bu detaylardan hareketle 19. yüzyıl Doğu Anadolu Ermenilerini anlatan pek çok seyyahın siyasi bir politikanın amaçlarına yönelik bilgi topladığı anlaşılmıştır. Doğu Anadolu bölgesinde bölge nüfusuna oranla kalabalık olmayan Ermeni nüfusu seyahatnamelerde yüksek rakamlarla bahsedilmiştir. Osmanlı arşiv belgeleri, İngiliz konsolosluk evrakları gibi tarihi belge niteliğindeki evraklarda ise tam aksi bilgilerin yer alması seyyahların yanlış olduğu bulgusunu kuvvetlendirmiştir.

Doğu Anadolu Ermenilerine yönelik olarak ise Osmanlı toplumunda yaşayan bir etnik kimlik olarak Ermenilerin Osmanlı toplumundaki diğer unsurlardan etkilendikleri ve diğer unsurları aynı zamanda etkiledikleri saptanmıştır. Seyahatnamelerdeki bilgilere göre; kılık kıyafet, gelenek, kültür, anane, dil, din gibi konularda Ermeniler Kürt ve Türk unsurların etkisindedir. Aile yaşantısı ve gündelik yaşam konularında Kürtlerle benzerlik gösteren Ermeniler, dil, din ve kültür konularında Türklerden yoğun biçimde etkilenmişlerdir. Yine seyahat raporlarından alınan bilgilere göre; Ermenilerin Süryanileri ve Kürtleri büyük ölçüde etkilemiş olduklarına dair bilgiler edinilmiştir.

Avrupalı seyyahların bazıları ise Doğu Anadolu Ermenilerini genellikle yoksul, baskı altında ve çoğunluk olmalarına rağmen azınlık konumunda işlem gören toplumsal unsurlar olarak yansıtmışlardır. Devletin can ve mal güvenliğini sağlayamadığına yönelik seyyah notlarına rastlanmıştır. Özellikle Kürtlerin gündelik yaşamda Ermeniler için bir tehdit oluşturduğu ve Türk idarecilerinin bu sorunu çözemedikleri hususu seyyahların notlarında sıkça yer almaktadır. Ermenilerin Osmanlı toplumuyla barışçıl ilişkiler içerisinde olmadığına yönelik notlar da tespit edilmiştir. Tasvir edilen harabeler, mimari yapılar ve yerleşim birimlerinde Ermenilerin atalarına ait yerlerin çokluğu ve bu yerlerin başka toplumsal unsurlarca kullanıldığı vurgusu oldukça yoğundur.

7. SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışmanın sonucunda seyahatnamelerin yerleşim yerlerinin fiziki, ekonomik ve sosyal durumları hakkında bilgi sahibi olmamızı sağladığı sonucuna ulaşılmıştır. Özellikle bir belgenin tarihi bilgi değeri taşıması için kendi içinde tutarlı olması, objektif olması ve diğer tarihi kaynaklarla uyumlu ilerlemesi önemli göstergelerdir. Bu çalışmada, 19. yüzyılda Doğu

Anadolu'ya gelen seyyahların seyahatnamelerinden elde edilen bilgilere göre Ermenilerin Doğu Anadolu'daki yaşam şartları ve durumları aktarılmıştır.

Osmanlı ülkesine seyahatin mümkün olduğu dönemler boyunca yoğunlukla İngiliz, Fransız ve Alman seyyahların ziyarette buldukları saptanmıştır. Araştırmada Avrupalı seyyahların Osmanlı ülkesine çoğunlukla siyasi keşifler ve not tutmak amaçlarıyla geldikleri ve 19. yüzyılda bu amacın daha da önem kazandığı tespit edilmiştir. Ermenilerin nüfus bakımından Doğu Anadolu bölgesinde yoğunlaştıkları fakat bölge nüfusunun yoğunluğunu oluşturmadıkları saptanmıştır. Çalışmanın içeriğinde yer verdiği üzere seyahatnamelere bakılarak 19. yüzyıl Osmanlı Ermenileri ile ilgili okuyucular için bir profil oluşmuştur. Bu profile göre Doğu Anadolu Ermenileri Osmanlı toplumunda özgür bir biçimde yaşamışlardır. Seyahatnamelerdeki bilgilere göre Doğuda yaşayan Ermeniler genellikle şehir merkezleri ve/veya merkeze yakın kasabalarda yaşamışlardır. Buralarda yaşayan Ermeniler tarım, hayvancılık, çiftçilik, yöresel endüstri ve ticaret gibi işlerle uğraşmışlardır Köylerde olanlar yüksek zirai işlerle uğraşırken şehir merkezlerinde olanlar ticaret, sarraflık, bankerlik gibi işlerle meşgul olmuşlar. Ermeniler Osmanlı ekonomisine Yahudi ve Rumlarla yaptıkları ticaretle büyük katkı sağlamışlardır. Bunu yaparken kendi ekonomilerini de düzene sokmuşlardır. Ermeniler zanaat alanında da çalışmışlardır. Özellikle kuyumculuk ve sarraflık alanlarında aktif olan Ermeniler, öylesine başarılı ve zengin olmuşlardır ki Amerika'ya giderek şirket kurup modern zamanlarda zenginliğine zenginlik katanları mevcuttur. Ermenilerin sarraflık ve kuyumculukla ilgili işlerini Osmanlı sultanları her zaman desteklemiştir. Kuyumculuk mesleğindeki başarıları Ermenilere darphane idaresinde memuriyetler olarak geri dönmüştür. Bazı Ermeni iş insanlarına maden yataklarını işletme ruhsatı, ithalat-ihracat yapma yetkileri verilmiştir. Yanlarına genellikle Amerikalı ve Avrupalı ortak alarak bu tür işler yapan Ermeniler, varlıklarını kısa sürelerde artırmışlardır. Yaptıkları ticarete bağlı olarak yüksek gelirler elde etmişler ve yüksek yaşam standartlarında varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ermeniler, ekonomik durumlarına göre belli sınıflara ayrılmışlardır. Bu sınıflardan ilki Ermeni aristokrasisini oluşturan Amira sınıfıdır. Amira sınıfına mensup olanlar da zenginlik içerisinde yaşamışlardır. Amira sınıfı Ermenilerle Osmanlılar arasındaki ilişkiyi düzenler. Bu sınıfın üyeleri İzmir ve İstanbul'da yaşayan, eğitim düzeyleri yüksek ve ekonomik açıdan zengin ailelerdir. Amira sınıfındaki Ermeniler Sarraflık, bezirganlık darphane ve baruthanede hizmet vermişlerdir. Ermeniler toplumsal sınıf ayrışmasında ise ikinci sınıf tüccar ve zanaatkarlar sınıfında yer alır. Merkezi alandan

uzak olan Ermenilere ise “dağlı” adı verilir. Dağlı Ermeniler, hayvancılıkla uğraşmakla birlikte ekonomik anlamda en düşük sınıfta yer almışlardır.

Ermenilerin sosyal yaşamlarına yön veren en önemli unsur aile hayatıdır. İncelenen seyahatnamelerdeki bilgilerden elde edilen sonuçlara dayanarak Ermenilerin aile yaşamı ile ilgili genel bir profil çizmek mümkündür. Ermeniler ataerkil bir aile yapısına sahiptirler. Dini inanç Ermenilerde aile yapısına yön veren en önemli değerdir. Ermenilerde genelde genç yaşta evlilik yapılmıştır. Anadolu’nun birçok yerinde olduğu gibi kızları erken yaşta evlendirme geleneği söz konusudur. Ermenilerde doğal olarak bu tarz geleneklerden etkilenmişlerdir. Fakat Ermenilerde başka milletten evliliğe pek sıcak bakılmamıştır. Süryanilerin Hristiyan olmasına bağlı olarak nadiren Süryani-Ermeni çiftler arasında aile birliği sağlanmıştır. Fakat Ermenilerle Türkler aynı mahallelerde çok benzer kültürlerde yaşasalar dahi Türk Müslümanlar ile Hristiyan Ermeniler arasında evlilik olaylarına az sayıda rastlanmıştır. Bu bilgilere göre Ermeniler sosyal ve kültürel alanlarda Türk ve Kürt unsurlardan büyük ölçüde etkilenmelerine rağmen dil ve din konusunda özgünlüklerini korudukları sonucuna ulaşılmıştır. Seyyahların notlarında, Ermenilerin ve Türklerin barış içinde ayrı mahallelerde yaşadıkları ve bu mahallelerde camilerin ve kiliselerin yan yana olduğu söylenmiştir.

Ermenilerde Türkçe ile Osmanlıca dillerine hakimiyet vardır. Şehir merkezinde yaşayan Ermeniler Türkçeyi çok iyi öğrenmişler ve kullanmışlardır. Bu durum gündelik yaşamda Türkçe konuşan Ermeni grupları doğurmuştur. Avrupalı seyyahların notlarından elde edilen bulgulara göre 19. yüzyıl Doğu Anadolu Ermenileri, çoğunlukla Hristiyan olup kendi dillerini konuşmaktadırlar. Ermeniler Güney Doğu Anadolu ile Doğu Anadolu bölgelerinde yaşamışlardır. Genel olarak küçük yerleşim yerlerine dağılan Ermeniler Anadolu toprakları içinde dağınık halde yaşamışlardır. Türkler genellikle iç, kıyı bölgeler ile İstanbul şehrinde yoğunluk gösterirken Ermeniler Doğu Anadolu’da ağırlıklı olarak Kürtlere yakın yaşamışlardır. Avrupalı seyyahların paylaştığı ve tezde yer verilen fotoğraflara bakıldığında da iki kültür insanının birbirlerine çok benzedikleri görülmektedir. Giyim kuşam, duruş gibi unsurlar iki kültürü de benzer biçimde ele vermektedir. Bu bağlamda Türk-Kürt ve Ermenilerin yaşam, kültür, gelenek ve anane gibi konularda iç içe geçmesi oldukça tabidir.

Ermeniler, sefir, nazır, müsteşar, müdir-i umumi gibi türlü devlet kademelerinde görev almışlardır. Ermeniler tam olarak gayrimüslim tebaaya dahil değillerdir. Son olarak ise

çalışma kapsamında ele alınan konuya göre 19. yüzyılda Anadolu'da yaşayan Ermenilerin yoğunluk gösterdiği şehirlerin belirlenmesi önemlidir. Çünkü seyyahların notları kadar hangi bölgelerde seyahat ettikleri ve ne süre kaldıkları da önemlidir. Doğu Anadolu'da Ermenilere ev sahipliği yapan şehirler Ağrı, Ardahan, Bingöl, Elâzığ, Iğdır, Kars, Tunceli, Van, Erzurum, Erzincan, Hakkâri, Bitlis, Muş, Diyarbakır, Malatya'dır.

İlerde yapılacak çalışmalara bu çalışmanın bulgularından hareketle birkaç öneride bulunmak faydalı olacaktır. Seyahatnameler tarihe ışık tutma konusunda belli işlevlere sahiptir ancak tarihi belgelerdeki kadar tarafsız, güvenilir bilgiye sahip değildirler. Bu nedenle ileride yapılacak ve seyyah bakış açısını konu edinecek çalışmalara bu belgelerle birlikte tarihi belgeleri de araştırma kapsamına dahil etmeleri önerilmektedir. Seyyah notlarına ilişkin verilebilecek bir diğer öneri ise seyyahların bakış açılarını farklı kültürleri de dahil ederek yansıtma şeklindedir. Yalnızca Avrupalı seyyahların bakış açılarının değil Çinli, Hintli gibi diğer coğrafyalardan seyyahların da araştırmaya dahil edilmesi daha sağlıklı bulgular üretecektir.

KAYNAKLAR

- Aksoyak, H. (2012). Nabi'nin Tuhfetü'l-Haremeyn'inin Edirneli Natık'ın Tuhfetü'l-Haremeyn'ine Etkisi: Hikâyeler, Gelenekler, İnanışlar. *Milli Folklor (Elektronik Dergi)*, s. 95. 06 03, 2013 tarihinde <http://www.millifolklor.com/tr/sayfalar/95/002.pdf> adresinden alındı
- Allom, T. (tarih yok). *Istanbul und der Bosphorus: Die Metropole am Goldenen Horn und ihre Nachbarorte nach Stahlstichen von den Zeichnungen Thomas Allom's*. Hamburg: E.B. Verlag .
- Andreasyan, H. D. (1999). *Tarihte Ermeniler 1608-1619*. Chiviyazıları Yayınevi.
- Arslan, A. (2014). 19. Yüzyıl Türkiye Gezi Rehberleri: John Murray Yayınları. *III. Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi*. Aydın.
- Asiltürk, B. (2000). *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa*. (B. Bilikti, Dü.) İstanbul: Kaknüs.
- Avşaroğlu, N. (2018). Anadolu Seyahatnamelerinde Madencilik. Ankara, Türkiye: https://www.researchgate.net/publication/327418951_ANADOLU_SEYAHATNAMELERINDE_MADENCILIK/citation/download.
- Aygün, N. (2015). 1802 Yılında Avrupa'dan Osmanlı Devleti'ne Deniz Yoluyla Gerçekleşen İhracatın Görünümü". . *XVI. Türk Tarih Kongresi (IV. Cilt-II. Kısım)*, (s. 945-966). Ankara.
- Bağış, A. İ. (1983). *Osmanlı Ticaretinde Gayrî Müslimler*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Balsoy, G. (2013). *The Politics of Reproduction in Ottoman Society, 1838–1900*. London: Routledge.
- Barkley, H. (1891). *A Ride through Asia Minor and Armenia*. London: John Murray, Albemarle Street.
- Barkley, H. C. (2007). *Anadolu ve Ermenistan'a Yolculuk*. (N. Demir, Çev.) İstanbul: Kesit Yayınları.
- Bay, A. (2017). Osmanlı Gümrüğünde Bir Geçiş Belgesi: Pasavan veya Geçit Tezkeresi. *Kebikec: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmalı Dergisi*(43), 70-78.
- Bilici, İ. E. (2011). Oryantalist Seyahatnamelerde Türk İmgesi Üzerine Bir İnceleme: Alexander William Kinglake'in Seyahatnamesi Eothen Örneği. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*(2), 1-21.
- BOA. (2000). Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi . *Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı*. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 42, İkinci Baskı, s. 329.
- Bostan, İ. (2003). Osmanlı İmparatorluğu Döneminde İstanbul Boğazı'ndan Geçişin Tabii Olduğu Kurallar. *Marmara Denizi 2000 Sempozyumu*, (s. 1-8). İstanbul.

- Bozkurt, U. (2021). II. Abdülhamid Döneminde (1876-1909) Ekonomik Sebeplerden Dolayı Meydana Gelen Dış Göçler. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(51), 481-506.
- Brant, J. (1836). Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835. *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 6, 187-223.
- Brant, J. (1840). Notes of a Journey Through a Part of Kurdistan, in the Summer of 1838. *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 10, 341-434.
- Çadırcı, M. (1993). Tanzimat Dönemi'nde Çıkarılan Men'-i Mürûr ve Pasaport Nizamnameleri. *Belgeler*, 15(19), 169-181.
- Çalıkbaşı, D. (2004). Das Osmanische Reich in der Darstellung deutschsprachiger Reiseberichte um die Jahrhundertwende 1900. *Norderstedt, Books on Demand*, 59-70.
- Çetin, Z. (2013). Avrupalı Gezginler Gözüyle 19. Yüzyılda Batı Anadolu. *Yüksek Lisans Tezi*. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Doğan, G. (2008). İngiliz ve Fransız Seyyahlara Göre 17 ve 18.Yüzyıllarda Ege Adaları (Midilli, Sakız, Rodos, Sisam) ve Çevresi. *Yüksek Lisans Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Doğan, M. (2016). On Dokuzuncu Yüzyıl İngiliz Seyahat Edebiyatında Osmanlı'nın; Osmanlı Seyahat Edebiyatında da Avrupalıların Yansımaları (Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım). *Doktora Tezi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Doğan, M. (2020). Avrupa Seyahat Edebiyatı ve Osmanlı Coğrafyasında Bir Seyyah: Charles Macfarlane. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*(21), 61-81.
- Ertaş, F. (2017). 7 Numaralı İzn-i Sefine Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi. *Yüksek Lisans Tezi*. Akdeniz Yeni-Yakın Çağ Araştırmaları Ana Bilim Dalı.
- Ertaş, K. (2017). 19 Yüzyılda Bitlis'te Ermeniler ve Toplumsal Hayattaki Konumları. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(60), 217-233.
- Ertaş, K. (2019). *Batılı Seyyahların Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Ermenileri ve Müslüman-Ermeni İlişkileri*. (H. Güneş, Dü.) İstanbul: Kitabı Yayınları.
- Gözütok, T. (2010). 19. Yüzyıl Batı Seyahatnamelerinde Ortadoğu ve İstanbul İmgesi: François René De Chateaubriand Örneği. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*(44), 97.
- Gürer, S. (2010). XVII-XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu. *Doktora Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.89.
- Hamsun, K. (2020). *Mücadeleci Hayat/İstanbul'da İki İskandinav Seyyah (7 b.)*. (B. Gürsaler-Syvertsen, Çev.) Yaşantı Yayınları.
- Haşim, A. (1969). *Bize Göre Gurabahane-i Laklakan Frankfurt Seyahatnamesi*. Haz.: Prof. Dr. Mehmet Kaplan. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1001 Temel Eser: 17.

- Hınçer, İ. (1959). Türkçe Şiir Yazan Ermeni Şairler. *Türkiye Folklor Araştırmaları*, 6(125), 20-54.
- Kanar, Y. (2006). *Batı'nın Doğu'su (Avrupa Barbarlığının Küreselleşmesi)*. İstanbul: Kitabevi.
- Karadağ, G. (2006). Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19.Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları. *Yüksek Lisans Tezi*. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karpat, K. H. (2003). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*. (B. Tırnakçı, Çev.) İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Kartın, C. (2016). XIX ve XX. Yüzyıl'da İngiliz Seyyahların Gözüyle Doğu. Ç. Özdemir , & E. Tekinsoy (Dü) içinde, *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye* (s. 83-110). Ankara: Türk Yurdu Yayınları.
- Keha, M. (2017). Yabancı Seyyahların Gözüyle Erzurum ve Erzurum Evleri. (s. 183-209). Gaziantep: Uluslararası Tarih ve Kültür Kongresi.
- Kılıç, D. (2013). Hrant D. Andreasyan'un Gözüyle Osmanlı Ermenilerinin Dini-Sosyal Hayatı ve Türk Ermeni Münasebetleri (1608-1619). *Türk Yurdu Dergisi*, XXXIII/310, 115.
- Kızılca, G. K. (2013). Nalan Turna, Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri: Mürûr Tezkereleri. *Osmanlı Araştırmaları*, 45(45), 397-403.
- Kuş, A. (2016). *Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi* (Kasım 2016 b.). (A. Kuş, Dü.) Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.
- Kuş, A. (2019). H.F.B. Lynch'te 19. Yüzyılın Sonunda Bitlis. *Tad*, 38(66), 300-325.
- Kütükoğlu, M. S. (1998). *Tarih Araştırmalarında Usul* (6 b.). İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Lynch, H. (1901). *Armenia Travels and Studies* (Cilt II). London: 39 Paternoster Row New York and Bombay: Longmans, Green and CO.
- Maden, S. (2008). Türk Edebiyatında Seyahatnameler ve Gezi Yazıları. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*(37), s. 147.
- Nalçacı, N. N. (2010). İstanbul'un Tarihsel Kaynakları Olarak Seyahatnameler. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 8(16), 523-562.
- Oxford DNB*. (2013, Haziran 01). <http://www.oxforddnb.com> adresinden alındı
- Öntürk, V. (2017). XIX. Yüzyıl Seyyahlarından H.F.B. Lynch'in "Armenia: Travels and Studies" Adlı Eserinin Bingöl Bahsinin Tercümesi. *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, 82-101.
- Özdemir, E. (2010). Rus İşgalinden Önceki Dönemde Türkistan'a Gelen Batılı Seyyahlar ve Türkistan Tarihine Kaynak Olarak Seyahatnameleri. *History Studies*(2), 113-126.

- Özdemir, M. Ç., & Tekinsoy, Y. E. (2016). *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*. Türk Yurdu Yayınları.
- Özkan, S. H. (2014). *Osmanlı Devleti'nden İran'a Ermeni Göçü ve Sonuçları (1878–1915)*. *Tarihte Türkler ve Ermeniler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Pınar, İ. (2001). *Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir – Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir, 1608 – 1918*. İzmir: İlhan Doğan ve İzmir Yayıncılık.
- Quataert, D. (2004). Ulaşım. H. İnalcık, & D. Quataert içinde, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1600- 1914* (s. 918-941). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Sadîni, M. X. (2019, Aralık 09). *James Brant; "1838 Yazında Kürdistan"*. Independent Türkçe: <https://www.indyrturk.com/node/101276/t%C3%BCrkiyeden-sesler/james-brant-1838-yaz%C4%B1nda-k%C3%BCrdistan> adresinden alındı
- Saylan, K. (2015). *Seyyahların Gözüyle Gümüşhane (Osmanlı Dönemi)*. Trabzon: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, No: 32.
- Serbestoğlu, İ. (2013). Balkan Savaşları ve Tabiiyet Sorunu. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 28(2), 471-486.
- Serlin, D. (2006). *Ready for Inspection: An Interview with Valentin Groebner*. Cabinet. 02 16, 2022 tarihinde <http://cabinetmagazine.org/issues/22/serlin.php> adresinden alındı
- Sezer, H. (2003). Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18-19. Yüzyıl). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22(33), 105-124.
- Sonyel, S. R. (1991). Osmanlı İmparatorluğu'nda Koruma (Protégé) Sistemi ve Kötüye Kullanılışı. *Bellekten*, 55(213), 359-370.
- Stein, S. A. (1916). A Third Journey of Exploration in Central Asia, 1913-16 . *The Geographical Journal*, 48(2).
- Süme, M. (2022). Osmanlı Yerel Yönetiminde İmamın Yeri ve Önemi: Bolu Örneği (19. ve 20. yy). *Dergiabant*, 10(1), 116-148.
- Şahin , G. (2007). *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*. İstanbul: Gökkuşbe Yayınları.
- Şen, K., & Gencer, F. (2019). İngiliz Konsolos J. Brant'ın Raporlarına Yansıyan Tarihi Eserler (Doğu Anadolu Bölgesi 1836-1852). *Yaşar Demir'e Armağan: Sanat Tarihi Yazıları*, 610-634.
- Şentürk, H. (2021). Osmanlı Jurnal Teşkilatı ve 19. Yüzyıl Aydın Sancağı Jurnal Defterleri. *Yüksek Lisans Tezi*. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- T.D.K. (1988). *Türkçe Sözlük* (Cilt 2). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Tavernier, J. (2006). *Tavernier Seyahatnamesi*. (S. Yerasimos, Dü., & T. Tunçdoğan, Çev.) İstanbul: Kitap Yayınevi.

- Taylor, J. (1865). Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris and Ancient Ruins in Their Neighbourhood. *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 35, 21-58.
- Taylor, J. (1867). Route from Erzerum to Diarbekr. *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, 12, 302-305.
- Taylor, J. (1868). Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan and Upper Mesopotamia with Notes of Researches in the Deyrsim Dag, in 1866. *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 38, 281-361.
- Toker, B. (2000). 1950 Ağustos Ayında Yaptığım İlmî ve Meslekî Seyahatimin Hülâsası. *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 14(1).
- Toruk, F. (2021). Seyyah Henry C. Barkley'in Gezi Notlarında Sivrihisar. *International Social Sciences Studies Journal*, 7(90), 4789-4796.
- Tournefort, J. d. (2013). *Tournefort Seyahatnamesi*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Tozer, H. (1881). *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*. London: Longmans, Green and CO.
- Tunç, Ş. (2010). *Şehrîstan: Seyyahların Hayal Şehri İstanbul*. İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Turna, N. (2013). *19. Yüzyıldan ve 20. Yüzyıla Osmanlı Topraklarında Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri: Mürûr Tezkereleri*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Turna, N. (2019). Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat Varakaları ve Kadınlar. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 6(14), 155-177.
- Turna, N. (2020). Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e (1839-1908) Esnaf Hareketliliği, Devlet Kontrolü ve İstanbul. *Cihannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 95-127.
- URL. (2022, 02 11). <https://www.ensonhaber.com/tarih-haberleri/tarihteki-ilk-pasaportlar-adresinden-alindi>
- Uygur, F. (2015). XIX. Yüzyıl Fransız Seyyah ve Diplomati Edouard Antoine Thouvenel'e Göre Osmanlı Devleti. *Doktora Tezi*. Ankara, Türkiye: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Verheij, J. (2017). Doğu Anadolu'da Batılı Seyyahlar 1800-1914 Açıklamalı Bibliyografya Denemesi. *Kebikeç*(44), 379-420.
- Verheij, J. (2022, 08 17). *Tarihçi Jelle Verheij'in web sitesi*. Seyahat Raporlarına Coğrafi Ek Açıklamalar: <https://www.jelleverheij.net/19th-century-travel-reports-intro/tozer-1881.html> adresinden alındı
- Veziroğlu, B. (2016). Adım Agop Memleketim Tokat. *Ermeni Araştırmaları*(53), 355-358.
- Yazıcı, H. (2022, 11 19). *Seyahatname*. TDV İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/seyahatname> adresinden alındı

- Yazıcı, Ö. F. (2022). Osmanlı İmparatorluğu'nda Turizm (1850-1923). *Yüksek Lisans Tezi*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz, B. (2020). Uygur Sivil Belgelerinin Moğol Tarihi Araştırmalarındaki Önemi. *Türkbilig*, 20(40), 251-260.
- Yüksel, E. (2012). 17. Yüzyıl Sonu, 18. Yüzyıl Ortası ve 19. Yüzyıl Başında Yabancı Seyyahların Gözünden Batı Anadolu Antik Kentleri. *Yüksek Lisans Tezi*. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Zeydanlıoğlu, B. (2022, Şubat 20). *1879'un Bitlis, Tatvan ve Ahlat'ını Seyyah Tozer Anlatıyor*. Bitlisname: <https://www.bitlisname.com/1879un-bitlis-tatvan-ve-ahlatini-seyyah-tozer-anlatiyor/> adresinden alındı

